

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCANIN TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

İxtisas: 5310.01 Dünya iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: **Əsmər Qurban qızı Mənəfova**

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru
Fuad Əlinağı oğlu Qənbərov

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRDƏ YERİ VƏ ROLU	
1.1. Təhsil sahəsində əməkdaşlığın mahiyyəti və nəzəri əsasları.....	9
1.2. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının əsas xüsusiyyətləri.....	24
1.3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının normativ hüquqi bazası.....	411
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarının müasir vəziyyətinin təhlili.....	533
2.2. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində ixrac xidmətlərinin müasir vəziyyəti.....	64
2.3. Təhsil xidmətləri idxalının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	76
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət siyasəti və təhsil xidmətləri ixracının genişləndirilməsi.....	922
3.2. Xaricdə təhsil xərclərinin tənzimlənməsi istiqamətləri.....	99
3.3. Təhsil müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında ekonometrik modellərin tətbiqi.....	106
Nəticə	125
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	130

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Təhsilin inkişafı Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir. Bütün ölkələrdə təhsil cəmiyyətin çox mühüm hissəsidir, Azərbaycanda isə insanların həyatında həlledici elementdir. Bu səbəbdən də müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar beynəlxalq xarakter daşıyır və onun bütün sahələrini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanında[16]qeyd edildiyi kimi, (“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”) inkişaf etmiş ölkələrdə (və iqtisadiyyatın əsas sahələrində) milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı və əqli əmək təşkil edir. Azərbaycanın əsas prioriteti ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə insan kapitalının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsidir və bu təşəbbüslər dövlət tərəfindən dəstəklənir. Son illər hökumət insan kapitalının inkişafı strategiyalarını müəyyən edib həyata keçirib və bu strategiyalar hazırda həyata keçirilən bir sıra dövlət proqram və konsepsiyalarında öz əksini tapıb. Azərbaycan qanunları insan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm sənədlərdir. (*“Təhsil haqqında”* [85] və *“Elm haqqında”* [39]).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki, XXI əsrdə ölkələr təbii sərvətlər əsasında deyil, intellektual potensial və yeni texnologiyalar əsasında inkişaf edəcək. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində 2009-2013-cü illərdə islahatlara dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı (No295) [95], quruculuğun əhəmiyyəti ali təhsilin məzmununun Boloniya prosesi prinsipləri əsasında qurulması, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatın ödənilməsi, habelə əhalinin ali təhsil almasına imkan verən səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması; müasir standartlara uyğun təhsildən söhbət açılır.

Rəqabətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün ölkənin müasir kadr potensialına olan tələbatının ödənilməsi və Azərbaycan

gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil alması, lazımı şəraitin yaradılması və genişlənən prosesin təşkili və səmərəliliyinin artırılması üçün böyük ölkələrdə istedadlı gənclərin təhsili milli proqramın əsas məqsədini təşkil edir.

Müasir dövrdə təhsil sektoru iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Təhsil sferasında iqtisadi münasibətlər ciddi dəyişikliklərə məruz qalır və bunu bəzi amillər şərtləndirir. Göstərilən təhsil xidmətlərinin spesifikasiyası, təhsil sektorunda dövlətin rolunun, təhsil xidmətinin maliyyələşməsinin strukturunun dəyişməsi, milli təhsil sisteminin beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiyası, xüsusi təhsil xidmətləri bazarının formalaşması və inkişafı baş verir. Bu bazarın formalaşması və səmərəli fəaliyyət göstərməsi əmək bazarının keyfiyyətini, dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, ölkənin iqtisadi inkişaf tempini və rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir. Bu da təhsil xidmətinin keyfiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ali təhsil sferasında liberallaşma bütün maraqlı tərəflərin: dövlət, institutlar, iş verənlər və təhsil xidmətini istehlak edənlərin maraqlarının koordinasiya edilməsini tələb edir. Əmək və təhsil xidmətləri bazarlarının qarşılıqlı təsirləri təhsil proseslərinin bütün həlqələrinin səmərəli əlaqələndirilməsi şəraitində mümkündür. Burada dövlətin üzərinə mühüm rol düşür. Müasir şəraitdə milli ali təhsil sistemi xarici təhsil proseslərindən təcrid olunmuş halda normal fəaliyyət göstərə bilməz. Bunun üçün ölkənin təhsil sisteminin beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiyası vacibdir. Təhsil və təhsil xidmətləri bazarının mövcud olması səbəbindən öyrənilməli olan bir sıra nəzəri və metodoloji əsaslar var və bu əsaslar əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr üçün mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda təhsil xidmətləri bazarının inkişafının müxtəlif aspektlərini K.Menqer [153], Jane Knight [178], Hans de Wit [174], V. Damme [169], U.Teichler [185], D.Ahner, S. Goddard [167] və s. alimlər tədqiq etmişlər.

Rus alimlərindən V.Y.Afanasyev [112], Y.Q. Qriqoryeva [126] V.P.Şetenin [165], A.P.Pankruxin [157] təhsilin aktual problemlərini və cəmiyyətdə onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətini tədqiq etmişlər, təhsil bazarının müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf problemlərini rus tədqiqatçılarından M.A.Lukaşenko [146], S.A. Belyakov [114], O. V. Saqinova [160] və s. təhsilin müxtəlif problemlərini tədqiq etmişlər.

Azərbaycan xarici iqtisadi əlaqələrdə o cümlədən ixrac-idxal əməliyyatlarının nəzəri praktiki olaraq Ş.H.Hacıyev[51], Y.H.Həsənli[52], İ.A.Kərimli[62], R.R.Quliyev[64], F.Ə.Qənbərov[63], M.Y.Quliyev[65], ali təhsil problemlərinin müxtəlif aspektlərini isə S.S. Xəlilov [59], M.G.Gülaliyev [48] və s. alimlərin elmi əsərlərində, məqalələrində tədqiq etmişlər.

Tədqiqatın obyektı – Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığıdır.

Tədqiqatın predmeti – Azərbaycanda təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanda təhsil sahəsində əməkdaşlığın müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, mövcud çatışmazlıqların aşkar edilməsi və əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Dissertasiyanın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı əsas vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- təhsil sahəsində əməkdaşlığın mahiyyəti, nəzəri və metodoloji əsaslarının tədqiq olunması;
- təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın normativ hüquqi bazasının araşdırılması;
- Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın forma və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarının müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində ixrac xidmətlərinin müasir vəziyyətinin təhlili;
- təhsil xidmətləri idxalının təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında dövlət siyasəti və təhsil xidmətləri ixracının təkmiləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;
- xaricdə təhsil xərclərinin tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında ekonometrik modellərin tətbiqi ilə qiymətləndirilməsi

- təhsil sahəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün konkret təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, analiz və sintez, iqtisadi-statistik təhlil, korrelyasiya və reqressiya analizi kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda dövlət ali məktəblərin orta statistik əmsalının 5-dən yüksək olmasına baxmayaraq, hələlik bütün ali məktəblərdə təhsil xidmətləri ilə bağlı vəziyyət qənaətbəxş deyildir.
- Tədqiqat nəticəsində Web of Science bazasında indeksləşmiş elmi məqalələrin və kitabların sayına görə Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin reytingi nisbətən aşağıdır.
- Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonrakı dövrün ikinci mərhələsində təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermiş, ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayı, təhsil xidmətləri sahəsində idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayında artım müşahidə edilmişdir.
- Azərbaycanın təhsil sahəsində digər ölkələrlə əməkdaşlığının genişlənməsi özünü yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayının artmasında biruzə verir.
- Qlobal İnnovasiya İndeksi üzrə 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının insan kapitalı və tədqiqat işlərinə görə dünya ölkələri arasında mövqeyinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil xidmətlərinə və elmi tədqiqatlara ayrılan vəsaitin artırılmasına ehtiyac var.
- Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, adambaşına ÜDM miqdarı ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu asılılıqda korrelyasiya əmsalının 0,91 olması sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da yüksəlib.

- Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı artıb.
- Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri təhsil xidmətlərinin orta qiyməti olmasına baxmayaraq, təhsil xidmətləri ixracının və idxalının həcmnin hesablanması üçün dəqiq və razılaşıdırılmış elmi metodologiya olmadığından, həmin qiymətlər tədqiqat işində OECD tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsaslanaraq qruplaşdırılaraq hesablanmışdır.
- EViews proqram paketinin tətbiqi ilə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinə təsir edən amillər nəzərə alınmaqla iqtisadi-riyazi model qurularaq, həmin amillərlə təhsil xərcləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi müəyyən edilmişdir. Tədqiqata əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda ÜDM-in həcmnin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0008 % artması, ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,0067% azalması, büdcə gəlirlərinin həcmnin 1 % artması təhsil xərclərinin 0,16% artması, əhalinin nominal gəlirlərinin 1% artması təhsil xərclərinin 0,64% artması ilə nəticələnir.
- Aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin 2030-cu ilədək proqnoz qiymətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

-Təhsil xidmətlərinin iqtisadi artıma təsiri barədə nəzəri fikirlər qruplaşdırılmış, dünya təhsil bazarının müasir xüsusiyyətləri aşkar olunaraq Azərbaycanla müqayisə edilmişdir;

- Azərbaycanın təhsil sahəsində əməkdaşlıq potensialı qiymətləndirilmiş və bu əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları göstərilmişdir;

-Beynəlxalq reyting təşkilatlarının hesabatlarında təhsil xidmətləri göstəriciləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi digər ölkələrlə müqayisə edilərək, qiymətləndirilmişdir;

- Ali təhsil müəssisəsinin ixtisaslar üzrə təhsil ödəniş qiymətlərinin müəyyən edilməsində təhsil xərclərinin tərkibində dolayı xərclər və mənfəət normaları müəyyən edilmişdir;

- Azərbaycanda təhsil xərclərinə ÜDM-in həcmnin, ölkə üzrə inflyasiya səviyyəsinin, büdcə gəlirlərinin həcmnin, əhalinin nominal gəlirlərinin təsirləri modelləşdirilərək qiymətləndirilmişdir;

- ÜDM, inflyasiya, əhalinin gəlirləri və büdcə gəlirlərinin təsiri nəzərə alınmaqla təhsil xərclərinin həcmi 2030-cu il üçün proqnozlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticə və təkliflər respublikanın elmi-tədqiqat institutlarında və ali məktəblərində kadrların hazırlanmasında, dünya ölkələri ilə təhsil sahəsində əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin çap edilməsi və aprobasiyası. Tədqiqatın ümumi məzmunu və nəticələri Azərbaycanın və Rusiyanın nüfuzlu elmi jurnallarında dərc edilmiş 18 elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun “Qloballaşma və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (10629 işarə), üç fəsildən (I Fəsil -85451 işarə, II Fəsil – 67329 işarə, III Fəsil – 56715 işarə) və nəticədən (8302 işarə) ibarətdir. Ümumi dissertasiyanın həcmi 150 səhifə, 200 sayda ədəbiyyatdan, 25 cədvəldən, 13 qrafikdən təşkil edir. Ədəbiyyat siyahısı, cədvəllər və qrafiklər istisna olmaqla dissertasiyanın həcmi 228427 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRDƏ YERİ VƏ ROLU

1.1. Təhsil sahəsində əməkdaşlığın mahiyyəti və nəzəri əsasları

Xarici iqtisadi əlaqələrin mühüm tərkib hissəsini təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq təşkil edir. Ali təhsildə beynəlxalq əməkdaşlıq yeni anlayış deyil. Bunu xarici alimlərdən Jane Knight [178] və Hans de Vit (Hans de Wit) [174] 1995-ci ildə əsərlərində göstərirlər ki, ali savad “təkcə ümumdil deyil eyni zamanda tədris olunan proqram və imtahan sisteminin bir formasıdır” ki, tələbələri və oxucuları birləşdirən ideyaya əsaslanır. Məhz bu ideya XVII əsrdən başlayaraq tələbələri milli sərhədlərdən və bir çox səbəblərdən (iqtisadi, siyasi eləcə də intellektual, əqli) asılı olmayaraq birləşdirir.

Hal-hazırda universitetlər kütləvilik və bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabət aparmaq üçün tələbələr və fakültələr üzrə müxtəlif strateji alyanslara qoşulurlar. Dr.Jane Knight qeyd edir ki, beynəlxalq təhsilə baxış nöqtəsi beynəlxalq amillərin (tədris, tədqiqat) qoruyucu funksiyalarının bir proses kimi ali təhsilə təsiri güclüdür. Ona görə ki, “perspektivdə tədris proqramları, beynəlxalq, daxili mədəni, və qlobal şəkildə öz funksiyalarını universitetlərə və ya kolleclərə şamil edirlər.”

Ali təhsilin qloballaşması beynəlxalq əməkdaşlıq üzərində qurulur. Bu da ona təsir edici, müdaxilə edici və bazar xüsusiyyətlərini aşılıyır. 1960-cı ildən başlayaraq universitetlər beynəlxalq əməkdaşlığa qoşulurlar ki, bu bir tərəfdən onların iqtisadi oxşarlığına gətirib çıxarır, digər tərəfdən onların müxtəlif iqtisadi sistemlərin inteqrasiyasına yol açır. Hazırda getdikcə dünyada ali təhsil imkanları genişlənir və onun inkişaf etdirmə büdcəsi özünə müxtəlif gəlirləri cəlb edir. Bu zaman təhsil sistemi hər hansı ölkənin milli siyasətinin təsirindən çıxaraq qlobal xarakter alır. Beləliklə, hər tələbə yaşından, akademik standartlarından, sosial, iqtisadi mövqeyindən və universitetlərdə oxuma məqsədindən asılı olmayaraq təhsildən sonra daha yaxşı maaş alma imkanı əldə edir. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas strategiyası

infrastrukturun inkişaf etdirilməsidir. Xarici tələbələrin işləri üzrə ofislər hər zaman xarici tələbələrin yerli mühitə adaptasiyası üçün sosial-mədəni tədbirləri genişləndirirlər. Bu fəaliyyətin ən geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

- tematik gecələr, xarici tələbələrin oriyentasiyası proqramı, kampus və şəhərlə tanışlıq, ekskursiyalar, müxtəlif tədbirlərdə iştirak etməklə ölkənin mədəni həyatı ilə tanış olmaq.

Bu tədbirlər əcnəbi tələbələrə ölkənin sosial, iqtisadi və mədəni həyatı ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir. Digər alim Viktor Dammenin fikrincə [169], ali təhsildə beynəlxalq komponentlərin artması ali təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir ki, bu da universitet məzunlarının qlobal əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uteichler [185] iddia edir ki, ali təhsildə tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması beynəlmilləşmənin əsas ideyasıdır. Ali təhsilin beynəlmilləşdirilməsi risklərin azaldılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması və elm, təhsil və sənayenin inteqrasiyasına xidmət edən biliklərin genişləndirilməsi məqsədi daşıyır. D. Ahner və S. Goddard [167] hesab edir ki, beynəlmilləşmə universitet biznes modellərində rəqabətli amildir, çünki sahibkarlıq və idarəetmə spektri həlledicidir.

Yuxarıda vurğulanan yanaşmalara əsaslanaraq universitet-biznes modelini təhsil xidməti bazarında daha aydın görmək olar. Təhsil xidməti bazarının tənzimlənməsi dövlət səviyyəsində, milli iqtisadiyyat çərçivəsində, dünya və milli səviyyədə baş verir. Təhsil xidmətləri bazarının dövlət tənzimlənməsi təhsil xidmətləri bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi, təhsil xidməti istehsalçıları və istehlakçılarının ümumi milli maraqlarını təmin edən institutların yaradılması prosesini stimullaşdırmaq məqsədilə yaradılır. Bu prosesə Təhsil Nazirliyi, onun strukturları, xidmət və qurumları nəzarət edir.

Təhsil xidmətləri bazarı yalnız istehsal tələbatını deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial, mədəni tələbatını ödəyir, əhalinin maddi tələbatları artdıqca, bu tələbatlar da artır. Beləliklə, təhsil xidmətləri məfhumu olduqca müxtəlifdir. Xarici və MDB ölkələri alimləri bu problemə XX əsrin 50-ci illərində böyük diqqət yetirmişlər. Lakin xarici və MDB ölkə alimləri arasında “xidmət” məfhumu haqqında vahid fikir yoxdur.

Bununla bərabər, xidmətin hansı tərəfinin qəbul edilməsinin xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- ✓ xidmətlər – bu bilavasitə istehlakçılara istiqamətlənmiş fəaliyyət növüdür;
- ✓ xidmətlər – bu fəaliyyət növü olub, burada yeni maddi-əşya məhsulu yaranmır, mövcud məhsulun keyfiyyəti dəyişmir;
- ✓ xidmətlər – bu eyni vaxtda məhsul istehsalı, ötürülməsi və istehlak edilməsidir və sağlam, daimi və mənbədən aralı olmayan xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Xidmətlər, hər hansı ictimai hadisə kimi, iqtisadi və sosial-hüquqi komponentlərini tədqiq etmədən onun mahiyyətini bilmək mümkün deyildir. Bu proseslərə kompleks yanaşma hadisənin mahiyyətini aşkar etməyə, ictimai münasibətlər sistemində cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında onun yerini müəyyən etməyə imkan verir.

Təhsil sosial-iqtisadi kateqoriya olub, biliklərin, fərdlərin, vərdişlərin məcmusudur. Bu mənada təhsil səviyyəsi, ixtisas terminləri işlədilir. Təhsil müəyyən iqtisadi səmərə əldə etmək üçün əsas vasitədir. Onun sayəsində hər bir fərd bilik, bacarıq və vərdişlər əldə edir və işçilər bundan istehsalda, təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edərək milli iqtisadiyyatın inkişafında, iqtisadi səmərəliliyin artmasında istifadə edirlər. Bu mənada təhsil eyni zamanda böyük sosial əhəmiyyət kəsb edir.

Amerika alimlərinin tədqiqatları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, daha yüksək təhsil alan insanlar ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında daha aktiv iştirak edirlər ki, bu da vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını sürətləndirir. İctimai institutlar dövlətin fəaliyyətinə nəzarət edirlər, bu isə əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsinə səbəb olur.

Təhsil xüsusi fəaliyyət sferası olmaqla, insan oxuyur, məşq edir, yəni onda yüksək bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır. Bu nöqtəyi-nəzərdən təhsil iqtisadi kateqoriya kimi, milli iqtisadiyyatın sahələri və ya iqtisadi fəaliyyətin müvafiq qrup növləri ilə üst-üstə düşür. İqtisadi fəaliyyət o vaxt baş verir ki, bütün resurslar (işçi qüvvəsi, texnologiya, xammal, materiallar, enerji, informasiya resursları və s.) məhsul istehsal etmək məqsədilə istehsal prosesində birləşirlər. İqtisadi fəaliyyət məhsul istehsalı prosesi və hazır məhsul buraxılışı ilə xarakterizə olunur.

BMT-nin beynəlxalq sənaye standartlaşdırma təsnifatına görə xidmətlər 6 qrupda birləşdirilir:

- ✓ kommunal xidmətlər və tikinti;
- ✓ turist bazaları və kempinqlər, topdan və pərakəndə ticarət, restoranlar və mehmanxanalar;
- ✓ nəql etmə (gəzmə), saxlama və xidmət, maliyyə əməkdaşlığı;
- ✓ məcburi sosial və müdafiə xidmətləri;
- ✓ səhiyyə, təhsil və ictimai işlər;
- ✓ sair kommunal, şəxsi və sosial xidmətlər.

Hazırda təhsil iqtisadiyyatın dinamik və perspektivli sahələrindən biridir, təhsil xidmətləri bazarı yüksək tempə inkişaf edir. Hesablamalara görə, inkişaf etmiş ölkələrdə hər il təhsil xidmətlərinə tələb və təklif 10-15% artır. Lakin belə situasiya təhsil sferasında həmişə olmamışdır. Təhsil xüsusi fəaliyyət sahəsi olub, informasiyaların öyrənilməsi, ötürülməsi və onlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması qədim zamanlardan meydana gəlmişdir. Lakin onun əmtəə kimi qəbul edilməsi yalnız XX əsrdə əmələ gəlmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, təhsil bir fəaliyyət sahəsi kimi, dövlət maraqlarını, əsas etibararı ilə pedaqoji və kulturoloji məsələlərin həll edilməsini nəzərdə tutur.

Təhsilin iqtisadiyyatla, istehsalla əlaqəsi XX əsrdə yaranmışdır. Bu vaxta qədər istehsalda əsasən ixtisasız əmək üstünlük təşkil edirdi. Deməli, istehsalda yüksək ixtisaslı əmək tələb olunmurdu. Başqa sözlə desək, istehsalda yüksək təhsilli işçilərə tələbat yox idi. XX əsrdə istehsal prosesinin mürəkkəbləşməsi, əqli əməklə məşğul olanların xüsusi çəkisinin milli iqtisadiyyatın inkişafında elmin rolunun artması eyni zamanda yüksək ixtisaslı işçilərin hazırlanmasını tələb edirdi.

Dünya və milli bazarlarda reallaşan xidmətlər arasında təhsil xidmətləri mühüm yer tutur. İqtisadiyyatın strukturu nöqtəyi nəzərindən təhsil xidmətləri bazarı qeyri-istehsal sektoruna aid edilir və inkişaf etmiş bazarlarda onun xüsusi çəkisi 50 %-dən yüksəkdir [66]. Əmtəələrin dəyərində və qiymətində xidmətinin xüsusi çəkisi 70-95% təşkil edir. Təhsil xidməti iqtisadi kateqoriya kimi istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesləri arasında olan münasibətləri ifadə edir. Bu münasibətlər sadə və mürəkkəb

ola bilər. K.Menqer təhsil xidmətlərini bu xidməti təqdim edən subyektlərlə ilə onun istehlakçıları arasında birbaşa münasibətlər kimi başa düşür. İqtisadi münasibətlərin istənilən digər forması mürəkkəb xarakterə malikdir. K. Menqerin [153, s. 201] tədqiqatlarında göstərilir ki, təhsil xidməti subyektlərin təhsilə olan tələbatının ödənilməsini təmin edən məqsədəuyğun fəaliyyət olub, mürəkkəb xarakterə malikdir .

V.P.Şetenin [165, s. 35] təhsil xidmətləri dedikdə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif tələbatının ödənilməsində istifadə edilən biliklər, informasiyalar, vərdişlər sistemi başa düşülür. Təhsil xidmətləri ilk növbədə təhsil alanların təfəkkür vərdişlərinin reallaşmasını, şəxsiyyətin mənəvi, intellektual inkişafın təmin edir, hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradır. Bununla bərabər, bu xidmətlər potensial və müasir işçilərin təhsilində ifadə olunur. Beləliklə, təhsil xidmətləri bilavasitə müxtəlif insan qabiliyyətlərlərinin geniş təkrar istehsalında iştirak edir. Təhsil xidmətləri nə qədər çox istehlak edilirsə, biliklər, vərdişlər, bacarıqların həcmi və keyfiyyəti o qədər çox olur və bunun nəticəsində işçi qüvvəsinin keyfiyyəti yüksəlir.

Təhsil xidmətlərinin təhlili göstərir ki, əksər tədqiqatçılar təhsil sahəsində fəaliyyəti – xidmət sferasına aid edirlər. Təhsil xidmətləri şəxsi xidmət sferasına aiddir və bazar mexanizmi ilə tənzimlənir.İctimai rifah nəzəriyyəsi iqtisad elmində lazımı səviyyədə işlənməmişdir, ictimai rifahın təbiəti onda təzahür edir ki, onların istehlakı yalnız müştərək və bərabər ola bilər.Bəzi xidmətlər özündə xüsusi və ictimai rifahları birləşdirir. Elə buna görə də bilik, bacarıq və vərdişlər deyil, təhsil xidməti təhsil müəssisələrinin məhsulu hesab olunur. Beləliklə, təhsilin iqtisadi xeyirləri əhəmiyyətli dərəcədə şəxsi (personal) və bölünən olurlar, təhsil sistemində qoyulan resurslar (binalar, avadanlıqlar) bazarlarda satılır və alınır, lakin təhsilin bu meylləri yalnız onu ödəyənlərə çatır.

L.İ. Yakobson [166, s 39] təhsili xüsusi üstün nemətə aid edir. Bu xüsusi neməti cəmiyyətin hər bir üzvünə məcburi olmasını arzu edir. Elə buna görə də, onun ictimai maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu şərtləndirir. Belə nemətləri qarışıq nemətlərdən ayırmaq o qədər də asan deyildir.

Lakin yuxarıda göstərilən rəylərə baxmayaraq əksər elmi əsərlərdə qarışıq rifah özündə ictimai və təmiz şəxsi rifahı birləşdirir. M.A.Lukaşenkonun [146, s. 22-27]

tədqiqatlarında təhsil xidmətlərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilmişdir:

- İstehsal və istehlak proseslərinin zaman və məkan cəhətdən üst-üstə düşməsi onunla şərtlənir ki, göstərilən proseslər, əmək obyekt və subyektləri bilavasitə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər (müəllim və tələbələr).

- Klassik (ənənəvi) təhsil sistemində təhsil xidmətləri ilə onu istehlak edənə qədər tanış olmaq, xidmətləri əvvəlcədən nümayiş etdirmək mümkün deyildir, ona görə də, istehlakçı onu “etibara görə” alır. Lakin müasir texnoloji vasitələr tədrisin versiyasını nümayiş etdirmir və ya müəllimlərin video prezentasiyasını hazırlamaq mümkündür.

S.A. Belyakov [114, s. 31-33] “təhsil xidmətlərinin” məfhumunun mahiyyətini açmaqla onun dörd xarakterik əlamətlərini qeyd edir:

- qeyri-maddi olması;
- göstərilən xidmət subyektindən aralı olmaması və yalnız xidmət göstərilməsi prosesində istehlak imkanlarının olması;
- xidmətlərin və onun nəticələrinin ekvivalent olmaması.

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

- təhsil xidmətləri onu istehlak edənlərə xeyir verir və müəyyən olunur ki, bu xidmətin qiyməti onu istehlak edənlərin pul ekvivalentinə bərabərdir;

- təhsil xidməti istehsalın və istehlak obyektinin nəticəsi, məntiqi olaraq istehsalçılar və istehlakçılar arasında əmtəə mübadiləsi kimi çıxış edir, yəni xidmət göstərənlər onun ekvivalenti olaraq pul əldə edir, istehlakçı pul ödəyərək qeyri-maddi nemət əldə edir və bu ona hər hansı xeyir verir;

- təhsil xidmətləri istehlakından əldə edilən səmərəli insan qabiliyyətinə iki istiqamətdə: qabiliyyətin saxlanması (bərpa olunması) və qabiliyyətin artması istiqamətində təzahür edir.

Təhsil xidmətləri, hər bir əmtəə kimi bazarda reallaşır, mövcud potensial alıcılar və satıcılar kimi başa düşülür. Bu halda təhsil xidməti bazarı xüsusi bazar kimi çıxış edir, əsas təsərrüfat subyektləri (ayrı-ayrı şəxslər, ailələr, müəssisələr, təşkilatlar, dövlət) tərəfindən təhsil xidmətlərinə təsir edirlər.

Lakin iqtisadi nəzəriyyədə “təhsil xidmətləri bazarı” haqqında vahid fikir

formalaşmamışdır. Bu məfhum M.A. Lukaşenko [146], A.P.Pankruxina [157], A.I. Qalaqan [121] və başqalarının əsərlərində müxtəlif formada şərh edilmişdir.

Bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, təhsil xidmətləri bazarı təhsil xidmətlərinin alışı-satışı bilavasitə tənzimləyiciləri deyillər, yalnız tələb və təklifin ödənilməsi üçün şərait yaradır. Təhsil xidməti bazarları haqqında təsəvvürləri genişləndirmək nöqteyi-nəzərindən V.D.Ostapçenkonun [156, s.93] fikri maraqlıdır. O, belə hesab edir ki, “təhsil sferasında bazar” – bu iqtisadi münasibətlərin məcmusudur ki, əmtəə yaradan istehsal, mübadilə, istehlak arasında əlaqələndirici kimi çıxış edir.

R.V.Kozırkovun [139] qeyd etdiyi kimi, təhsil xidmətləri bazarının fərqləndirici xüsusiyyəti – bazar münasibətlərinin çoxsaylı subyektləri aşağıdakılardır:

✓ təhsil xidməti istehsalçıları (bütün səviyyələrdə təhsil idarələri və fərdi istehsalçılar);

✓ təhsil xidməti istehlakçıları (ayrı-ayrı şəxslər, müəssisə və təşkilatlar, dövlət, regional və yerli idarəetmə orqanları);

✓ vasitəçilər (məşğulluq xidməti, əmək birjası, qeydiyyat orqanları, təhsil müəssisələrinin lisenziyalaşdırılması və akkreditasiyası, təhsil fondları, təhsil müəssisələri və idarələrinin assosasiyaları, ixtisaslaşdırılmış təhsil mərkəzləri və s.)

✓ təhsil xidmətini lazımi resurslarla təmin edən mal göndərənlər;

✓ təhsil xidmətlərinin bazarda hərəkətini təmin edən ictimai institutlar.

Beləliklə, təhsil xidmətləri bazarında iqtisadi münasibətlər subyektləri mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Dünyada iqtisadiyyatın qloballaşma prosesi yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatı artırır. Bu məsələnin həlli təhsilin beynəlmilləşməsinə tələb edir. Geniş mənada təhsilin beynəlmilləşməsi dedikdə, müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrinin tədqiqat, təhsil və inzibati fəaliyyətinə müxtəlif beynəlxalq aspektlərin daxil edilməsidir. Müxtəlif ölkələrdə və universitetlərdə təhsilin beynəlmilləşməsinin milli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, olduqca universal həyata keçir və aşağıdakıları əhatə edir:

- Xarici tələbələrin yığılması, mübadilə proqramlarının təşkili, həmçinin tələbə mobilliyinin fərdliliyi;

- Professor-müəllim heyəti: müəllimlər, elmi-tədqiqat proqramlarının mübadiləsi, xarici universitetlərdə staj keçmək, müştərək təhsil proqramlarının yaradılması, intensiv kursların və yay məktəblərinin təşkili;
- Sertifikatlaşdırma məsələləri, “ikili” diplomların verilməsi, vahid zaçot sistemi, təhsil haqqında sənədlərin beynəlxalq səviyyədə tanınması, təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Beynəlxalq əməkdaşlığın digər aspektləri: inzibati, əmək və maddi resursların idarə edilməsi proqramları, məsləhət və informasiya xidməti, qiymətləndirmə proseduru, infrastrukturun inkişafı.

Təhsilin beynəlmilləşməsinin mühüm tərkib hissəsi akademik mobillikdir – tələbələrin, müəllimlərin və digər əməkdaşların universitetin beynəlxalq fəaliyyətində mühüm yer tutan mübadilə proqramlarında və digər sferalarda iştirakıdır.

Tələbələrin təhsil almaq üçün digər ölkələrə ezam edilməsi yeni hadisə deyil, əksər Avropa ölkələrində keçmiş müstəmləkələrdən tələbə axını müvcuddur. Latın Amerikasının əksər gəncləri ABŞ və Kanadada təhsil almağa üstünlük verirlər. Keçmiş SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrində öz ideologiyasına uyğun ölkələrdən tələbə qəbul edirdilər.

Təhsil və təhsil xidmətləri bazarı milli iqtisadiyyatın və bütövlükdə millətin inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də, son illərdə bütün dünya ölkələri bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət verirlər. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi-texniki tərəqqisinin əsasını təşkil edir. SSRİ dövründə uzun illər təhsil xidmətləri məfhumu demək olar ki, yox idi, ölkədə təhsil sisteminin inkişafı bazar iqtisadiyyatı prinsipləri ilə deyil, daha çox inzibati prinsiplərlə idarə olunurdu. Ona görə də, hazırda bütövlükdə təhsil xidmətləri bazarı konsepsiyası yoxdur. Bəzi hallarda buna cəhd edilir və nəticədə məsələnin həllinə kompleks yanaşma pozulur.

Təhsil sferası və təhsil xidmətləri bazarının öyrənilməsində mühüm məsələlərdən biri bəzi məfhumların dəqiqləşdirilməsidir. Təhsil xidmətləri nədir, onlar kimlərin tələbatlarını ödəyirlər, bazarda əmtəə kimi nə çıxış edir, təhsil xidmətləri bazarında ictimai münasibətlərin iştirakçıları arasında hansı təşkilati-hüquqi münasibətlər formalaşır.

Təhsil xidmətləri dedikdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin müxtəlif təhsil tələbatlarını ödəyən bilik, informasiyalar, bacarıq və vərdişlər sistemləri başa düşülür.

Lakin təhsil xidmətlərinin istehlakçıları kimdir? – sualına cavab verərkən bilmək lazımdır ki, işçilərin bilik, bacarıq və vərdişlərindən iş prosesində və təsərrüfat fəaliyyətində iqtisadi fayda götürənlər istifadə edirlər. Təhsil xidməti – təhsil müəssisəsinin idarəetmə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olub, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və işçi qüvvəsinin ixtisasının artırılmasıdır.

Təhsil xidmətlərinin anlayışının mahiyyətini nəzərdən keçirək. Bu anlayış aşağıdakı tədqiqatçıların əsərlərində əks olunur. S.A. Belyakova [114], M.A. Lukaşenko [146], K.Menqera [153], A.P. Pankruxina [157], V.P. Şetinina [165] və s. İlk dəfə K. Menqer [153, s.202] tədqiqatlarında, təhsil xidmətini istehsal edənle subyekt arasında və subyektlə onun istehlakçısı arasında birbaşa əlaqə olduğunu vurğulayır.

O.L. Ksenofonova [142, s.45-49] belə hesab edir ki, təhsil xidmətinin spesifikasi ənənəvi xidmətlər birləşməsində təzahür edir (mənbədən ayrılmaması, keyfiyyətin daimi olmaması, saxlanılmaması) və ona məxsus əlamətləri ilə müəyyən edilir .

Təhsil xidməti üçün aşağı hiss olunma dərəcəsi xarakterikdir. Təhsil xidməti istehlakçısı ali təhsil müəssisəsinə müraciət edərkən, əvvəlcədən öz təhsilinin nəticəsini bilmir. O, yalnız keçmiş təcrübəsi əsasında dolaylı yolla digər istehlakçıların rəyləri, reklamın köməyi ilə təhsilin keyfiyyəti haqqında fikir yürüdə bilər.

V.Y.Afanasyev [112] qeyd edirlər ki, xidmətin ikinci ənənəvi xarakteristikası təhsil xidmətinin mənbədən bilavasitə əlaqəli surətdə təzahür edir: təhsil xidməti institutdan və onun professor – müəllim heyətindən ayrı fəaliyyət göstərə bilməz. Belə nöqtəyi nəzəri Y.G.Qriqoriyva [126] da müdafiyyə edir. Təhsil xidmətlərinin mənbədən ayrılmaması xüsusiyyəti onu göstərir ki, alış-satış nəticəsində satıcı öz spesifik əmtəəsinə hüququnu itirir. “Bu əmtəə özü “itir,” belə ki, o istehsal olunan anda istehlak olunur” və digərinə ötrülür. A.Pankruxin belə hesab edir ki, təhsil xidmətinin saxlanılmaması onunla şərtlənir ki, insan təhsil prosesində aldığı informasiyanı unuda bilər, bilikləri isə köhnələr [91, s.130].

A.P. Pankruxin [157] təhsil xidmətlərinin olduqca mühüm xüsusiyyətlərini qeyd etməklə göstərir ki, istehsalçılar və istehlakçılar mütləq bilavasitə əlaqədə olmalıdırlar. T.İ.Belova [113] və Y.Q.Qriqoriyeva [126] təhsil xidmətinin daha bir spesiifk əlamətini - onların bütün təhsil dövründə qiymətləndirilməsini qeyd edirlər. O.V. Saqinova [160] qeyd edir ki, təhsil xidmətinin daha bir spesifik əlaməti odur ki, istehlakçı təhsil xidmətinə görə pul ödəyir, bu xidmətdən gəlir əldə etməyi gözləyir (əmək haqqı formasında).

Təhsil xidmətləri digər xidmətlərlə tamamlanır (yataqxana, tibbi xidmətlər, idman mərkəzləri, ictimai yaşə və s.). Bunlar təhsil prosesi boyu davam edir, istehlakçıların məişət və mədəni tələbini ödəyir. Bu işə ali məktəblərə əlavə üstünlüklər verir.

V.Y.Afanasyev [112] belə hesab edirlər ki, təhsil xidmətinin xüsusiyyəti şəxsiyyətin və cəmiyyətin ənənəvi və intellektual, yəni təhsilə sosial tələbatlarının ödənilməsidir.

Proffesional təhsil sferasında təhsil xidmətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri xidmət üzərində dövlət nəzarətinin olmasıdır. Nəzarət onunla şərtlənir ki, dövlət attestasiyasından keçmiş şəxslərə qaydalara uyğun müəyyən ixtisas üzrə diplom verilir. Təhsil xidmətinin digər fərqləndirici xüsusiyyəti – institutu bitirən şəxsin gələcək işi və həyatı ilə əlaqədar olaraq nəticələrin aşkar edilməsinin uzadılmasıdır.

Yekun nəticə təhsil xidmətinin göstərilməsi anından təhsil xidmətlərində əldə edilən bilik və vərdişlərin praktik olaraq tətbiq edilənə qədər olan dövrü əhatə edir. Cəmiyyətin intellektual–mədəni potensialını təmin edən ali təhsil sisteminin fəaliyyəti kimi təhsil xidməti çıxış edir və bu əmtəə forması alır, deməli, onun istehlak dəyəri və qiyməti var [163,s.170].

Azərbaycan alimlərindən S.S. Xəlilov [59,s. 4] “Elm haqqında Elm” əsərində Təhsil-Elm-İstehsalat zəncirinin bütün halqalarını möhkəmləndirmək zərurətinin vacib olduğunu vurğulayır.

Təhsil xidmətinin istehlak dəyərini özünü daha ixtisaslı və məhsuldar işçi formasında təzahür edən təhsil xidmətlərinin istehlak dəyərini insan kapitalı yaradır. Beləliklə, təhsil xidmətinin əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir:

- Xüsusi istehlak dəyəri – insanın intellektual inkişafı bu və ya digər ixtisasa

yyələnmək üçün insanın tələbatının ödənilməsi qabiliyyətidir.

- Qeyri-maddi təhsil xidmətləri toplana bilməz, yalnız onların insan kapitalının formalaşmasına istiqamətlənmiş nəticələri toplana bilər.
- Təhsil xidmətləri zamana görə əhəmiyyətli gərginliyə malikdir.
- Təhsil xidməti istehlakçısı müəyyən keyfiyyətlərə malik olmalıdır (təhsil səviyyəsi, biliklər, vərdisləri, ictimai əxlaq normaları və s).
- Təhsil xidmətləri eyni vaxtda istehsal olunur və istehlak edilir, onlar istehlakçılara vasitəçilik olmadan istehsalçılar tərəfindən təqdim edilir.
- Təhsil xidmətlərində istehlakçılar aktiv iştirak edirlər.
- Təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti son nəticədə cəmiyyətin inkişafına təsir edir, bununla da dövlət göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksək olmasında maraqlıdır.

Hər bir universitetin beynəlxalq əməkdaşlığının spesifikasiyası çoxsaylı amillərdən: institutların ixtisaslaşması və onun resursları, beynəlmilləşməsi təcrübəsi, həmçinin institutun regional-coğrafi mövqeyindən asılıdır.

Hal-hazırda Amerika ali təhsil sistemi dünyada ən yaxşı hesab olunur. 2019-2020-ci tədris ilində ABŞ-da 923593 xarici tələbə təhsil almışdır [181]. ABŞ-ın ali təhsil üzrə şurasının məlumatına görə, müxtəlif təhsil proqramları reallaşır (birgə təqaüdlər, ikili diplom və s.). Lakin onların sayı çox deyildir. Beynəlxalq təhsil proqramları daha çox aşağıdakı istiqamətlər üzrə (biznes, menecment, mühəndislik, riyaziyyat, kompyuter elmləri, doktorluq və magistr dərəcələri, humanitar və sosial elmlər, o cümlədən iqtisadiyyat) yaradılmışdır.

ABŞ-ın əksər regional universitetləri təhsilin beynəlmilləşməsini institutun inkişafının əsas istiqamətlərindən biri hesab edirlər. Nyu-Meksika Dövlət Universitetinin təhsilinin beynəlmilləşməsi institutun əsas strategiyası hesab edilir. 2007-ci ildə “Beynəlmilləşmə üzrə laboratoriya” yaradılmışdır və Amerika Təhsil Şurası bundan istifadə edir. Bu proqram hər bir universitetə öz qərarlarını formalaşdırmağa, strukturu müəyyən etməyə, resursları bölüşdürməyə və universitetdə beynəlmilləşmə prosesini səmərəli inteqrasiya etməyə kömək edir.

Yalnız ABŞ deyil, digər ölkələrin də universitetləri təhsilin beynəlmilləşməsini öz inkişaflarının strategiyası hesab etdilər. Məsələn, Kynnyunq Universiteti Cənubi

Koreyada ilk universitet olaraq təhsilin beynəlmilləşməsi üçün sistemli yanaşma işləyib hazırladılar və tətbiq etdilər. Belə mövqeyin məqsədi universitet rəhbərliyinin Seul aqlomerasiyasında yerləşən çoxsaylı şəxsi regional universitetlərdən mühafizə olunmaqdan ibarətdir. Universitetin məqsədi daha çox yerli və xarici tələbələr cəlb etmək, həmçinin Koreya hökumətinin struktur fondundan istifadə etməkdən ibarətdir. Hal-hazırda universitetdə beynəlmilləşmə prosesi təhsil proqramlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, tədris planlarının beynəlmilləşməsinə, infrastrukturun və kampuslarda yaşayan xarici tələbələrin yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasına, mədəniyyət mübadiləsi proqramının inkişafına yönəldilməsindən, İnstitutun beynəlxalq fəaliyyətinin perspektivli istiqamətlərindən biri Şərqi və Mərkəzi Asiya universitetləri ilə tərəfdaşlıq əlaqələrini genişləndirməkdən ibarətdir.

Cənubi Koreyanın digər regional Kenbuk Universiteti beynəlmilləşməni universitetin prioritet istiqaməti hesab edir. İnstitutda təhsilin beynəlmilləşməsinin iki xüsusiyyətini qeyd etmək olar: birincisi, universitetin fakültələri elektronika və texnologiyalar üzrə liderlər olan Hunday, LG və Samsungla aktiv əməkdaşlıq edirlər. Beləliklə, tələbələr bu şirkətlərdən birində staj keçmək imkanı əldə edirlər ki, bu da əksər tələbələr üçün olduqca cəlbedicidir. İkincisi, universitet Avropa universitetləri ilə əməkdaşlıq etməyə daha çox üstünlük verir və bu Avropadan daha çox tələbə cəlb etməyə imkan verir. Bundan başqa son dövrlər Avropa İttifaqı İttifaqa daxil olmayan ölkələrin maliyyələşməsinə daha çox vəsait ayırırlar. Tələbələrin beynəlmilləşməsi prosesi aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- təklif edilən proqramların spektrinin genişlənməsi;
- ölkənin tələbələri arasında daha çox populyar proqramların yaradılması;
- tələbələrə göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi;
- maliyyə yardımını almaq istəyən tələbələrə kömək etmək;
- proqramlar haqqında daha aktiv informasiyaya malik olmaq.

Müasir dövrdə ABŞ tələbələrinin mobil olmasında mübadilə proqramlarının sayının artması mühüm rol oynayır. ABŞ universitetlərinin Yaponiya, Almaniya, Avstriya, Fransa, İspaniya, Avstraliya və Yeni Zelandiya universitetləri arasında tərəfdaşlıq artmışdır.

ABŞ-ın regional universitetlərinin inkişaf istiqamətlərindən biri tədris planlarının beynəlmilləşməsindən ibarətdir. Belə hesab edilir ki, bu proqramlar tədrisin keyfiyyətini yüksəldir və beynəlxalq əmək bazarında rəqabətə davam gətirmək üçün yerli və xarici tələbələrə tədris prosesinə cəlb edir.

Mövcud yanaşmaları təhlil edərək “təhsil xidməti”nin aşağıdakı əsas əlamətlərini göstərmək olar:

- təhsil xidməti – bu biliklər, informasiyalar və vərdişlər sistemi olub, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin müvafiq təhsil tələbatlarını ödəmək üçün istifadə edilir;

- təhsil xidməti – bu istehsalçıların qarşılıqlı təsiridir;

- təhsil xidməti – bu müəyyən nəticə əldə etmək üçün informasiyaları digərinin mənimsənilməsi prosesidir.

- təhsil xidməti – bu tərbiyəvi və təhsil xarakterli kompleks tədbirlər olub, şəxsiyyətin tələbatının ödənilməsidir;

- təhsil xidməti – bu insanın intellektual tələbatının inkişafına istiqamətlənmiş təhsil müəssisələrinin fəaliyyətidir, bu fəaliyyət nəticəsində əmək professional keyfiyyət əldə edir.

İqtisadi ədəbiyyatda təhsil xidmətinin iki növü göstərilir. Birinci növ – bu təhsil xidmətləri olub, şəxsiyyətin mənəvi və intellektual inkişafında, təhsil və mədəni səviyyəsində iştirak edir.

Təhsil xidmətinin ikinci növü – insanın sənət əldə etməsini təmin edir və bu müəyyən vərdişlərə və qabiliyyətlərə çevrilir. Onlar iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması müəssisələrin tələbatlarını ödəyir. Təhsil xidmətlərinin belə istehlakı müəyyən strukturda və keyfiyyətdə işçi qüvvəsinin hazırlanmasının təkmilləşdirilməsinə səbəb olur.

Təhsil xidmətlərinin öz xüsusiyyətləri vardır. İctimai rifah kimi təhsil xidməti – istehlakın birgə xarakteri, rəqabətsiz istehlak kimi xarakterizə olunur və əhəmiyyətli dərəcədə xarici müsbət effekt yaradır. Təhsil yalnız ayrı-ayrı fərdlərə deyil, bütün cəmiyyətə xeyir verir. Bundan başqa, cəmiyyət şəxsiyyətə o bilikləri verir ki, o cəmiyyətin inkişafında müəyyən yer tutur, onda müəyyən rol oynayır. Təhsil xidməti

üçün aşağı nəticə xarakterikdir. Təhsil xidməti istehlakçısı instituta girərkən, əvvəldən təhsilin nəticəsi haqqında məlumat əldə edə bilmir. O, yalnız keçmiş illərin təcrübəsi əsasında təhsilin keyfiyyəti haqqında dolaylı təsəvvür əldə edə bilər. Təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti – təhsil prosesinin mühüm elementlərinin – maddi-texniki bazanın, professor-müəllim heyətinin və prosesin digər elementlərinin dəyişməsi ilə dəyişir. Bundan başqa, hər bir müəllimin dəyişməsi təhsil xidmətinin nəticələrini dəyişə bilər. Hər bir müəllim öz intellektual səviyyəsi və sağlamlığından asılı olaraq dərsi müxtəlif səviyyələrdə apara bilərlər. İnsan təhsil xidmətlərini istehlak edərək, bilik, təlim, vərdislər toplayır, öz intellektual səviyyəsini artırır.

Təhsil xidmətləri istehsalı və istehlakı – bu olduqca uzun prosesdir (mütəxəssisin tam formalaşması tsikli 20 il və daha uzun müddət çəkə bilər): 4 il – ibtidai məktəb, 5 il - əsas ümumi təhsil, 2 il – orta (tam) ümumi təhsil, 4-6 il bakalavr, magistratura, 2-3 il doktorantura), bundan başqa əmək fəaliyyəti prosesində işçi ixtisasartırma kurslarına gedə bilər, ikinci ali təhsil ala bilər, yəni təhsil xidmətləri istehlakı insanın bütün şüurlu həyatı boyunca davam edə bilər. Ali təhsil almaq haqqında qərar qəbul edərkən yalnız şəxs özü deyil, onun valideynləri, qohumları, dostları və yuxarı yaşlı insanlar qərar qəbul edirlər. Əlavə və ya ikinci ixtisas almaq haqqında şəxs özü qərar verir.

Təhsil xidmətinin fərqləndirici xüsusiyyəti – onun olduqca əmək tutumlu olmasıdır. Son on illərdə təhsilin texniki, informasiya və digər imkanlarının artması ilə əlaqədar olaraq onun fond tutumu artır. Sosial xidmətlərin digər növlərindən fərqli olaraq təhsil xidmətləri olduqca məhdud imkanlara malikdir.

Təhsil xidmətlərinin istehlak dəyəri onda təzahür edir ki, onu daha yüksək ixtisaslı və məhsuldar insan əməyi yaradır. Beləliklə, təhsil xidmətinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. xüsusi istehlak dəyəri – insanın intellektual inkişafı, bu və ya digər ixtisas əldə etməsi üçün onun tələbatının ödənilməsi qabiliyyətidir;
2. təhsil xidmətləri modelləşməz və toplana bilməz, lakin onun nəticələri toplanır və insan kapitalının formalaşmasına istiqamətlənmişdir.
3. təhsil xidmətləri vaxta görə uzun müddətli dir.
4. təhsil xidmətləri istehlakçısı müəyyən keyfiyyət göstəricilərinə malik

olmalıdır (təhsil səviyyəsi, qabiliyyət, vərdisləri, cəmiyyətdə özünü aparma norması);

5. təhsil xidmətləri eyni vaxtda istehsal və istehlak olunur, onlar istehlakçılara vasitəçilər olmadan verilir, lakin bu zaman kompüter texnologiyasından istifadə olunur, təhsilin distasion metodlarından istifadə olunur.

6. təhsil xidmətlərində istehlakçı aktiv iştirak edir

7. təhsil xidmətlərinin keyfiyyəti son nəticədə cəmiyyətin inkişafına təsir edir, dövlət təhsilin keyfiyyətində maraqlı olur.

MDB ölkələrində təhsil sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Təhsildə dövlət inhisarından imtina edilməsi, pullu təhsilin yaradılması, ictimai həyatın dəyişməsi təhsil xidmətləri bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, dövlət və xüsusi müəssisələrin fəaliyyət şərtlərinin dəyişməsi ayrı-ayrı təhsil xidməti növlərinə tələbat artır, ona görə də “təhsil” və “xidmət” məfhumlarının mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. F.Kotlerə görə, “xidmət – bir tərəfin digər tərəfə təklif etdiyi və qarşılıqlı əlaqədə olmayan və əvəzində heç nə alınmayan hər bir tədbir və ya səmərədir” [141]. Ümumiyyətlə, marketinq nöqteyi-nəzərindən xidmətlər dedikdə, çoxsaylı fəaliyyət növləri və kommersiya təlimləri başa düşülür.

Təhsil xidmətinin özünəməxsus əlaməti ondan ibarətdir ki, onu bilavasitə pul ifadə ilə ölçmək qeyri-mümkündür. Qiymət mexanizmi təhsil xidmətlərinə çəkilən bütün xərcləri ölçmək imkanlarına malik deyildir. əgər maddi istehsalda məhsul istehsalına sərf edilən məsrəfləri (ədəd və kiloqramla) ölçmək mümkündürsə, bunu təhsil xidmətində ölçmək çox çətindir.

Təhsil xidmətlərinin digər fərqləndirici əlaməti – məqsədlərin çox istiqamətli olmasıdır. Adətən təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti mənfəət əldə etməyə istiqamətlənməmişdir. Digər tərəfdən onların əksər maraqları həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır və geniş təkrar istehsalı təmin etmək üçün daha çox mənfəət əldə etməkdən ibarətdir.

1.2. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının əsas xüsusiyyətləri

Qloballaşma dərinləşdikcə təhsil xidmətləri sahəsində ölkələrarası əməkdaşlıq da genişlənir. Təhsil xidmətlərinin idxal və ixracı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri sistemində mühüm sahələrdən birinə çevrilməkdədir.

Son illərdə təhsil xidmətlərinin qlobal bazarı yüz milyard ABŞ dollarına çatıb. Təhsil xidmətləri bazarında aparıcı qüvvələr Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ, Fransa, Avstraliya, Çin, Yaponiya, Kanada və Rusiyadır. [111, s.18]. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tələbələrin təhsili dövlətin qarşısında dayanan əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Xaricdə təhsil və xarici tələbələrin ölkədə təhsilinə şəraitin yaradılması siyasi və mühüm iqtisadi məsələ kimi araşdırılmaqdadır. Hətta bu hadisəni ifadə edən beynəlxalq akademik mobillik (BAM) anlayışı da artıq iqtisadiyyat elminə daxil olub. Təhsil xidmətinin idxal və ixracı kifayət qədər yeni iqtisadi əlaqələr sahəsi olmaqla yanaşı, həm də özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Təhsil xidməti - bilik və bacarıqların istehsalçıdan (tədris edən) istehlakçıya (təhsil alan) ötürülməsi prosesidir. Bu xidmət sahəsini digər sahələrdən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər var [160, s.138].

- bu xidmətlərin istehsalı və istehlakı eyni vaxtda baş verdiyi üçün sonradan satış üçün saxlana bilmir;
- keyfiyyətin dəyişkənliyi (təhsil xidmətinin keyfiyyəti təhsil müəssisəsinin strukturundan və sair asılı olaraq dəyişir);
- Bu xidmətin keyfiyyətini qısa müddətində ölçmək və ya dəyərləndirmək çətinidir;
- bu xidmətin tam dəyərləndirilməsi yalnız o zaman mümkün olur ki, xidmətin tam həyata keçirilməsi mümkün olsun. İstehlakçı üçün onun istehlak dəyəri yalnız o zaman yaranır ki, təhsil xidməti tam başa çatmış olsun;
- Təhsil xidməti digər xidmət növlərindən fərqli olaraq xeyli vaxt tələb edir.

Digər xidmət növlərindən fərqli olaraq, təhsil xidməti istehsalçının və istehlakçının qarşılıqlı və aktiv əməkdaşlığını, həmçinin istehlakçının əvvəlcədən müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsini tələb edir. Odur ki, “təhsil xidməti bazarı”

deyiləndə təhsil xidmətinin alıcısının tələbinin və satıcısının təklifinin formalaşması zamanı bazar münasibətlərinin subyektləri arasındakı iqtisadi əlaqələr sistemi başa düşülür. Bu zaman təhsil xidmətinin satıcısı kimi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələri çıxış edir. Təhsil xidmətinin istehlakçısı isə vətəndaş və dövlətdir.

Təhsil xidmətləri ölkədaxili və beynəlxalq bazara aid ola bilər. Birinci halda təhsil xidmətlərinin subyektləri, yəni satıcısı, həm də alıcısı eyni ölkəyə aid olur. Təhsil xidmətlərinin alıcısı, və satıcısı müxtəlif ölkələrə aid olarsa, belə xidmətlər bazarı beynəlxalq təhsil bazarına aid edilir. Belə bazarlar bu ölkələr arasındakı iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa əsaslanır.

Xidmət Ticarəti üzrə Əsas Razılaşmaya (GATS – the General Agreement on Trade in Services) əsasən təhsil xidmətləri bazarı 4 üsulla reallaşır [124, s.83]:

1) Hər hansı bir ölkənin göndərdiyi tələbələrin xaricdə təhsil alması ilə təhsil xidmətlərindən yararlanmaq;

2) Tələbələrin birbaşa xaricə göndərilməsi olmadan təhsil xidmətlərinin xaricə göndərilməsi. Bu halda tələbələr açıq və distansion təhsil proqramları ilə təhsil alırlar;

3) Xidmət göstərən ölkələrin istehlak edən ölkələrdə birbaşa xidmətin reallaşdırılması. Bu halda xidmət göstərən ölkə istehlak edən ölkədə öz universitetlərini və ya məktəblərini açır (ofşor xarici universitetlər);

4) Çox hallarda təhsil xidmətini təklif edən ölkə bu xidmətləri istehlak edən ölkəyə öz ixtisaslı kadrlarını göndərir.

Adətən təhsil xidmətlərinin ümumi dövriyyəsində birinci hala daha çox rast gəlinir və daha geniş yayılıb. Odur ki, təhsil xidmətlərinin bu yolla reallaşdırılması daha çox ixrac əməliyyatı kimi qəbul edilir [121, s.61]. Şübhəsiz ki, təhsil xidmətləri ilə bağlı ixracın müvəffəqiyyəti təkcə ölkənin təhsil sisteminin yüksək keyfiyyəti ilə deyil, həm də ölkənin iqtisadi inkişafı, coğrafi mövqeyi, siyasi vəziyyəti, ölkədaxili təhlükəsizlik mühiti, iqlimi, yaşayış səviyyəsi və sair amillərlə də bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarında bu xidmətin qiyməti, satıcı və alıcı ölkələr arasındakı münasibətlər də mühüm rol oynayır. Ölkənin təhsil bazarına müvəffəqiyyətlə daxil olması üçün tələb olunan şərtlər tədqiqatçılar tərəfindən belə müəyyən edilib [160].

- 1) Baloniya prosesinə qoşulmaqla milli təhsil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişaf strategiyasının işlənməsi;
- 2) Milli təhsilin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- 3) regional təhsil birliklərinin- “virtual universitetlərin” yaradılması;
- 4) təhsilin “online” və distansion texnologiyalara əsaslanan formalarının inkişaf etdirilməsi;
- 5) təhsil xidmətlərinin satılması prosesində müxtəlif innovativ yanaşmalardan istifadə edilməsi;
- 6) milli təhsil xidmətləri bazarına xarici əlaqələndiricilərin daxil olmasına yardım edilməsi;
- 7) milli ali təhsil alma imkanlarının genişlənməsi;
- 8) xarici tələbələr üçün xüsusi təhsil proqramlarının hazırlanması;
- 9) milli təhsil prosesində innovativ yanaşma imkanlarının aktivləşməsi və dəstəklənməsi.

Müasir dövrdə təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin gücləndiyini nəzərə alsaq, ölkənin iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyinin bir göstəricisi kimi, təhsil sistemində innovasiya proseslərinin genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac olunduğunu təsdiq edə bilərik.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı müxtəlif ölkə vətəndaşlarının xaricdə reallaşdırdığı istehlakla, həmçinin xarici təhsil müəssisələrin daxili bazarda göstərdikləri xidmətin istehlakı və hər bir ölkənin daxili təhsil xidmətləri bazarı ilə xarakterizə olunur. Dünya təhsil xidmətləri bazarı bir neçə seqmenti özündə birləşdirir. Bura dil kursları, məktəb təhsili, ali təhsil, sənət təhsili və sair daxildir. Bu təhsil seqmentləri bir-biri ilə xeyli bağlıdır. Belə ki, xaricdə təhsil almaq üçün bu ölkənin ən azı tədris dilini bilmək vacibdir. Odur ki, hər hansı ölkədə təhsil almaq prosesi hər şeydən əvvəl dil kursları ilə bağlı təhsil xidmətini istehlak etməyi tələb edir. Təhsil xidmətləri göstərən əksər ölkələr tələbələrin (istehlakçının) dil bacarıqlarına əmin olmaq üçün dil imtahanlarının keçirilməsini tələb edirlər (məsələn TOEFL, IELTS, DALF, DELE, CELI və sair). Deməli, iki seqmentin, yəni ali təhsillə dil kursları seqmentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi danılmazdır.

ABŞ və Böyük Britaniyanın iqtisadi cəhətdən güclü olması səbəbindən ingilis dili artıq dünya səviyyəsində iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr dilinə çevrilib. İngilis dilinin belə geniş miqyasda yayılması bu dildə danışan və tədris edən ölkələrə təhsil xidmətlərindən xeyli gəlir gətirir. Hazırda dünyada ingilis dilində təqribən 1,5 milyard insan danışır. Nəzərə alsaq ki, bu insanlar əsasən elmin, texnologiyanın və iqtisadiyyatın geniş inkişaf etdiyi areallarda cəmləşiblər, onda mübaligəsiz demək olar ki, ingilis dili beynəlxalq dil statusuna artıq yiyələnib. Elə bu səbəbdəndir ki, ingilis dilini öyrənmək məqsədilə “ingilis dilli” ölkələrə təhsil almaq üçün gələnlərin sayı ilbəil artır. İngilis dili kurslarını təşkil edən ölkələr isə, xüsusilə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Avstraliya, Malta, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası, İrlandiya böyük miqdarda tələbə və maliyyə resursları cəlb edə bilər. Bu ölkələrdə yalnız dil kurslarında təhsil alanların sayı ildə təqribən 1,3 milyon nəfər təşkil edir. Təhsil xidmətlərinin bu seqmetindən gələn gəlirlər isə ildə 10 milyard ABŞ dollarından çox olur [40, s.6]. Beynəlxalq ali təhsil bazarının potensialı təqribən 140 milyon tələbə hesab edilir. Bunların da təqribən 2,8 milyonu xaricdə təhsil alanlardır [119].

Dünya təhsil xidmətləri bazarının miqyası və ayrıca götürülmüş ölkənin bu bazarda payı müxtəlif göstəricilərlə ölçülür. Bu göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Dünyada tələbələrin ümumi və ayrı-ayrı ölkələrdə sayı;
- ✓ Xarici tələbələrin sayının inkişaf tempi;
- ✓ Ayrıca götürülmüş ölkədə xarici tələbələrin sayının dünya üzrə bu göstəricidə payı;
- ✓ Xarici tələbələrdən ölkəyə gələn gəlir;
- ✓ Dövlətin təhsilə və bir tələbəyə çəkdiyi xərclər;
- ✓ Xarici tələbələrin sayının ümumi tələbələrin sayında xüsusi çəkisi;
- ✓ Xarici tələbələrin ali məktəblər və ixtisaslar üzrə paylanması;
- ✓ Xarici tələbələrin ölkələr üzrə paylanması.

Son 10 illiklərdə təhsil xidmətlərinin genişlənməsi bəzi inkişaf etmiş dövlətlərin dövlət siyasətinin mühüm istiqaməti olmuşdur. Birincisi, xarici ölkələr üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması ixracın mühüm istiqamətlərindən biridir. İkincisi, digər ölkələr üçün yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanması ayrı-ayrı inkişaf etmiş

ölkələrin geosiyası və iqtisadi maraqlarının reallaşmasıdır, üçüncüsü xarici tələbələrin cəhd edilməsi, ali məktəbləri islahatlar aparmağa, dünya səviyyəli tələbələr hazırlamağa məcbur edir, təhsilin keyfiyyəti yüksəlir, yeni tədris proqramları və vəsaitləri hazırlanır, nəticədə milli universitetlər beynəlxalq elmi-təhsil komplekslərinə cəvrilir. Eyni zamanda universitetləri yüksək səviyyədə qurtarmış tələbələr həmin ölkədə qalaraq elm və təhsilin inkişafında mühüm rol oynayırlar. Bununla əlaqədar olaraq hər bir dövlət öz universitetlərinə ciddi təsir göstərir, onları stimullaşdırır ki, daha çox xarici tələbələr təhsilə cəlb olunsunlar.

Təhsildə əsas olan nəzarət faktorudur. Transmilli Təhsil üzrə Qlobal Alyans (GATE) bütün dünyada təhsili təmin etmək üçün yaradılmış qrupdur[119]. Bu təşkilat keyfiyyətə nəzarət məsələləri və akkreditivləri əhatə edən təhsil xidmətləri ilə məşğul olur.

Ali təhsil almağın əsas məqsədi əmək bazarında yüksək ixtisaslı işçilərə tələbatın çox olmasıdır və bunların əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi (işsizlik səviyyəsinin azalması)
2. Daha maraqlı və yüksək əmək haqqı olan işlərdə çalışmaq imkanlarının olması.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək ixtisaslı işçilər (20-24 yaşlı) gənclər arasında işsizlik 8,3%, 25-29 yaşlılar arasında 5,3% təşkil edir. Çili, Yaponiya, Koreya, Meksika, ABŞ ölkələrində ali təhsilli mütəxəssislər arasında işsizlik 17%, ali təhsil almayanlar arasında 4,8% təşkil etmişdir. Son dövrlərdə dünyada ali təhsilli gənclərin xüsusi çəkisi 0,7-0,9% artmışdır.

Bir tələbənin hazırlanmasına sərf edilən məsrəflər bilavasitə təhsil səviyyəsindən asılıdır. Bir tələbənin hazırlanması üçün müxtəlif səviyyələrdə 7719-9312-13728\$ təşkil edir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf ölkələrində təhsil xərcləri ÜDM-in 6,2%-ni, o cümlədən Danimarka, İslandiya, ABŞ və İsraildə 7%, Kubada 13,3% (2007), Rusiyada 4,1% təşkil edir[139].

Təhsilə çəkilən xərclərin 70%-ni büdcə xərcləri təşkil edir. Avstraliya, Çili, Danimarka, Niderland, Yeni Zelandiya, Norveç və Böyük Britaniyada tələbələrə dövlət dəstəyi intensiv inkişaf edir.

Avropa İttifaqı ölkələrində ali təhsilin beynəlmilləşməsi iqtisadi və siyasi imkanlardan asılı olaraq müxtəlif sürətlə beynəlmilləşmə və milli səviyyələrdə (Norveç, Danimarka, Finlandiya, Estoniya, Niderland və s.) həyata keçir, lakin əksər ölkələr bu sahədə Avropa İttifaqı səviyyəsində baş verir. Xarici dinləyicilərin yarısını Avropadan olmayan tələbələr təşkil edir. Lakin Avropa tələbələrinin əksəriyyəti Avropada təhsilə üstünlük verirlər. Avropada ali təhsilin beynəlmilləşməsi proseslərinin təhlili göstərir ki, ali təhsil müəssisələrinin əməkdaşlığı daha yaxşı nəticə verir.

Müasir dövrdə təhsil xidmətləri bazarı dünya təsərrüfatının mühüm sahəsinə çevrilmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesablamalarına görə, hazırda dünyada 140 milyon tələbə 36000 ali təhsil müəssisələrində təhsil alırlar. 10 ildən sonra Avropa və Asiya ölkələrində ali təhsil almaq istəyənlər hesabına tələbələrin sayı iki dəfə artacağı gözlənilir. Qloballaşma proseslərinin təsiri nəticəsində öz ölkəsindən kənarında təhsil almaq istəyənlərin sayı 2000-2010-cu illər ərzində 2,1 milyondan 4,1 milyon nəfərə çatmışdır.

Xarici tələbələrin yarıdan çoxu dünyanın 4 mühüm ingilis dilli ölkələrində: ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və Kanadanın payına düşür. Avropa ən çox xarici tələbə qəbul edən regiondur. Şimali Amerika dünyanın müxtəlif regionlarının sayına görə birinci yeri tutur. Asiya ali təhsil almaq üçün xaricə tələbə göndərən regionlar arasında birinci yeri tutur. İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrində təhsil alan tələbələrin 43%-i onun payına düşür. Avropa ikinci yerdə (35%), Afrika (12%), Şimali Amerika (7%), Cənubi Amerika (3%), Asiya - Sakit Okean regionu (1%) gedir. Daha çox tələbə göndərən ölkələr arasında Çin, Hindistan və Koreya respublikaları seçilir. Çin Təhsil Nazirliyinin məlumatına əsasən 1978-2011-ci illər ərzində ali təhsil diplomu alanlar, təkmilləşdirmə kursu keçənlər, dissertasiya müdafiə edənlər 2,644 mln. nəfər təşkil etmişdir. Çin tələbələrinin 75%-i ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada və Yaponiyada təhsil alırlar. Proqnozlara görə, 2020-ci ildə xaricdə təhsil alan Çin tələbələrinin sayı 550 min nəfərə çatacaqdır. 2011-2012-ci tədris ilində ABŞ-da təhsil alan Çin tələbələrinin xüsusi çəkisi 25,4% təşkil etmişdir.

Dünya təhsil xidmətləri bazarının tərkib hissəsi olaraq beynəlxalq təhsil bazarı

özündə təhsil xidməti göstərən, göndərən və istehlak edən ölkədən kənarında xidmət göstərən, həmçinin daxili bazarda fəaliyyət göstərən xarici təşkilatlar arasında münasibətlər sistemidir. Müasir beynəlxalq təhsil bazarı üçün aşağıdakı meyllər xarakterikdir[142]:

- bazarın miqyasının və təhsil xidməti həcmının tələbələrin beynəlxalq mobilliyinin, müəllimlərin və tədqiqatçıların artması;
- ali təhsilin beynəlmilləşməsi və transsərhəd təhsilin inkişafı;
- beynəlxalq təhsil bazarında rəqabətin güclənməsi və bazarda yeni oyunçuların meydana gəlməsi;
- ali məktəblərin aktivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması (bu dünya maliyyə böhranı vaxtı xüsusilə təzahür etdi)
- bəzi dövlətlərdə təhsil sferasında idxal-ixrac siyasətinin dəyişməsi;
- regional təhsil xidmətləri bazarının formalaşması.

Müasir təhsil xidmətləri bazarının mühüm xüsusiyyətlərindən biri transmilli təhsilin inkişafı ilə əlaqədardır. Transmilli təhsil dedikdə, ali təhsilin bütün proqramları, təhsil kursları və ya təhsil xidmətləri kompleksi, tələbənin öz ölkəsindən kənarında təhsil almaları başa düşülür. Transmilli təhsilin xarakterik əlaməti ondan ibarətdir ki, belə təhsil proqramları və xidmətləri ölkənin milli təhsil sistemindən fərqlənir. Əksər ölkələrdə ali təhsil kütləvi xarakter alır, informasiya və şəbəkə texnologiyalarda istifadə sferası genişlənir, iqtisadiyyatın inkişafı elmi biliklərə əsaslanır, əmək bazarının beynəlmilləşməsi və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbat artır.

Təhsil sahəsində beynəlxalq ekspertlər kütləvi tələbə yığmaqdan daha talantlıları təhsilə cəlb etməyə üstünlük verirlər. İstedadlı tələbələrin elmtutumlu, istehsal sahələri üzrə təhsilə cəlb edilməsi inkişaf etmiş bütün ölkələrin təhsil strategiyasının əsasını təşkil edir.

Dünya təhsil bazarında situasiya olduqca dəyişkəndir və müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır. Məsələn, dünya təhsil sistemində qabaqcıl mövqe tutan Böyük Britaniya son illər Avropa İttifaqına daxil olmayan, xüsusən Asiya ölkələrindən tələbə qəbuluna üstünlük verir. Ölkəni seçərkən mühüm amillərdən biri daha çox ünsiyyət

vəsətəsi olan dillərə üstünlük verilir ki, bu da qəbul edilən tələbələrin sayına bilavasitə təsir göstərir. Qloballaşma şəraitində öz ali təhsil məktəblərinin rəqabət qabiliyyətlərini artırmaq üçün təhsil proqramlarının sayını artırır, tədris qismən və ya tamamilə ingilis dilində aparılır. Bu praktika Cənub-Şərqi Asiya universitetlərində geniş tətbiq olunur və dərslərin 30%-i ingilis dilində keçilir, Tayvan və Yaponiyada ingilis dilli proqramlara daha çox istinad edilir. Təhsil Nazirliyinin sərəncamına əsasən, Çində professional təlimlərin əksər hissəsi, xüsusən informatika, biotexnologiya, yeni materiallar texnologiyası, mühəndis işi, beynəlxalq ticarət, maliyyə yalnız ingilis dilində tədris olunur.

2012-ci ildə Akademik Əməkdaşlıq Assosiasiyası ingilis dili rəsmi dövlət dili olmayan ölkələrdə tədqiqat apararaq müəyyən etmişdir ki, 851 institutda heç olmasa bir proqram tamamilə, bütün universitetlərdə yalnız üç proqram ingilis dilində keçirilir. Niderlandda, Almaniyada, Finlandiyada və İsveçdə daha çox dərslər ingilis dilində keçirilir. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, dərslər magistraturada (79%) və bakalavr (16%) ingilis dilində keçirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, dərslərin ingilis dilində keçirilməsinin əsas məqsədi daha çox xarici tələbə cəlb etməkdən ibarətdir.

Əksər ölkələrin hökumətləri və universitetləri magistratura və aspirantura şəbəkəsinin genişləndirilməsinə ölkənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsi kimi baxırlar. Son 10 il ərzində Malaziya universitetlərinin magistratura və aspiranturalarına qəbul 4 dəfə, Tailandda 3 dəfə artmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, Tailand hökuməti ölkənin elmi rəqabətqabiliyyətliyini istehsalın əsas indikatoru və insan potensialının keyfiyyəti hesab edir.

Beynəlxalq təhsil bazarında rəqabətin əsas istiqamətlərindən biri universitetlərə xarici müəllimlərin və tədqiqatçıların cəlb edilməsidir. Dünyanın lider universitetlərinin elmi-pedaqoji kadrlarının tərkibi çoxmillidir, məşhur Harvard Universitetində xaricilər 30%, Oksford Universitetində 38%, Kembric Universitetində 33%, Çin universitetlərində xarici müəllimlər 7% təşkil edir. Xarici mütəxəssislərin yerli universitetlərə cəlb edilməsi ali təhsil müəssisələrinin nüfuzunun artmasına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, elmin yeni istiqamətləri üzrə mütəxəssislərin dünyanın qabaqcıl universitetləri tərəfindən qəbul edilən, müştərək təhsil

proqramlarının hazırlanmasına, yeni elmi istiqamətlərin inkişafına səbəb olur.

Müxtəlif ölkələrdə təhsil bazarının təhlili göstərir ki, beynəlxalq təhsil sistemində qabaqcıl mövqə tutan ölkələr ali təhsil bazarına xarici mütəxəssislərin daxil olmasını məhdudlaşdırır, unikal biliyə və qabiliyyətə malik olan istedadlı mütəxəssislərə üstünlük verirlər. Lakin dünya təhsil bazarında öz mövqelərini artırmaq istəyən ölkələr xarici mütəxəssislərə heç bir məhdudiyyət qoymurlar. Onlar ali məktəblərdə işləməyə xarici vətəndaşları cəlb etmək üçün dövlət proqramını aktiv reallaşdırırlar.

Dünyanın təhsil xidməti bazarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Satış predmeti: (xarici tələbələrin ali təhsili; xidmətlər: o cümlədən məktəblərdə təhsil, xarici dillər öyrənmək üçün kurslar, distasion təhsil, ixtisasartırma, əlavə təhsil proqramları, elektron daşıyıcılarda proqramlar, metodikalar, kitablar).

2. Bazar iştirakçıları, burada tələb təklifi müəyyən etmək və onları tənzimləmək: (təklif – bu ali təhsil müəssisələri, qeyri-hökumət təşkilatlarıdır, tələb bu tələbələrdir, ev təsərrüfatları, iş verənlərdir, tənzimləyici təşkilatlardır – Təhsil Nazirliyi, Ümumdünya Ticarət təşkilatı, Beynəlxalq Bank, Avropa İttifaqı İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatıdır).

3. Təhsilin istiqaməti: (biznes – iqtisadiyyat, menecment və s. Bu bazarda lider ABŞ-dır. Bu bazarın 25%-i onun payına düşür; texniki və mühəndis elmləri – burada Almaniya 20%-lə liderdir; təbiət elmləri – (yarısı riyaziyyat olmaqla). Bu bazarda Almaniya 20% paya malikdir; sosial elmlər – burada Fransanın xüsusi çəkisi 20% təşkil edir; incəsənət – burada da Fransa liderlik edir (bazarın 5-6%-i onun payına düşür); tibbi təhsil – İtaliyada təhsilə üstünlük verirlər (bazarın 4-5%-i onun payına düşür);

4. Dünyada tələbələrin sayı 153 milyondan çoxdur (2009). ABŞ və Kanadadakı tələbələrin 20 faizi xaricdə təhsil almağa üstünlük verir və avropalı tələbələrin iyirmi faizi də bunu edir.

Beynəlxalq təhsil bazarı təhsil xidməti istehsalçıları, göndərənlər və istehlakçıları arasında münasibətləri ifadə edir. Bu xidmətlər vətəndaşlara ölkənin hüdudlarından kənarında, həmçinin xarici idarələr daxili bazarlarda göstərilir.

Dünyanın ali təhsil bazarını əksər hallarda üçüncü bazar adlandırırlar. Təhsil

xidmətinə ali təhsil və institutdan sonrakı təhsili aid edirlər. Əksər hallarda üçüncü təhsilə bakalavr, magistratura və doktoranturayı aid edirlər. Təhsilin beynəlxalq standart təsnifatına görə isə (International Standart Classification of Education - ISED) üçüncü təhsilə orta peşə təhsilini, ali təhsili və institutdan sonrakı təhsili aid edirlər.

Son yarım əsr ərzində xaricdə oxuyan tələbələrin sayı 30 dəfədən çox artmışdır. Xarici tələbələrin yüksək inkişaf tempi XX əsrin 50-60-cı illərində müşahidə edilmişdir. Bu müddət ərzində xarici tələbələrin sayı 3 dəfə artaraq 100 mindən 300 minə, 1965-1975-ci illərdə xarici tələbələrin sayı 1,7 dəfə artaraq 500 minə, son 40 il ərzində 2,8 mln. nəfərə çatmışdır. 1999-2005-ci illərdə xarici tələbələrin sayı 40%-dən çox artmışdır. YUNESKO-nun məlumatına görə, son 25 il ərzində tələbələrin mobillik səviyyəsi 3 dəfə artmışdır. 2025-ci ildə xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı iki dəfə artaraq 4,9 mln-a çatacağı gözlənilir[172].

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təhsil orta əsrlərdə intibah dövründə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Avropada yaranan universitetlərdə xarici tələbələrin təhsil almaları sərbəst idi və heç bir maneə yox idi. Tədris prosesində latın dilindən istifadə etmək tələbələrin və müəllimlərin yüksək mobilliyini təmin edirdi. Hətta müstəmləkəçilik illərində xarici tələbələr müstəmləkə və metropoliyalar üzrə hərəkət edirdilər.

Müasir dövrdə dünyanın ali təhsil bazarı yüksək səviyyədə təmərküzləsməsi ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq təhsil biznesinin əsas hissəsi Şimali Amerika və Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin payına düşür. Xarici tələbələrin dünyanın 140 ölkəsinin ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına baxmayaraq, onlardan yalnız 7-sində 100 mindən çox, 35 ölkədə 10 min xarici tələbə təhsil alır. Xarici tələbələrin sayına görə ABŞ liderdir. ABŞ universitetlərində il ərzində orta hesabla 560 min tələbə təhsil alır[175]. Son illərdə təhsil alanların sayı 570 minə çatmışdır. Böyük Britaniyada 270 min, Almaniya 260 min, Fransada 237,6 min, Avstraliyada 199,3 min, Yaponiyada 117,9 min, Çində 110 min, Rusiya və Kanadada müvafiq olaraq 25 min tələbə təhsil alır. Son illərdə Rusiyada təhsil alanların sayı artaraq 100 min nəfərə yaxınlaşır.

Son illərdə xaricdə təhsil alanlar arasında Asiya regionu liderlik edir. Sonra böyük

fərqlə Qərbi Avropa, Afrika, MDB ölkələri, ərəb ölkələri, Şərqi Avropa və Balkan ölkələri, Latın və Şimali Amerika, Okeaniya ölkələri gəlir.

Asiya ölkələrindən birinci yeri Çin (343 min), Hindistan (123 min), Koreya (95,9 min) tutur. Qərbi Avropada Almaniya (56,4 min), Fransa (53,4 min) və Yunanıstan (49,6 min) liderlik edir.

Bununla bərabər göstərmək lazımdır ki, tələbənin mənşəyi ölkədən ölkəyə dəyişir. Bəzi ölkələr bir neçə ölkənin təhsil xidmətinin əsas istehlakçılarıdır. Buna hər şeydən əvvəl Çini aid etmək olar. Bu ölkənin ABŞ-da oxuyan tələbələrini sayına görə (60 min nəfər) 2-ci yeri, Almaniyada (50 min nəfərə qədər) və İngiltərə (25 min nəfər) oxuyan tələbələrini sayına görə 1-ci yeri tutur.

ABŞ-da Hindistan (90 min nəfərə yaxın), Çin (70 min), Cənubi Koreya (63 min), həmçinin Tayvan, Kanada və Meksika üstünlük təşkil edir.

Dünya ali təhsil bazarında ölkənin rolunu xarakterizə edən göstəricilərdən biri xarici tələbələrini oxuduqları ali təhsil müəssisələrinin sayıdır. Bu göstəriciyə görə Belçika yüksək yer tutur. Bu ölkədə xarici tələbələr bütün universitetlərdə oxuyurlar. ABŞ universitetlərinin 95%-də, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniyada bu göstərici 90-95% təşkil edir.

Xarici tələbələri təhsilə cəlb etmək üçün ali təhsil diplomu verən universitetlərin sayı əsas götürülür. ABŞ-da 2300 ali təhsil müəssisələri mövcuddur. Yaponiyada 709, Fransada ali təhsil diplomu verən 545 kollec və universitetlər, Almaniyada 308, Kanada və Koreyada 200, Yeni Zelandiyada 41, Avstraliyada 42 universitet vardır.

Ölkənin dünya təhsil bazarında rolu və onun ali məktəblərinin rəqabətqabiliyyəti universitetlərin beynəlxalq reytinglərinə görə müəyyən edilir. Fransanın ali milli məktəbinin hazırladığı hesabatla görə 100 ən yaxşı global universitetlərinin reytingləri müəyyən edilmişdir.

Dünyada universitetlərin reytingini müəyyən edən Şanxay universitetinin təsnifatına görə ilk 10 mövqeyin 8-ni Amerika universiteti, 2-i Britaniya universitetləri tutur. 20 universitet arasında 17-i ABŞ universitetlərinin, 2-i Böyük Britaniyanın, 1-i Yaponiyanın payına düşür. ABŞ-da universitetlərin sayı durmadan artır. Dünyanın ən yaxşı 100 universitetindən 54-ü, 200-dən 87-i, 300-dən 118-i, 400-dən 140-ı, 500-dən

167-i ABŞ-ın payına düşür.

2015/2016–cı ilin məlumatına əsasən ABŞ-nın kollec və universitetlərində 1,043,839 xarici tələbə təhsil alır [175].

Rusiya və ABŞ-ın Çin institutları ilə əməkdaşlıq etmək meylləri bir-birinə uyğun gəlir. Son dövrlər Çində iqtisadi, siyasi və mədəni təhsilin güclü inkişafı nəticəsində təhsil çox perspektivlidir. ABŞ-ın kollec və universitetləri Çinə istinad edilən Çin hökuməti ölkədə ali təhsilin inkişafına böyük diqqət verir. Çində son 10 il ərzində tədqiqatlara sərf edilən vəsaitlər il ərzində 20% artır, bu dövr ərzində Çin ali məktəblərinin sayı 1022-dən 2283-ə çatmışdır. Hökumət universitetlərin 985 layihəsinə güclü vəsait qoyur və bu layihə 39 universiteti əhatə edir. Burada əsas məqsəd həmin institutları dünya səviyyəsinə qaldırmaqdan ibarətdir. Dövlətdən əsaslı kömək alan Çin institutları təhsil və tədqiqat sahəsində müştərək əməkdaşlıq etmək üçün ciddi Amerika ali təhsil müəssisələrindən tərəfdaşlar axtarırlar.

ABŞ ali təhsil üçün gələn xarici tələbələrin ABŞ-a ciddi müsbət iqtisadi təsir edirlər. Belə ki, Ticarət Departamentinin məlumatına görə, xarici tələbələr 2015-ci ildə ABŞ iqtisadiyyatına 35,8\$ milyard qatqı təmin etdi [177].

NAFSA-nın son təhlili göstərir ki, ABŞ kollec və universitetlərində təhsil alan beynəlxalq tələbələr 2020-2021-ci tədris ili ərzində ABŞ iqtisadiyyatına 28,4 milyard dollar töhfə verib və 306,308 iş yeri açıblar[200].

Dünya universitetlərinin liderliyi uğrunda mübarizə davam edir. Son vaxtlar Çin universitetlərinin dünya reytingində mövqeləri əsaslı surətdə yaxşılaşmışdır. Çinin 10 universiteti dünyanın ən yaxşı universitetlərinin siyahısına daxil edilmişdir.

Dünyanın ən yaxşı universitetlərinin ayrı-ayrı ölkələrdə təmərküzləşdiyini nəzərə alsaq, hazırda beynəlxalq təhsil mərkəzlərinin yarandığını demək olar. Beynəlxalq təhsil mərkəzi dedikdə, ölkə və ya ölkələr qrupunda milli universitetlərlə yanaşı dünyanın reytingli universitetləri fəaliyyət göstərirlər və bu universitetlərdə yüksək ixtisaslı müəllimlər dərs deyirlər, müvafiq infrastruktur yaradılmışdır və bu universitetlərdə xarici tələbələr oxuyurlar. Beynəlxalq təhsil universitetləri yüksək təhsil xidməti ilə xarakterizə olunur. Yüksək təhsil mərkəzlərinə hər şeydən əvvəl ABŞ və Böyük Britaniya malikdirlər. Hazırda Çində yeni təhsil mərkəzi formalaşır.

Sinqapurda ABŞ, Kanada, Avstraliya və Çinin 15 universiteti fəaliyyət göstərir.

İxtisaslar üzrə xarici tələbələrin bölgüsü sübut edir ki, tələbələrin əksəriyyəti biznes və idarəetməni seçirlər. ABŞ-da 100 mindən çox tələbə biznes, idarəetmə, marketing, maliyyə, bank işi və s. bu istiqamətli ixtisasları seçmişlər. Təxminən 90 min tələbə mühəndis elmlərini, 52 min tələbə fizika və həyat haqqında elmləri öyrənirlər.

Ali təhsilin dünya bazarının gəlirlərinin əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin, bu gəlirlərin yarısı ABŞ və Böyük Britaniyanın payına düşür. Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada, Fransa, Almaniya İsveçrə və digər ölkələr (təxminən 20 milyard dollar) cəlb edilir. Asiya, Afrika, Latın Amerikasası və Yaxın Şərq ölkələrinin gəlirləri təxminən 5 milyard dollar, Yaponiya 1,5 milyard dollar, Çin 0,9 milyard dollar vəsait cəlb edilir. Son on ildə gəlirlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 1995-ci ildə 27 milyard dollar təşkil etmişdir. Təhsil xidmətindən gələn gəlirlərin 27%-i ABŞ-ın, 20%-i Böyük Britaniyanın, 40%-i Avropa İttifaqı ölkələrinin - İsveçrə, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın, 10%-i Asiya, Afrika və Latın Amerikasası ölkələrinin payına düşür.

Dünya bazarında ali təhsil müəssisələrində xarici tələbələr uğrunda kəskin rəqabət gedir və onların sayı müxtəlif kontingentlərdə 10 mini keçir. Yalnız dövlətin məqsədəuyğun siyasəti nəticəsində xarici tələbələr uğrunda səmərəli mübarizə gedə bilər. Ona görə də, XX əsrdən başlayaraq ali təhsil bazarlarında səmərəli oyunçu xarici vətəndaşları təhsilə cəlb edən əksər ölkələrdə fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış təşkilatlardır. Bunlara: milli agentliklər, akademik xidmətlər, təhsil fondları, beynəlxalq mübadilə fondları, informasiya mərkəzləri, assosiasiyalar, elm və mədəniyyət mərkəzləri və s. aiddir. ABŞ-da xarici tələbələrin cəlb edilməsinin Beynəlxalq təhsil üzrə Amerika Şurası, Beynəlxalq Təhsil İnstitutu, Elmi-tədqiqat və mübadilə üzrə beynəlxalq şura, təhsil üzrə informasiya mərkəzi və s. çıxış edirlər.

Böyük Britaniyada xarici tələbələri təhsilə cəlb etmək üçün 1934-cü ildə yaradılmış Britaniya Şurası məşğul olur və bunu hökumət maliyyələşdirir. Fransada beynəlxalq təhsilin inkişafında iki təşkilat – Beynəlxalq təhsil üzrə Fransa təhsil agentliyi və Fransa beynəlxalq mübadilə mərkəzi məşğul olur.

1925-ci ildə yaradılmış Alman Akademik Agentliyi xarici tələbələrin Almaniya təhsil almağa cəlb edilməsi prosesində iştirak edən dövlət qurumudur. Agentlik Federal

Elm və Təhsil Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Federal İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Federal İqtisadiyyat və Əmək Nazirliyi və Hötə İnstitutu tərəfindən maliyyələşdirilir. Əksər universitetlər dövlətə məxsusdur və milliyyətindən və milliyyətindən asılı olmayaraq bütün tələbələr üçün açıqdır[142].

Alman universitetləri geniş çeşiddə müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil təklif edir. Təkliflərin əksəriyyəti beynəlxalq tələbələr üçün nəzərdə tutulub.

Ölkədə ixtisaslaşmış universitetlər və ya SPU-lar ötən əsrin 1960-cı illərinin sonlarında inkişaf etməyə başladı. Almaniyada bütün tələbələrin demək olar ki, üçdə biri institutlarla sıx əməkdaşlıq edən və peşəkar akademiya adlanan universitetlərdə təhsil alır. 3 il ixtisaslaşdırılmış universitetlərdə təhsil almaq üçün sərf olunan səciyyəvi vaxtdır və burada qısa müddət ərzində sənətə yiyələnmək olar. Onlar sənayenin ehtiyaclarını ödəmək üçün hazırlanmışdır.

Beynəlxalq Təhsil Xidmətləri Assosiasiyası (NAFSA) 1948-ci ildə yaradılmışdır və əsas məqsədi xarici tələbələrə məsləhət vermək, Amerika kolleclərinin müəllimlərinin professional inkişafına yardım etməkdən ibarətdir. Assosiasiya beynəlxalq təhsilin inkişafına təsir edir, standartlar hazırlayır, qrantlar verir. Assosiasiya özündə müxtəlif təşkilatları, fondları, milli korporasiyaları, tədqiqat mərkəzlərini, ictimai təşkilatları və mədəniyyət qruplarını birləşdirir. NAFSA dünyanın 160 ölkəsinin səfirlikləri və konsulluqları ilə əməkdaşlıq edir[139].

Xarici tələbələrin axınında miqrasiya siyasəti mühüm alətlərdən biridir. Miqrasiya siyasətinin ən səmərəli tədbirlərindən biri xarici tələbələrə iş verməkdən, xarici buraxılış imtahan vermələri, işlə təmin etməkdən ibarətdir. Son zamanlarda ölkənin liderləri sırasında olması üçün xarici tələbələrə cəlb etmək üçün müxtəlif qanunlar qəbul edilir. Məsələn, Kanada, Almaniya və Böyük Britaniyada xarici tələbələr təhsili başa vurduqdan sonra iki il müddətində öz ixtisasları üzrə işləmək hüququ qazanırlar. Almaniyada xarici alimlər ölkədə yaşayış hüququ əldə etmək üçün ali məktəb rəhbərliyi ilə müqavilə bağlayırlar.

Təhsil xidmətini ixrac edən ölkələr üç qrup prioritetləri əsas götürürlər[119]:

- Geosiyasi (strateji) prioritetlər gələcəkdə xarici ölkələrin intellektual elitəsi vasitəsilə həmin ölkələrə beynəlxalq təsirin güclənməsi (milli mədəniyyətin və dilin

yaradılması və s.).

- Elmi-təhsil prioritetləri elm və təhsili inkişaf etdirmək məqsədilə xaricdən qabiliyyətli, istedadlı tələbələrin cəlb edilməsi, müxtəlif beynəlxalq proqramlar vasitəsilə elm və təhsil sahəsində qabaqcıl təcrübə mübadiləsi.

- Maddi-maliyyə prioritetlərini ali təhsil müəssisələrinin professor müəllim heyəti ilə təmin edilməsi, ali məktəblərin büdcədən kənar gəlirlərin, dolayısı gəlirlərin (yaşayış, ərzaq, nəqliyyat, rabitə və s.) artırılması.

Apollo Qrup ABŞ-ın təhsil xidmətində 35 ildən çoxdur işləyir və dünyada xüsusi təhsil xidməti göstərən nəhəng şirkətlərdən biridir. Şirkət bütün dünyada internet resurslarından istifadə etməklə innovasiyalı təhsil proqramları təklif edir. Şirkətin proqram və xidmətləri Kolumbiyanın, Puerto-Riko, Kanada, Latın Amerikasına və Avropada 40 ştat və dairələrində təqdim olunur. Şirkətin 4 universiteti var və onları idarə edir. 2015-ci ildə universitetdə təhsil alan tələbələrin sayı təxminən 213 min nəfər təşkil etmişdir.

ABŞ-da universitetə qəbul üçün vahid tələblər yoxdur, lakin əksər qurumların öz təlimatları var. İki illik kolleclər üçün heç bir yaş məhdudiyyəti və ya qəbul tələbləri yoxdur. Tələbələrdən yalnız orta təhsil haqqında attestat tələb olunur. Qəbul olmaq istəyən abituriyentlərdən ali təhsil müəssisəsinin növündən, nüfuzundan və növündən asılı olaraq müsabiqə yolu ilə imtahan, sınaq imtahanı və müsahibə götürülə bilər. Namizədlərdən müəyyən GPA (qiymət ortası), SAT (Scholastic Aptitude Test), yazılı esselər, müəllim zəmanətləri, liderlik potensialı və məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə iştirak sübutu tələb olunur.

ABŞ-da ali təhsil müəssisələrinin ümumi sayı dörd min dörd yüz səksəndən çoxdur. Buraya universitetlər, iki illik və dörd illik kolleclər daxildir. Amerika ali təhsilindən danışarkən biznes təhsilinin əhəmiyyətini vurğulamamaq mümkün deyil. Uğurlu karyeranın təminatı bu ölkədə alınmış MBA diplomudur. ABŞ-da 1500-dən çox müxtəlif universitet MBA proqramı qazanmaq imkanı təklif edir. Amerikanın biznes sahəsində ən populyar proqramları marketinq, maliyyə, beynəlxalq və internet biznesi, pərakəndə satış, sahibkarlıq və s. ABŞ biznes məktəbində təhsil almaq üçün tələb olunan vaxt iki ildir. Təhsil haqqı illik 50.000 dollardır. Amerika biznes

məktəbinə qəbul olan hər kəs qəbul komissiyasına təhsil haqqını ödəyə biləcəklərinə zəmanət verməlidir. Harvard, Barton və Stanford dünyanın ən yaxşı biznes məktəblərindən üçüncü yerdədir.

Müasir dövrdə dünya təhsil bazarında rəqabət hədsiz dərəcədə güclənir. Dövlətə məxsus universitetlər arasında rəqabət artır. Son dövrlərdə inkişaf etməkdə olan universitetlərin sayı sürətlə artır. Ali məktəblərin sayının artmasına baxmayaraq, dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə rəqabət aparmaq iqtidarında deyillər.

Son dövrdə beynəlxalq təhsil sferasında regional inteqrasiya baş verir. Regional təhsil təşkilatları yaranır. Buna əsas nümunə kimi Asiyanı misal göstərmək olar. Bu regionda təhsil sahəsində əməkdaşlığı stimullaşdırmaq üçün 6 regional təşkilat yaranmışdır. Bunlara: Cənub-Şərqi Asiyanın təhsil müəssisələrini, təhsilin inkişafı və təhsildə innovasiya üzrə Asiya və Cənub-Şərqi ali təhsil və inkişaf regional mərkəzi, Asiya və Sakit Okean regionunun universitetlər assosiasiyasıdır. Bu mərkəzlər Asiyada, Sakit Okean və Hind Okeanı regionlarında universitetlərin mobilliyini stimullaşdırır.

Ali təhsilin milli sistemlərini beynəlmilləşdirilməsi və harmoniyası dünya təhsil bazarının inkişafının mühüm meylidir. Belə ki, Sarbon deklorasiyası (1998) təhsilin unifikasiyasını və vahid Avropa təhsil məkanı yaratmağa çağırır. Bir il sonra imzalanan Boloniya deklorasiyası Avropa təhsilinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini və Avropa daxilində tələbələrin mobilliyinin artırılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Dünya ali təhsil bazarı ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransada xaricdə təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti ilə yüksək səviyyədə cəmləşmişdir. Avropada əksəriyyəti qeyri-Avropa İttifaqı ölkələrindən olan 1,5 milyondan çox beynəlxalq tələbə var. İspaniya tələbə təhsili üçün ən vacib ölkələrdən biri olmasa da, Latın Amerikalı tələbələr arasında daha cəlbedicidir.

Dünya təhsil bazarında rəqabət artıb. Lakin ABŞ və Qərbi Avropa daha çox tələbə cəlb edir. Dünya təhsil bazarında rəqabətin kəskin artmasına baxmayaraq, ABŞ və Qərbi Avropada xarici tələbələrin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Eyni zamanda digər ölkələr beynəlxalq təhsildə bu ölkələrlə aktiv rəqabət aparırlar. Məsələn, Sinqapur 2015-ci ildə 150 min tələbə hazırlamış, İordaniya 2020-ci ildə 100 min, Yaponiya

2025-ci ildə 300 min xarici tələbənin təhsil almasını planlaşdırır. 2010-cu ildə Malaziyada tələbələrə sayı 90 mini keçmişdir.

Çin 2020-ci ildə təxminən 500 min xarici tələbənin cəlb edilməsini planlaşdırır. 2010-cu ildə Çində 265 min xarici tələbə təhsil almışdır. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün Çin institutları instutisional potensiallarını artırmaq üçün onlara grant formasında xüsusi vəsaitlər ayırır.

Avstraliyada 2007-2008-ci illərdə təhsil xidmətləri təxminən 18 milyard dollar gəlir gətirmişdir, xarici tələbələr bütün tələbələrin 20%-ni təşkil edir. Lakin son illər Avstraliya rəqiblərin (ABŞ, Yeni Zelandiya, Kanada) təsiri ilə öz mövqələrini itirməyə başlamışdır. Nəticədə Hindistandan olan tələbələrin sayı 80%, Tailand, Vyetnam və Qonkonqdan olanların sayı 20% azalmışdır.

Əksər ölkələr ali təhsil sisteminin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün təhsil proqramlarının sayını artırır, dərslər qismən və tamamilə ingilis dilində keçirilir. Bu praktika Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin universitetlərində aktiv tətbiq olunur. Məsələn, Koreyada əksər universitetlərdə dərslərin 30%-i ingilis dilində keçirilir. Tayvan və Yaponiyada ingilis dilli proqramlara keçmək üçün böyük işlər görürlər. Tayvanda müxtəlif səviyyələrdə 170 ingilis dilli proqramlar fəaliyyət göstərir. Yaponiya hökuməti 2014-cü ildə ölkənin 13 institutunda 157 belə proqram tətbiq etmişdir.

Təhsildə rəqabətin mühüm istiqamətlərindən biri institut və universitetlərdə xarici müəllimlərin və tədqiqatçıların cəlb edilməsidir. Dünyanın lider universitetlərinin elmi-pedaqoji kadrları beynəlxalq tərkibə malikdirlər və bu universitetlərin dünya reytingləri müəyyən edilərkən nəzərə alınır. Xarici elmi-pedaqoji kadrların işə qəbul edilmə şərtləri və qaydaları, namizədlərin kvalifikasiyasına (ixtisasına) tələblər müxtəlif ölkələrdə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Müxtəlif ölkələrdə situasiyaların öyrənilməsi göstərir ki, beynəlxalq ali təhsildə üstün mövqə tutan ölkələr ali təhsil əmək bazarında xaricilərə məhdudiyətlər qoyurlar və daha çox tələbat olan unikal biliklərə və vərdişlərə malik olan mütəxəssislərə üstünlük verirlər.

Beynəlxalq təhsil sistemində öz mövqeyini möhkəmləndirən ölkələr (Çin, Cənubi Koreya) xarici mütəxəssislərə ciddi məhdudiyətlər qoymurlar. Onlar ali məktəblərə

xarici vətəndaşların qəbul edilməsinə dair dövlət proqramlarını aktiv reallaşdırır, ölkəyə yüksək ixtisasların gəlməsinə mane olan mürəkkəbliyi və məhdudiyəti aradan qaldırmağa cəhd edirlər.

1.3. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının normativ hüquqi bazası

Azərbaycan ilə digər ölkələr arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması və onlara müvafiq dövlət orqanlarının nəzarəti edilməsi ilə nizamlanır.

Təhsil sahəsində əlaqələr əsasən Azərbaycanla dünya ölkələri arasında bağlanan müqavilələrin təməli üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları ilə beynəlxalq iqtisadi əlaqələri uzun müddət ərzində formalaşmış və inkişaf etmişdir. 1992-ci ildən indiyədək dövlətlər tərəfindən təhsillə bağlı 80-ə yaxın beynəlxalq müqavilə imzalanıb. İstedadlı gənclərin dünyanın böyük ölkələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Milli Proqram” Azərbaycan Respublikasının 16 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib. Azərbaycan Prezidenti ölkənin ali təhsil sisteminin canlandırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikası ali təhsilinin beynəlxalq rəqabətliyinə dair 2019-2023-cü illər üçün Milli Plan”ı təsdiq edib. [96]

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri ilə Fransa Respublikasının Ümumtəhsil Nazirliyi arasında 2015-ci ildə Azərbaycan-Fransa universitetlərinə dair niyyət məktubu, Rusiya və Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin birgə yaradılmasına dair niyyət memorandumu, 2016-2019 Azərbaycan Respublikası və Çin Təhsil Nazirliyi Çin Xalq Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair anlaşma memorandumu imzalanıb. [6].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 1 may tarixli №-li qərarı ilə “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xaricdə təhsil almaları və əcnəbilərin və

vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təhsil almaları Qaydaları” təsdiq edilmişdir. Xarici tələbələrə universitetlərdə sərbəstlik verilib və bu, onların daha çoxunun burada təhsil almasına şərait yaradacaq.

Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikası arasında “2012-2015-ci illərdə ali təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” çərçivəsində 2015-2016-cı tədris illərindəndə Çində təhsil alacaq tələbələr arasında seçim aparılmış və seçimlər nəticəsində 8 nəfər Azərbaycan vətəndaşı təhsil almaq hüququ qazanmışdır. Həmin Sazişin cari ildə qüvvədən düşdüynə görə 10 dekabr 2015-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Çin Xalq Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında 2016-2019-cu illərdə təhsil sahəsində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu” imzalanmışdır [49]. Dövlətlərarası müqaviləyə əsasən Rusiyada təhsillə bağlı qarşılıqlı görüşlər keçirilmiş, ilkin olaraq yerlərin ixtisaslar üzrə bölgüsünə əsasən qərar qəbul olunmuşdur.

"Azərbaycan Respublikası və İspaniya Krallığı arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında" [13] 2012-ci il noyabrın 28-də Madrid şəhərində müqavilə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi arasında ali təhsil sahəsində tərəfdaşlıq haqqında" [14] Azərbaycan Respublikası ilə Qətər Dövləti arasında təhsil, ali təhsil və elmi tədqiqat sahəsində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilmişdir. (Bakı şəhəri, 28 aprel 2016-cı il № 885)

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri ilə Fransa Respublikasının təhsil naziri arasında Azərbaycan-Fransız Universitetinə dair Niyət Məktubunu imzalamaq hüququnun verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (Bakı şəhəri, 25 aprel 2015-ci il № 1182), [15] 2012-ci il oktyabrın 9-da Budapeşt şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Macarıstan arasında təhsil, elm və mədəniyyət üzrə tərəfdaşlığa dair sazişin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (Bakı şəhəri, 19 dekabr 2012-ci il № 781) [96], Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2090 sayılı 16 aprel 2007-ci il tarixli Sərəncamına əsasən “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” [94] təsdiq edilmişdir. Dövlət proqramının icrasına başlandıqdan gənclərin xarici ölkələrin tanınmış ali məktəblərində təhsil almaları üçün

müvafiq baza təkmilləşdirilib. Azərbaycan Prezidenti Azərbaycan Respublikası adından bir sıra sərəncamlar imzaladı, Azərbaycan Nazirlər Kabineti qərarlar verdi və bununla da Dövlət Proqramının sabit normativ-hüquqi bazası formalaşdı. [53].

Milli proqrama əsasən, məktəblərdə informasiya texnologiyaları və kommunikasiyaların səviyyəsini maksimum dərəcədə artırmaq məqsədilə 2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması həyata keçirilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)” texniki peşə təhsilinin gücləndirilməsinə, yüksək səviyyəli kadr hazırlığına, ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verən bacarıqların ixtisaslaşmasına xidmət edir. 2009-2013-cü illər üçün Azərbaycan Ali Təhsil İslahatı Proqramı ali təhsilin məzmununun Boloniya prosesinin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması, müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən iqtisadiyyata əsaslanan bilik və bacarıqların artırılması proqramıdır.

Bütün bu dövlət proqramları təhsilin inkişafı ilə yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edir. Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir. Dövlət proqramları ilə yanaşı, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi bu prosesi asanlaşdırır. Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi (2003-2008) təhsil sistemində maliyyə islahatlarına başlamışdır. Layihə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, bütün xərclərin səmərəliliyini və idarə edilməsini artırmaq və təlim nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır.

“Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlərə görə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin medalı (Bakı, 31 yanvar 2008-ci il 2643) [12], Nazirlik arasında Azərbaycan Respublikasının təhsili Təhsil sahəsində tərəfdaşlıq sazişinin imzalanmasına icazə verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Azərbaycan Respublikası adından (Bakı, 1 may 2008-ci il 2788) Prezidentin sərəncamı ilə imzalanmış sazişlər xüsusi qeyd edilməlidir. (Bakı, 18 iyun 2008-ci il 2871) [18].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 22 may tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemi üzrə 2009-2013-cü illərdə Dövlət

Proqramı” təsdiq edilmişdir.

2010-cu ildə Aİ-nin Tədqiqat və Texnoloji İnkişaf üzrə Yeddinci Çərçivə Proqramı (FP7) ilə bağlı Azərbaycan üçün prioritet sahələr üzrə ilk dəfə olaraq milli əlaqələndiricilər (National Contact Points) təyin olunmasına nail olunmuşdur.

25-26 oktyabr 2010 tarixlərində AK və Ukrayna tərəfinin birgə təşkilatçılığı ilə Kiyevdə keçirilmiş “Avropaya inteqrasiya və Jean Monnet proqramı” üzrə seminarda Azərbaycan nümayəndə heyəti iştirak etmişdir.

2010-cu ildə AR XİN-in təşəbbüsü, Təhsil, Mədəniyyət və Turizm, Gənclər və İdman Nazirlikləri, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə ilk dəfə olaraq Bakıda Azərbaycanda akkreditə olunmuş xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının uşaqlarının iştirakı ilə “Azərbaycan haqqında nə bilirəm” mövzusunda ilk respublika müsabiqəsi təşkil olunmuşdur.

09-10 iyul 2015-ci il tarixində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) üzv ölkələrinin təhsil nazirlərinin İstanbulda baş tutmuş dördüncü iclası zamanı ortaq türk tarixi kitabının Proqram layihəsi razılaşdırılmışdır. Avropa İttifaqı Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı çərçivəsində 14 dekabr 2015-ci il tarixində Belçikada “İnsanlarla əlaqə” (People to People) adlı IV Platformanın 11-ci iclası keçirilmişdir. Qeyd olunan iclaslarda Təhsil Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi və AMEA nümayəndələri iştirak etmişlər. İclasda 2015-ci ildə görülmüş işlər və yeni layihələr haqqında geniş müzakirələr yer almışdır.

Azərbaycan Avropa İttifaqı ilə təhsil sahəsində əsasən TEMPUS və ERASMUS MUNDUS proqramları vasitəsilə həyata keçirir. Ümumiyyətlə, bu vaxtadək Azərbaycana dair 46 TEMPUS layihələri Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri 18 ERASMUS MUNDUS layihəsinə cəlb olunmuşlar. ERASMUS+ proqramı Leonardo, Comenius, Grundtwig, Erasmus, Jean Monnet, Gənclər Fəaliyyətdə (Youth in Action), TEMPUS və 5 digər beynəlxalq layihələri bir layihədə cəmləşdirmişdir [3].

2012-ci il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə hökumət tərəfindən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası təsdiq edilib. “Konsepsiyada nəzərdə tutulan əsas inkişaf proqramları yoxsulluğun

azaldılması, məşğulluq, həssas qrupların sosial müdafiəsi, sahibkarlığın inkişafı, təbii sərvətlərdən istifadənin azaldılması və digər məsələlərdir. Azərbaycanın 2020-ci ilə qədər milli inkişaf strategiyasını tərərrüatlandıran sənəd təhsillə bilavasitə bağlı olan elmi potensialı gücləndirir, innovasiyaları dəstəkləyir, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını inkişaf etdirir, informasiya cəmiyyətinə keçidi təmin edir, insan kapitalını inkişaf etdirir və müasir təhsil sistemini formalaşdırır. [4] 2013-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2020-ci il Azərbaycan: Təhsilə baxış konsepsiyasının ana xəttinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası qəbul edilmişdir. Strateji planda keyfiyyət və əhatə dairəsinə görə dünyada lider mövqeyə malik, ixtisaslı müəllim və təhsil işçiləri, qabaqcıl texnologiyalar üzrə infrastruktura malik Azərbaycanda təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamət üzrə genişmiqyaslı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- Birinci strateji istiqamət bacarıqlara əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsil məzmununun inkişafına yönəlib və əsas məqsəd təhsilin bütün sahələri, o cümlədən məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta və ali təhsil müəssisələri üzrə kurikulumların hazırlanmasıdır.
- İkinci mühüm sahə insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutan təhsildir. Bu yeni təlim metodları təhsilin məzmununu mənimsəməyə qadir olan səriştəli pedaqoq yetişdirməyə kömək edir və peşəkarlığın inkişaf etdirilməsi, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün innovativ sistemlərin qurulması, şagirdlərin istedadlarının üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi, inklüziv təlimin keçirilməsini əhatə edir. Metodologiyaları yaratmaq üçün bu üsuldan istifadə olunur.
- Üçüncü əsas məqsəd təhsilin nəticələri üçün məsuliyyətli, düzgün və effektiv rəhbərlik yaratmaqdır. Bu istiqamətin əsas məqsədi hesabat sistemlərinin yaradılması məqsədi ilə təhsil sisteminin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsidir.
- Dördüncü strateji istiqamət müasir və uzunmüddətli təhsil sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bura təhsil müəssisələrində İKT əsaslı təlim

metodologiyasına uyğun infrastrukturun yaradılması, istedadlı və ehtiyacı olan şəxslər üçün təhsil və inkişafı təmin edən regional qlobal mərkəzlər, yaşlıların təhsili, peşə və təhsil yönümlü xidmətlərin, müasir peşə hazırlığı mərkəzlərinin yaradılması daxildir. Peşə kompleksləri və kampusların yaradılması buna misaldır.

- Beşinci strateji istiqamətin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cəhətdən sabit və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına cavab verən təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin yaradılmasıdır. Bu, təhsilin müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, təhsil müəssisələrinin adambaşına maliyyələşdirilməsinə keçidə, pullu təhsil xidmətlərinin göstərilməsinin dəstəklənməsinə, təhsilin inkişafı fondunun yaradılmasına yönəlmiş sistemdir.

Azərbaycan Respublikası Rusiya Federasiyası ilə elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığının hüquqi aktları:

Azərbaycan ilə Rusiya arasında tarixən dostluq, qonşuluq əlaqələri eyni zamanda ölkələr arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı da inkişaf etdirmişdir. Bunu aşağıdakı razılaşdırma aktlarında görmək olar;

- “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının [5] Stavropol diyarının arasında ticari və iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş”i (Bakı, № 1324, 20 fevral 2006-cı il tarixli) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı;

- 2006-cı il iyulun 5-də Bakı şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Çelyabinsk vilayəti (Rusiya Federasiyası) arasında ticarət və iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlığı haqqında Saziş”in təsdiq edilməsi barədə (Bakı, № 1694, 26 sentyabr 2006-cı il tarixli) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamını.

Burada əsasən iqtisadi əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi, qarşılıqlı maraq kəsb edən vacib məsələlər üzrə fikir mübadiləsinin aparılması məqsədilə müntəzəm işçi görüşləri keçirmək, məsləhətləşmələr və danışıqlar aparmaq nəzərdə tutulur. Digər bir saziş Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində M.V.Lomonosov adına [5] Moskva Dövlət

Universitetinin filialının və Rusiya Federasiyasının Dərbənd şəhərində Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin filialının təşkili və fəaliyyəti haqqında Saziş»i (Bakı, № 2962, 5avqust 2008-ci il tarixli) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyasının Stavropol vilayəti arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Saziş 2010-cu il aprelin 28-də Bakıda imzalanıb. [9]. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının Stavropol diyarı arasında imzalanmış əməkdaşlıq müqaviləsinə əsasən tərəflər öz səlahiyyətləri çərçivəsində mədəniyyət, elm, səhiyyə, təhsil, idman və turizm müəssisələri, gənclər və digər ictimai təşkilatlar arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır, tələbələrin orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil almasına yardım edilməsi nəzərdə tutulur.

"Azərbaycan Respublikası ilə Belarus Respublikası arasında uzunmüddətli planda əməkdaşlığın ciddi əsasına çevrilmiş 2015-ci ilə qədər sosial-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilə" [20]imzalanmışdır. İki ölkə arasında razılaşmaya əsasən "Təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş", "Kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında saziş" və digər mühüm sənədlər isə mövcud münasibətlərin gələcək inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

"Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Belarus Milli Elmlər Akademiyası arasında 2007-2010-cu illər üzrə elmi əməkdaşlıq Proqramı" [21] və Azərbaycan Respublikası və Belarus Respublikası arasında elm və texnologiyalar sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş" iki ölkə arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqda mühüm əhəmiyyət kəsb edən vacib sənəddir. Azərbaycan Respublikası zəngin iqtisadi potensiala və tranzit-kommunikasiya imkanlarına, eləcə də güclü hərbi-sənaye kompleksinə malik olan Ukraynanın hələ keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanla bir sıra sahələrdə sıx əməkdaşlıq münasibətləri mövcud idi. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu iki müttəfiq respublika arasında ənənəvi əlaqələrin qırılması ilə nəticələnsə də, yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın reallıqları müxtəlif sahələrdə çoxşaxəli münasibətlərin davam etdirilməsini zəruri məsələ kimi önə çıxartdı. Məhz bu zərurətin diktə etdiyi reallıq kimi, 1992-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan və Ukrayna

respublikaları arasında münasibətlərin diplomatik təməli qoyuldu. 1991-1993-cü illərdə müəyyən mənada formal xarakter daşıyan bu münasibətlərin gerçək əməkdaşlıq, qarşılıqlı etimad və anlaşma mühitində inkişafı isə H. Əliyevin hakimiyyətə qayıdıandan sonra mümkün oldu. Məhz bu dövrdən etibarən, Ukrayna ilə müxtəlif regional və beynəlxalq məsələlərdə əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının başlıca istiqamətlərindən birinə çevrildi. 1995-ci ilin iyulunda Ukraynanın Prezidenti L. Kuçmanın Azərbaycana, 1997-ci ilin martında isə H. Əliyevin Ukraynaya gerçəkləşən səfərləri iki dövlət arasında genişmiqyaslı əlaqələrin inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşması, habelə perspektiv əməkdaşlıq prioritetlərinin müəyyənlişməsi baxımından kifayət qədər əhəmiyyətli oldu. Bu səfərlərin nəticəsi olaraq ikitərəfli diplomatik münasibətlərin ardıcıl və sistemli sürətdə davam etdirilməsi məsələsi daha çox aktualıq qazandı: 1996-cı ildən Ukraynanın Bakıda, 1997-ci ildə isə Kiyevdə Azərbaycanın səfirliklərinin açılması mövcud əlaqələrin daha çevik və işlək mexanizmlər əsasında genişləndirilməsinə mühüm töhfə oldu.

Son 10 ildə iki ölkə arasında 80-ə yaxın sənəd imzalanmış və bu ikitərəfli əməkdaşlığın irəliləməsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan və Ukrayna arasında “Elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında” Saziş (24.03.1997), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Ukrayna Təhsil Nazirliyi arasında “Təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında” müqavilə (24.03.1997) iki ölkə arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafında mühüm mərhələ oldu. Ukrayna və Azərbaycan arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişafında hər iki ölkənin Milli Elmlər Akademiyaları arasında əlaqələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli Elmlər Akademiyaları arasında birbaşa əməkdaşlıq [33] haqqında Sazişlə yanaşı bu elm müəssisələri MDB ölkələrinin EA-nın üzv olduğu və mənzil-qərargahı Kiyevdə yerləşən Beynəlxalq Elmlər Akademiyaları Asosiasiyası çərçivəsində də fəal əməkdaşlıq edirlər. Hər iki ölkənin elmi müəssisələri arasında informasiya materiallarının, o cümlədən elmlə əlaqədar ölkələrarası imzalanmış sənədlərin mübadiləsi həyata keçirilir, elmi konfranslar və seminarlar təşkil edilir. Azərbaycan və Ukrayna mütəxəssislərinin iştirakı ilə bir sıra mühüm elmi forumlar (1996, 1997, 1998,

2000 və 2003-cü ildə təşkil olunmuş intellektual mülkiyyət üzrə beynəlxalq seminar) keçirilmişdir.

Elm və təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikası və Ukrayna Nazirlər Kabineti arasında imzalanan “Geodeziya, Kartoqrafiya və Yerin məsafədən zondla tədqiq edilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Sazişi (19.05.2000) xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13.05.2003-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası “Ukrayna Elmi-Texnoloji Mərkəzinin yaradılması haqqında” 1993-cü il oktyabrın 25-də Kiyev şəhərində imzalanmış Sazişə qoşulmuşdur. Azərbaycan və Ukrayna arasında “Müəlliflik hüquqlarının qorunmasını əhatə edən əməkdaşlıq haqqında” Saziş (14.02.2002) də imzalanmışdır.

Azərbaycanla Ukrayna arasında hərbi əlaqələr də inkişaf etməkdədir. Bu əlaqələr arasında hərbi kadrların hazırlanması xüsusi yer tutur. Bu istiqamətdə birgə əməkdaşlıq üçün ciddi hüquqi baza yaradılmışdır. Bunlardan:

Azərbaycan və Ukrayna arasında “Hərbi təhsil müəssisələrində hərbi kadrların hazırlanması haqqında” Saziş (25.03.1997), “Sənayenin müdafiə sahələrinin müəssisə və təşkilatlarının istehsal və elmi-texniki kooperasiyası haqqında” Saziş (03.06.2004) və s. də vardır.

Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında elm və təhsil sahəsində mühüm sənədlər, o cümlədən "Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında" müqavilənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [7] (18 may 2004-cü il № 658-IIQ) qəbul edilmişdir. İmzalanan elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında Saziş 11 maddədən ibarətdir. Həmin sazişin 1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasındakı elmi-texniki əməkdaşlığın hüquq bərabərliyi və qarşılıqlı faydalılıq prinsipləri əsasında və dövlətlərinin maraqlarına uyğun inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Həmin sazişin 2-ci maddəsinə əsasən bu əməkdaşlıq Azərbaycan və Qazaxıstan respublikalarının elmlər akademiyaları, elmi təşkilatları, ali təhsil ocaqları arasındakı müxtəlif müqavilələr əsasında və dövlətlərin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq

həyata keçirilir. Bu əməkdaşlıq sazişlərinə əsasən Azərbaycan və Qazaxıstan dövlətləri arasında elmtutumlu və resurslara qənaət edən texnologiyaların yaradılması və istifadə olunması üzrə birgə elmi və elmi tədqiqat proqram və layihələri həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Gürcüstan Təhsil Nazirliyi arasında təhsil üzrə əməkdaşlıq haqqında Sazişə [10] uyğun olaraq inkişaf etdirilən əməkdaşlıq 2004-cü ildə imzalanmışdır.

Bu Sazişə əsasən Azərbaycan və Gürcüstan arasında ümumi təhsil, texniki peşə, orta ixtisas, ali, eləcə də diplomdan sonrakı təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin sazişə əsasən uyğun sahələrin ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri, eləcə də ixtisasartırma təhsil müəssisələri arasında birbaşa əlaqələrin qurulması, habelə onların qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı üçün lazımi şəraitin yaradılması, qarşılıqlı maraq kəsb edən mövzular üzrə birgə elmi tədqiqatların aparılması, tədris-metodiki ədəbiyyatın işlənilib hazırlanması, ali və orta ixtisas təhsilli məktəblərində, o cümlədən ixtisasartırma təhsili müəssisələrində mühazirələrin oxunması, müəllim kadrların qarşılıqlı mübadiləsi dövlətin dəstəyi ilə iki dövlət orqanları ilə razılaşdırılmışdır .

Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin təhsil müəssisələri üzrə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsində bir-birinə kömək göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün tərəflərin ali və orta ixtisas məktəblərində yerlərin ayrılması, hər iki ölkənin alimlərinin elmi əsərlərinin ali məktəblərin dövrü mətbuatında dərc olunmasına kömək göstərilməsi, Azərbaycan və gürcü dillərinin öyrənilməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış kursların təşkili, ədəbiyyat, dərslik və dərs vəsaitləri mübadiləsi, ümumtəhsil məktəbləri müəllimlərinin ixtisasartırması və təkmilləşdirilməsi sahəsində əməkdaşlıq da nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan və Gürcüstan qarşılıqlı maraq kəsb edən sahələrdə ali məktəblərin elmi potensialının iştirakı məsələlərində əməkdaşlıq edir, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və tədris prosesinin təşkili sahəsində təcrübə mübadiləsi məqsədilə tədris müəssisələri arasında şagird, tələbə, stajçı, aspirant, doktorant, müəllim, alim

mübadiləsi üzrə birbaşa müqavilələrin bağlanmasını dəstəkləyirlər.

Azərbaycan və Gürcüstan imzalanmış sazişə əsasən bu ölkələrin ərazisində qanuni şəkildə fəaliyyət göstərən dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri və onların filiallarında öz hesabına təhsil almaq istəyən vətəndaşlar üçün müvafiq kvotalar təyin etmək haqqında razılığa gəlmişlər.

Hər iki ölkə dünya standartlarına istiqamətləndirilmiş vahid tələbatı təmin etmək məqsədilə təhsil məsələləri üzrə normativ hüquqi sənədlərin mübadiləsini həyata keçirir, təhsil sahəsində qanunvericilik və normativ aktlar, dövlət standartları və elmi-pedaqoji tədqiqatlar haqqında məlumatların alınmasına və mübadiləsinə, təhsil problemləri üzrə birgə elmi proqramların işlənməsinə kömək göstərirlər.

Saziş imzalandığı anda və onun qüvvəyə mindiyi tarixdən sonra hər iki dövlətin təhsil müəssisələri tərəfindən verilmiş ümumi, orta və texniki peşə təhsili, orta ixtisas və ali təhsil haqqında sənədlərin, habelə elmi dərəcələrin və adların verilməsini təsdiq edən sənədlərin qarşılıqlı tanınması haqqında razılığa gəliblər.

Bu sazişə əsasən təhsil sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, təhsil menecerlərinin hazırlanması, müəllimlərin attestasiya problemləri ilə tanışlıq və qabaqcıl təcrübə mübadiləsinin aparılması məqsədilə, təhsili idarəetmə orqanları və tədris müəssisələri işçiləri səviyyəsində nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı mübadiləsini həyata keçirmək, habelə birgə nəzəri, elmi-praktiki konfranslar, seminarlar, müşavirələr keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında imzalanan Sazişin [8] əsas təsnifatı aşağıdakılardan ibarətdir:

Razılaşmada tərəflərin elmi-texniki əməkdaşlığı hüquq bərabərliyi, qarşılıqlı faydalılıq prinsipləri əsasında və milli qanunvericilik çərçivəsində inkişaf etdirməyi nəzərdə tutulur. Azərbaycan və Özbəkistan Respublikaları arasında bağlanan Sazişə əsasən elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın aşağıdakı formalarda həyata keçirilir.

- İki ölkə arasında elmtutumlu və ehtiyat-qənaətedici texnologiyaların yaradılması və istifadə olunması üzrə birgə elmi tədqiqat proqram və layihələrinin həyata keçirilməsi,

-Yaradılan yeni texnologiyalar əsasən birgə elmi kollektivlərin, laboratoriyaların,

həmçinin innovasiya firmaları və təşkilatlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

İki ölkə arasında bağlanan müqavilədə əsasən tərəflərin müvafiq orqanları arasında ayrıca sazişlərin bağlanması yolu ilə razılaşdırılan birgə elmi tədqiqatların nəticələrindən və elmi tədqiqatların həyata keçirilməsindən əldə edilmiş digər informasiyalardan istifadə qaydaları, habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin və əqli mülkiyyətə müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələlərdir.

Azərbaycan və Özbəkistan respublikaları arasında bağlanan Sazişə əsasən əməkdaşlıq edən təşkilatların razılaşması əsasında elmi və elmi-texniki proqram və layihələrin həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün tərəflərin alim, texniki ekspert, dövlət təşkilat və müəssisələri, habelə beynəlxalq təşkilatların mütəxəssisləri cəlb oluna bilərlər.

Xarici vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının ali təhsil ocaqlarında təhsili Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında xaricdə təhsili Qaydaları (125, 1 may 2015) aiddir [53, 56].

Mənsubiyyətindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, əcnəbi vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının təhsilin bütün pillələri və səviyyələri üzrə təhsil müəssisələrində, o cümlədən ali təhsilin doktorantura səviyyəsində elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali təhsil müəssisələrinin klinika bazalarında təhsil almaq hüququna malikdirlər. tibb təhsilinin rezidentura səviyyəsi. Əcnəbilərin yalnız bir qismi müvafiq hökumət müqaviləsi əsasında dövlət hesabına, əksəriyyəti isə ali məktəblərlə bağlanmış müqavilə əsasında ödənişli təhsil alır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin təhsil xidmətləri bazarının müasir vəziyyətinin təhlili

Dünya təhsil xidmətləri bazarı müxtəlif ölkə vətəndaşlarının xaricdə reallaşdırdığı istehlakla, həmçinin xarici təhsil müəssisələrin daxili bazarda göstərdikləri xidmətin istehlakı ilə xarakterizə olunur.

Hələ Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində xarici ölkələrdən xeyli tələbə təhsil alırdı. O zaman Azərbaycan təhsil sistemi Sovet təhsil sisteminin tərkib hissəsi olduğundan təhsil xidmətləri bazarı müstəqil deyildi. Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrin əksəriyyəti Sovet İttifaqının maliyyə, siyasi və hərbi yardım etdiyi ölkələrdən idi. Odur ki, o dövrdə Azərbaycanda təhsil xidmətləri istehlakçılarının və istehsalçıların münasibətləri əsasən Sovet İttifaqının dünya təhsil xidmətləri bazarındakı yeri ilə müəyyən olunurdu. Lakin bütün hallarda belə xidmətlərin göstərilməsi Azərbaycanın təhsil sistemində müəyyən təcrübələrin əldə edilməsinə müsbət təsir göstərdi.

1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Neft-Kimya İnstitutunun nəzdində yaranmış əcnəbi tələbələr üçün hazırlıq fakultəsi Sovet İttifaqında fəaliyyətdə göstərən 55 hazırlıq fakultəsi arasında M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti və Leningrad Politexnik İnstitutundan sonra 3-cü yeri tuturdu. İldə 500-dən artıq əcnəbi vətəndaş qəbul edən bu fakultənin məzunlarının çoxu ölkəmizin ali məktəblərinin müxtəlif fakultələrində təhsillərini davam etdirirdilər. Bu illər ərzində dünyanın 70-dən çox ölkəsindən olan minlərlə əcnəbi tələbə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərinin diplomlarını fəxrlə daşıyaraq aldıkları ixtisasla ölkələrində yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi çalışırdılar [54].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya təhsil xidmətləri bazarına

daxil olması ölkənin siyasi, iqtisadi, coğrafi və sosial vəziyyəti ilə, həmçinin regionda baş verən hadisələrlə ciddi şəkildə bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarındakı ciddi rəqabət tələb edir ki, ölkə iqtisadi və siyasi cəhətdən müstəqil olsun, onun təhsil və səhiyyə sistemi yüksək inkişaf etsin, ölkədə təhlükəsizlik və tolerantlıq hökm sürsün. Ölkədə yaşayış səviyyəsinin yüksək olması və təhsil xərclərinin qənaətbəxş olması da mühüm amillərdəndir. Bütün bunları nəzərə alsaq, Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarının müstəqillikdən sonra sürətlə inkişaf edəcəyini gözləmək olmazdı. Çünki regionda müharibələrin olması, ciddi inflyasiya, iqtisadi sistemin dağılması, təhsil və səhiyyə sistemində ciddi çatışmazlıqlar yaratmışdı. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi, bir milyon qaçqın və köçkünün öz yurdlarından çıxarılması və onların əksər hissəsinin Bakıda məskunlaşması cəmiyyətdə ciddi sosial-psixoloji gərginlik yaratmışdı.

Ümumiyyətlə, bu sahə ilə bağlı əsas məsələlər arasında təhsil xərcləri, bu sahədə infrastrukturun formalaşdırılması və saxlanması, maaşların ödənilməsi, innovasiyaların maliyyələşdirilməsi daxildir. YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun metodologiyasına görə, təhsilin maliyyələşdirilməsi üç əsas qrupa bölünür: Dövlət, Özəl və Beynəlxalq mənbələr[172].

Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizdə təhsilin əsas təminatçısı dövlətdir. Özəl təhsil müəssisələrinin bu sistemdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ölkədə 1287,3 min şagirdin yalnız 2,74 mini və ya 0,2 faizi bu müəssisələrin payına düşür. Ölkədə fəaliyyət göstərən 54 ali təhsil müəssisəsindən 41-i dövlət, 13-ü isə özəl sektora məxsusdur. 2014-cü ildə dövlət ali təhsil müəssisələrində təxminən 140 642, özəl təhsil müəssisələrində isə 20 592 tələbə qəbul olunub. Yəni, ölkədə ali təhsilin 84 faizi dövlətin, 16 faizi isə özəl sektorun payına düşür.

Azərbaycan Respublikası Tarif Şurası “Azərbaycan Respublikasında Dövlət İmtahan Mərkəzinin (DİM) fəaliyyəti ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Tarif Şurası ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə, bakalavriat səviyyəsinə tələbə qəbulunu həyata keçirir. və magistratura Müvafiq imtahanlarda iştirak üçün ödəniş, imtahanlarda Dövlət Qulluğu İmtahanı tətbiq edilir. [84]

Cədvəl 2.1.1

Ali məktəblərin sayı (2010-2019)

İllər	Cəmi ali məktəblərin sayı	Dövlət	Özəl	Cəmi tələbələrin sayı	Dövlət	Özəl
2010/2011	51	36	15	140241	120488	19753
2013/2014	52	37	15	151274	131391	19883
2014/2015	53	39	14	158212	136626	21586
2015/2016	54	41	13	161234	140642	20592
2016/2017	51	38	13	163779	144505	19274
2017/2018	51	39	12	167677	153351	14326
2018/2019	52	40	12	176723	161326	15397

Mənbə: [55] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

2017-ci ildə magistraturaya qəbul üçün ərizə qəbulu başa çatdıqdan sonra ortaya çıxan rəqəmlər əvvəlki illərdən xeyli fərqlənir.

Dövlət İmtahan Mərkəzinin saytına istinadən verdiyi məlumata görə, Azərbaycan bölməsi üzrə 11809, rus bölməsi üzrə isə 1264 ərizə təsdiqlənib. Müvafiq olaraq, 2017-2018-ci tədris ilində magistraturaya qəbul üçün ümumilikdə 13 073, 2016-cı ildə isə müqayisə üçün imtahanda iştirak etmək üçün 24 110 bakalavr ərizəsi təsdiq edilib. Onlardan 21 822 nəfəri Azərbaycan bölməsi, 2288 nəfəri isə rus bölməsi üzrə imtahan verib. Müraciət edənlərin 10281 nəfəri kişi, 13829 nəfəri isə qadındır. 2016-cı ildə 50 əcnəbi vətəndaş da sənəd qəbulunda iştirak edib.

2017-ci il magistratura mərhələsinə qəbul olmaq üçün birinci mərhələyə 13 073 bakalavr tələbə qəbul olunub və hər bir tələbə imtahanın birinci mərhələsində iştirak etmək üçün 50 manat ödəyib. Usta sənətkarlıq imtahanının birinci pilləsindən Təhsil Nazirliyi 653 min 650 manat gəlir əldə edib. Rezidenturaya qəbul olmaq istəyənlərin sayı 1075 nəfərdir və onların hər biri birinci mərhələdə iştirak etmək üçün 60 manat ödəyib. Məlum olur ki, DİM rezidentura imtahanının birinci mərhələsindən 64500 manat qazanıb. Bütün bu rəqəmləri cəmlədikdə məlum olur ki, dövlət imtahan mərkəzi magistratura və ixtisas imtahanlarının birinci mərhələsindən 718 min 150 manat mənfəət əldə edib.

Azərbaycanda dövlət ali məktəblərin orta statistik əmsalının 5-dən yüksək olması hələ bütün ali məktəblərdə təhsil xidmətləri ilə bağlı vəziyyətin qənaətbəxş olması demək deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ Sovet dönməində Azərbaycanın bəzi

ali məktəblərində xeyli sayda əcnəbi tələbə müxtəlif ixtisaslara yiyələnirdi. Ölkənin təhsil xidmətləri sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyi həm də onun ali məktəblərində təhsilin keyfiyyətindən, təşkilindən və sair proseslərdən asılıdır. Ayrı-ayrı ali məktəblərin statistik əmsalının hesablanması nəinki bu ali məktəbin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi, həm də müvafiq ixtisaslara nə dərəcədə tələbin olduğunu göstərir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2008/2009 və 2009/2010-cu tədris illərində Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti (19,2 və 19,85), Bakı Musiqi Akademiyası (14,53 və 13,21), Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti (16,32 və 18,87) və Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası (9,78 və 9,27) dövlət ali məktəbləri arasında yüksək statistik əmsallara malikdirlər. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (2,28 və 1,32), Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (4,4 və 3,8), Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyyəsi və İdman Akademiyası (2008/2009-cu tədris ilində 0,32), Sumqayıt Dövlət Universiteti (1,19 və 1,8), Gəncə Dövlət Universiteti (0,68 və 1,11) və Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (0,13 və 0,47) ən az statistik əmsala malikdirlər. Bu dövlət universitetlərində statistik əmsalın az olması müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Əsas səbəblərdən bu universitetlərin bəzində tədris edilən ixtisasların dünya təhsil bazarında aşağı reytingə malik olmasıdır. Məsələn, pedaqoji və ya idman ixtisaslarının reytingi dünya təhsil bazarında o qədər də yüksək deyil. Bu özünü Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında da ciddi şəkildə göstərir. İkinci səbəb bəzi ali məktəblərin regionda yerləşməsi ilə bağlıdır. Belə ki, təhsil almağa gələn əcnəbilərin əksəriyyəti ölkənin paytaxtında yerləşməyə üstünlük verirlər. Qeyri-dövlət ali məktəbləri arasında isə “Qafqaz” (12,17 və 12,25) və “Xəzər” (10,14 və 9,05) universitetləri yüksək statistik əmsala malikdirlər. Qeyd edək ki, bu iki qeyri-dövlət universitetlərin 2008/2009 və 2009/2010-cu tədris illərinə aid olan statistik əmsalları dövlət universitetlərinin müvafiq orta statistik əmsallarından (5,57 və 5,23) xeyli yüksəkdir. Əlbəttə bunun əsas səbəbi bu universitetlərdə tədrisin yüksək keyfiyyəti ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bu universitetlərdə təhsil haqqı da dövlət universitetlərindən xeyli yüksəkdir (cədvəl 2.1.2).

Cədvəl 2.1.2

Azərbaycan ali məktəblərinin statistik əmsalları

Ali məktəblərin adı	2008-2009			2009-2010			2015-2016		
	Tələbələrin ümumi sayı	Əcnəbilər	Statistik əmsal	Tələbələrin ümumi sayı	Əcnəbilər	Statistik əmsal	Tələbələrin ümumi sayı	Əcnəbilər	Statistik əmsal
Bakı Dövlət Universiteti	17174	1249	7,27	17174	1097	6,39	17687	439	2,4
Azərbaycan Texniki Universiteti	6793	444	6,54	6793	382	5,6	8940	400	4,4
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	5038	967	19,2	5038	1000	19,85	5997	650	10,8
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	2078	105	5,05	2078	100	4,81	2245	54	2,4
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	8805	201	2,28	8805	116	1,32	9287	122	1,31
Bakı Slavyan Universiteti	3290	223	6,78	3290	280	8,51	3190	-	
Azərbaycan Dillər Universiteti	4495	387	8,61	4495	289	6,43	6345		
Azərbaycan Tibb Universiteti	5654	923	16,32	5654	1067	18,87	5302		
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası	835	65	7,78	835	57	6,83	939		
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası	6945	679	9,78	6945	644	9,27	1297		
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	17025	747	4,4	17025	646	3,8	18066		

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası	3690	12	0,32	3690	-	-	3810		
Bakı Musiqi Akademiyası	530	77	14,53	530	70	13,21	507		
Azərbaycan Milli Konservatoriyası	228	19	8,33	228	18	7,89	341		
Sumqayıt Dövlət Universiteti	4446	53	1,19	4446	80	1,8	5864		
Gəncə Dövlət Universiteti	4578	31	0,68	4578	51	1,11	6074		
Naxçıvan Dövlət Universiteti	3558	281	7,9	3558	256	7,2	4302		
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	3811	5	0,13	3811	18	0,47	4938		
Qafqaz Universiteti	2408	449	12,17	2408	452	12,25	4421		
Odlar Yurdu Universiteti	2184	32	1,46	2184	29	1,33	1527		
Qərb Universiteti	1211	23	1,9	1211	22	1,8	1236		
Xəzər Universiteti	1459	148	10,14	1459	132	9,05	2096	305	14,5

Mənbə: [86] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Azərbaycanda ali məktəblərin reyting cədvəlini Təhsil Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərtib edir və “Abituriyent” jurnalında dərc olunur. Reyting tərtib edilərkən bir neçə amil nəzərə alınır, o cümlədən: kollecə qəbul olunmuş abituriyentlərin orta müvəffəqiyyət göstəricisi, kollecə abituriyentlər arasında populyarlığı və s.

Nəzərinizə çatdırmaq ki, Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası 1996-cı ildən bu reytingdə birincidir. Bu universitetə qəbul olan tələbələrin 80%-dən çoxu 600-dən yuxarı bal toplayır. Bununla da akademiya sağlam tədris mühitinin inkişafı müşahidə olunur. Azərbaycan Tibb Universiteti uzun illərdir ki, reytingdə ikinci yerdədir.

Beynəlxalq universitetlərin reytingini müəyyən etməyin bir neçə yolu var. Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, bu üsullar professor-müəllim heyətinin səviyyəsi, universitetin elmi əsasları, burada təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı və tələbələrin sayı kimi digər amilləri nəzərə alır. Reytinglər hər il Şanxay Universiteti tərəfindən yaradılır və Times-a əlavə olan Higher Education-da dərc olunur. Hər il Times ABŞ-ın Harvard Universiteti və Böyük Britaniyanın Kembric Universitetinin rəhbərlik etdiyi dünyanın ən yaxşı 200 universitetini elan edir.

Başqa bir misal ABŞ təcrübəsi ola bilər. Bu, hər il Amerikanın ən yaxşı 25 biznes məktəbinin reytingdə qeyd edilir.

“US News and World Report” universitetlərin reytinglərini dərc edir. Reytingdə nəzərə alınan amillər ali təhsil müəssisəsinin müəllim və tələbələr arasında nüfuzu, təhsilini başa vurduqdan sonra işə düzəlmək imkanları, diplomun tanınma dərəcəsi,

təhsil xidmətlərinin qiymətlərinin səviyyəsi, ümumi qəbul əmsalı və ali təhsil müəssisəsinə qəbulun səviyyəsidir.

Son illər həm dünya, həm də milli təcrübədə elm və təhsilin statistik təhlili daha çox populyarlaşıb. Elmi informasiya axınlarının və massivlərinin dinamikasının və strukturunun öyrənilməsi Elmmetriyadır. (Scientometrics)

Kembridc və London ali müəssisələrinin professoru Con Desmond Bernal 1939-cu ildə “Elmin sosial funksiyası” əsərini yazmışdır. [183]. O, sosializmlə kapitalizmin oxşar və fərqli cəhətlərini elmi cəhətdən təhlil edərək bu kitabı yazmışdır. Con Bernal elmin kapitalizmi üstələdiyini, Britaniya elminin yalnız sosialist mühitində ən yüksək səviyyəyə çatdığını təsdiq edirdi. “Elmin sosial funksiyası” kitabında, “Elm və cəmiyyət və cəmiyyət tarixində elm” kitablarında elm və cəmiyyətin əlaqəsi elmin fəlsəfi mənası, texnika və sosial şəraitin rolu baxımından izah edilir. [183]. Kitabın yazılmasından 25 il sonra elm və texnologiya inqilabı konsepsiyasının banilərindən biri olan Con Bernal təsdiqlədi ki, “elm elmi və ya elmin özünü dərk etməsi, ikinci yarısının böyük başlanğıcıdır”. Elmmetriya qiymətləndirmə nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. Burada iki növ dəyişən istifadə olunur: alimin məhsuldarlığı və alimin istifadə etdiyi parametrlər. Bu dəyişənlər müşahidə olunmur və birbaşa ölçülə bilməz.

a) Elmi tədqiqatın məqsədi biliklərin toplanması və yayılması vasitəsilə elmi ictimaiyyətə təbii dünya haqqında anlayışını inkişaf etdirməyə kömək etməkdir.

Tədqiqatçının elmi fəaliyyətini, elmi jurnalını, universitet və ölkə reytingini qiymətləndirmək üçün elmmetriyada riyaziyyatda bir sıra riyazi və veb-əsaslı göstəricilərdən istifadə olunur. Məsələn, tədqiqatçının məqaləsinə edilən istinadların maksimum sayı (Hirsch indeksi), jurnal məqalələrinə istinadların sayı (təsir faktoru), təşkilat üçün bir çox akademik göstəricilər və ölkə üçün dünya elminə töhfələrin sayı hesablanır. [37].

Yəni, elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi (elmmetrik göstəricilər) aşağıdakı kimi tərtib edilir:

1. Elmi sahənin fərdi qiymətləndirilməsinin göstəriciləri (indeksləri). Burada alimin elmi fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün məqalələrin sayı, məqalələrin yaşı və istinadların sayı göstərilir.

2. Jurnalın qiymətləndirilməsi. Bu tərtibatda jurnalın nəşr tarixi, dərc olunmuş məqalələrin sayı və istinadların sayının göstəricilərindən istifadə olunur. Elmi jurnalların dəyərləndirilməsində istifadə olunan indekslər impakt faktoru, effektivlik indeksi, cited half-life, citing half-life - dir.

Müasir dövrdə ən mühüm məsələlərdən biri də alimlərə elmi fəaliyyətlərinə görə müxtəlif mükafatların verilməsidir. Son beş ildə bir sıra elmi cəmiyyətlər 2005-ci ildə Kaliforniyanın San Diego Universitetində Jorge E. Hirsch tərəfindən təqdim edilən *h*- indeksinə böyük maraq göstərirlər. Hirsch indeksi elmi sahənin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif növ indekslərin işlənilib hazırlanması üçün əsasdır və o, hesablama asanlıq kimi bir neçə müsbət xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Elmi İnformasiya İnstitutunda (ISI) jurnalın nə qədər vacib olduğunu hesablamaq üçün riyazi düstur var - impakt faktor.

Thomson Reuters jurnalın impakt faktorundan başqa mənbələrdən istifadə edir. Beləliklə, Immediacy Index (operativlik indeksi) jurnalda işıqlandırılan mövzuların tezliyini ölçür.

Dünya Universitetlərinin Akademik Reytingini ilk dəfə 2003-cü ildə Şanxay Jiao Tonq Universitetinin Ali Təhsil İnstitutu tərəfindən Çin universitetlərinin təhsilin keyfiyyəti və tədqiqatların əhatə dairəsi baxımından dünyanın aparıcı universitetlərindən nə dərəcədə geridə qalma dərəcəsini qiymətləndirmək üçün təsis edilib.

Ali təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün müəllimlərin elmi ixtisas dərəcələri və universitetlərin təhsil fəaliyyətinin informativ göstəriciləri istifadə olunmalıdır. Bunlar tədqiqatın məqsədi və prinsiplərinə uyğun olaraq, aydın hesablama metodikasına, müstəqil informasiya mənbələrinə və universallığına malik olmalıdır.

Asiyanın aparıcı ali məktəbləri yüksəliş dövrünü yaşayır. Belə ki, son 20 ildə ilk dəfə ən yaxşı 200 universitet sırasında 24 Asiya universiteti yer alıb. Onlardan 2-i ilk "25-lik"də, 6-sı 50 ən yaxşı universitet sırasında qərarlaşıb. İlk 10 yeri ABŞ və Böyük Britaniya universitetləri bölüşdürürlər. Sinqapur (National University of Singapore (NUS)) universiteti 2014-ildə 22 yerdə, 2015/2016- cı illərdə 12 yerdə olmuşdur. Əcnəbi tələbələrin sayı 90,8%-dir Asiya universitetlərinin rənkında 1-ci yerdədir. Çin 24 yerdədir. Beləki, Çinin Tsinghua University 2012-ci ildə 47, 2015-ci ildə 25, 2016-

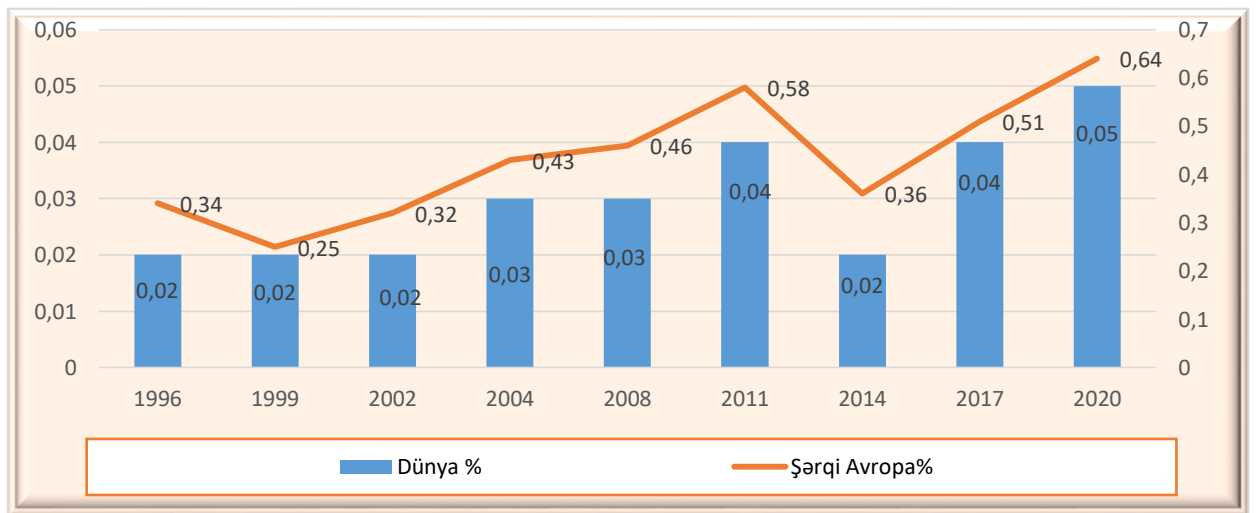
cı ildə 24-cü yerdə qərarlaşıb. BRİCS rankingdə 1-ci yerdədir. 3,964 əcnəbi tələbə 46 % aspirant ,54% bakalavr, umumi tələbə sayı 35,459 nəfərdir. Bu da onu bir daha sübut edir ki, Asiya universitetləri inkişaf edir [184].

Bakı Dövlət Universiteti ilə QS Dünya universitetləri sıralamasında 2016-cı ildədə 701-ci sırada olmuşdur. Əcnəbi tələbələrin sayı 439 nəfərdir. Onlardan 14% aspirant,86% bakalavrdır. Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya (EECA) ölkələrinin universitetləri arasında 88-ci yerdədir.

Xəzər universiteti isə 2014-cü ildə 701-ci, 2015-ci ildə 651, 2016-cı ildə 701-ci yerdə olmuşdur. Əcnəbi tələbələrin sayı 305 nəfərdir, onlardan 34% aspirant, 66% bakalavrdır. Türkiyənin Bilkent universiteti 411-ci yerdədir. Belə ki Türkiyənin 4 universiteti sıralamada 500 –yə düşmüşdür [184].

Quacquarelli Symonds-QS “Dünyada universitetlərin reytingi - 30%, məzunların nüfuzlu təşkilatlarda işlə təmin olunması - 20%, müəllim-tələbə nisbəti - 15%, əcnəbi müəllim və tələbələr 2,5%, doktorluq dərəcəsi olan müəllimlər - 5%, elmi məqalələrin sayı - 10%, məqalələrdən sitatlar - 5%, universitet saytlarının gücü - 10% göstərilir.

Şirkətin 2013-2014-cü il üçün açıqladığı siyahıda Azərbaycandan 3 ali məktəb yer alıb. 651-ci pillədə Xəzər universiteti, 700-cü pillədə isə Qafqaz universiteti qeyd olunub. Siyahıda yer alan üçüncü Azərbaycan ali məktəbi isə 701-ci pillədəki Bakı Dövlət Universiteti (BDU) qərarlaşıb.

Qrafik 2.1.1. 1996-2020-ci illər üzrə Web of Science bazarında indeksləşmiş sənədlərin sayına görə Azərbaycanın xüsusi çəkisi

Mənbə:<https://scimagojr.com/countrysearch.php?country=AZ>

Qrafik 2.1.1.-də Web of Science bazasında indeksləşmiş sənədlərin sayına görə Azərbaycanın dünyada və Şərqi Avropada xüsusi çəkisi göstərilmişdir [199]. Qrafikdən görüldüyü kimi indeksləşmiş sənədlərin sayına görə 1996-2002-ci ilə qədər dünya üzrə 0,02%,2004-2008-ci ilə qədər 0,03%, 2011-ci ildə 0,04%, 2014-cü ildə 0,02%,2017-ci ildə 0,04%, 2020-ci ildə 0,05% olmuşdur.

Şərqi Avropa üzrə indeksləşmiş sənədlərin sayına görə 1996-cı ildə 0,34%, 1999-cu ildə 0,25%,2001-ci ildə artaraq 0,58%,2014-cü ildə isə azalaraq 0,36%, 2017-ci ildə 0,51%, 2020-ci ildə 0,64% olmuşdur.

Azərbaycan 2020-ci ildə ixtisaslar üzrə indeksləşmiş sənədlərin sayına görə aşağıdakı kimi sıralanır:

- ✓ fizika və astanomiya 460 sənəd
- ✓ mühəndislik, 374 sənəd
- ✓ tibb,268 sənəd
- ✓ riyaziyyat,340 sənəd
- ✓ kimya,258 sənəd
- ✓ kimya mühəndisliyi,143
- ✓ kompyuter elmləri,242 sənəd
- ✓ sosial elmlər,125 sənəd
- ✓ kənd təsərrüfatı və biyologiya elmləri,86 sənəd
- ✓ iqtisadiyyat, ekonometrika və maliyyə,74 sənəd

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin verdiyi məlumatlara görə [2] Azərbaycan ali məktəblərində təhsil alan əcnəbi tələbələrin 18%-i pedaqoji, 19%-i humanitar və sosial, 3%-i mədəniyyət və incəsənət, 11%-i iqtisadiyyat və idarəetmə, 33%-i texniki və texnoloji, 1%-i kənd təsərrüfatı, 15% səhiyyə, rifah və xidmət ixtisasları qrupuna aiddir. Təbiət ixtisasları qrupuna daxil olan əcnəbi tələbələrin sayı keyli azdır və ya yoxdur (cədvəl 2.1.3).

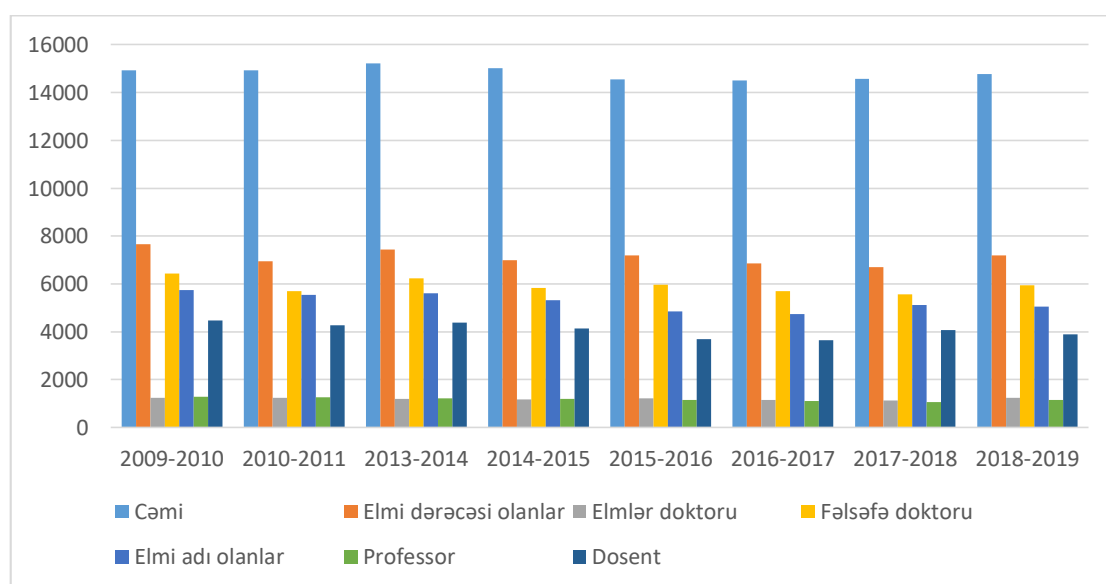
Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracı və ixtisasların statistik əmsali

	2009-2010		
	Tələbələrin ümumi sayı	O cümlədən Əcnəbilər	Əmsal (xüsusi çəki)
təhsil ixtisasları qrupu və maarif istiqaməti	19881	1226	6,17
humanitar və sosial ixtisas qrupu və istiqaməti	42118	1294	3,07
mədəniyyət və incəsənət ixtisas qrupu	958	204	21,29
iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisas qrupu və istiqaməti	33937	749	2,21
təbiət ixtisasları qrupu, təbii elmlər istiqaməti	10574		
texniki ixtisas qrupu və təbii-texniki və texniki istiqamətlər	27135	2248	8,28
kənd təsərrüfatı ixtisasları qrupu və aqrar və balıq təsərrüfatı istiqamətləri	1217	68	5,59
səhiyyə və sağlamlıq xidmət ixtisasları qrupu və ekologiya və təbiətdən istifadə istiqamətləri	3374	1022	30,29

Mənbə: [86] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəldən görünür ki, əcnəbi tələbələrin xeyli hissəsinin humanitar və sosial ixtisas qrupu və istiqaməti (19%), həmçinin iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları qrupu və istiqaməti (11%) üzrə təhsil almalarına baxmayaraq ixtisaslar və istiqamətlər üzrə təhsil xidmətləri ixracında bu qrupların və istiqamətlərin statistik əmsalları xeyli azdır (müvafiq olaraq 3.07 və 2,21).

2010-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə professor elmi adı alanlar 0,92 dəfə, dosent elmi adı olanlar isə 1,01 dəfə artmışdır (qrafik 2.).

Mənbə: Qrafik 2.[86] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ali təhsil müəssisələrində professor-müəllim heyətinin tərkibində qadınların sayı 2010-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə 1,39 dəfə artmışdır.

Orta ixtisas təhsil müəssisələrini bitirən tələbələrin sayı 2000-2009-cu illərdə tədricən artması müşahidə olunur. Belə ki, 2000-ci ildə orta ixtisas təhsil müəssisələrini bitirən tələbələrin sayı 10,8 min, 2009-cu ildə isə 14,6 min nəfər olmuşdur.

Son bir neçə ildə ölkədə ali məktəblərə qəbul olunan tələbələrin sayı artmaqdadır. Statistika görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın artımı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. ABŞ-da hər 10 000 nəfərə təxminən 4,5, Böyük Britaniyada 3,7, Rusiyada 4,5, Qazaxıstanda 4,4, Azərbaycanda isə cəmi 3,2 tələbə düşür. Dövlət vəsaiti və təhsilin inkişafına ayrılan dövlət vəsaiti hesabına təhsil alan tələbələrin sayında hər il artım müşahidə olunur.

1992 – ci ildə qəbul edilən “Təhsil haqqında” qanuna 2011-ci ildə dəyişiklik və əlavələrin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanına əsasən aspirantura təkmilləşdirilərək (dissertantura ilə birlikdə) fəlsəfə doktorlarının (Ph.D) hazırlığına transformasiya edilmişdir. Təhsilin Beynəlxalq Standart Təsnifatına (TBST) –na əsasən magistr təhsil pilləsindən sonra elmi kadr hazırlığı sistemi fəlsəfə doktorlarının – ingilis dilində Philosophical Doctor (Ph.D) hazırlığını təmin edir. Bu təsnifata əsasən ən yüksək elmi dərəcə ixtisas sahəsi üzrə doktorluq dərəcəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox qərb ölkələrində bu elmi dərəcənin analoqları tətbiq edilir. Almaniya fəlsəfə doktorundan (Ph.D) yüksək habiliat doktor (H.D) elmi dərəcəsi mövcuddur. İngilisdilli ölkələrdə (ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və s.) doktorluq dərəcəsi əvəzinə, sadəcə fəlsəfə doktorlarının akademik mühitdə qalmasını təmin edən və onlara daha yüksək elmi status verən “tenura” sistemi fəaliyyət göstərir.

2.2. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində ixrac xidmətlərinin müasir vəziyyəti

Beynəlxalq təhsil bazarı təhsil xidməti istehsalçıları, göndərənlər və istehlakçıları arasında münasibətləri ifadə edir. Bu vətəndaşlara ölkənin hüdudlarından kənarında,

həmçinin xarici idarələr daxili bazarlarda xidmətlər göstərməlidirlər.

Təhsil xidmətlərinin ixrac bazarının təhlilində aşağıdakı kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilir [158, s.130]:

1. Xarici tələbələrin sayı
2. Nisbi statistik göstərici-(xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti)
3. Təhsil xidmətlərinin orta qiyməti
4. Tələbələrin orta yaşayış xərcləri

Azərbaycanda təhsil xidmətləri bazarına, xüsusilə onun ixrac bazarına müsbət və mənfi təsir göstərən amillər mövcuddur. Bu amillər həm də ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyinə ciddi təsir göstərir. Bu bazara müsbət təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- ✓ Azərbaycanda nisbi sabit ictimai-siyasi mühit formalaşmış;
- ✓ Azərbaycanın beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarına inteqrasiya etməsi üçün zəruri olan qanunvericilik beynəlxalq standartlara uyğundur;
- ✓ Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin diplomlarının bir çox ölkələrdə tanınması sahəsində ölkələrarası razılaşmalar əldə edilib. Bu məqsədlə Azərbaycan 3 beynəlxalq konvensiyaya, o cümlədən 1997-ci ildə qəbul olunmuş Avropa regionunu əhatə edən Lissabon Konvensiyasına qoşularaq Azərbaycan ali məktəblərinin verdiyi diplomların digər dövlətlərdə tanınması üçün çox əhəmiyyətli hüquqi baza yaranmış;
- ✓ Azərbaycanda təhsil xərcləri bir çox Avropa ölkələri və bəzi MDB ölkələri ilə müqayisədə aşağıdır.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarının rəqabətqabiliyyətliliyini xeyli artırır.

Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarının rəqabətqabiliyyətliliyinə aşağıdakı amillər mənfi təsir göstərirlər:

- ✓ təhsilin əsasən Azərbaycan və rus dilində olması, cəmiyyətdə gündəlik istifadə dilinin Azərbaycan dilində olması əcnəbi tələbələrə müəyyən çətinlik yaradır. Təhsilə müəyyən qədər xərc qoyan ailələr elə tədris dilini seçmək istəyirlər ki, bu dildə daha asan ünsiyyət əldə etmək olsun. Seçilmiş təhsil dilinin təhsildən sonrakı dövrdə

praktiki əhəmiyyətə malik olması çox mühümdür;

✓ Azərbaycan ali məktəblərində dünya standartlarına cavab verən ixtisasların azlığı;

✓ Azərbaycanda gündəlik yaşayış xərclərinin digər MDB ölkələri ilə müqayisədə yüksək olması;

✓ Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində mənzil xərclərinin yüksək olması və nəqliyyat sisteminin təşkilindəki çatışmazlıqlar təhsil xidmətləri bazarına mənfi təsir göstərir.

✓ səhiyyə sistemində keyfiyyətin aşağı olması və yüksək qiymətlər.

Azərbaycanın özəlliklərindən biri də onun təhsil bazarının sürətlə rəqabətə davamlı olmasıdır. Bu, əmək bazarı və təhsil xidmətlərinin tarazlığının pozulmasında mühüm amildir. Bu problemin həlli rəy və ya üstünlük kimi amillərdən deyil, marketinq tədqiqatlarına əsaslanan düşünülmüş təhsil siyasətinin hazırlanmasından asılıdır. Universitetlər, fakültələr və buraxılış şöbələri xüsusi təlim sahələrinin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün daxili və xarici rəqabət strategiyaları hazırlamalıdırlar.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun beynəlxalq əlaqələri xeyli genişləndi. Artıq Azərbaycan dünyanın əksər ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrə malikdir. Azərbaycan dünya təhsil xidmətləri bazarına əsasən aşağıdakı üsullarla daxil olub.

1) Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrdə təhsil alması ilə beynəlxalq təhsil xidmətlərindən yararlanması (təhsil xidmətlərinin idxalı);

2) Azərbaycan vətəndaşlarının birbaşa xaricə getmədən açıq və distansion təhsil proqramları ilə təhsil alması (təhsil xidmətlərinin idxalı);

3) Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici təhsil müəssisələrinin göstərdiyi xidmətlərdən bilavasitə yararlanma (təhsil xidmətlərinin idxalı);

4) Azərbaycana dəvət edilən xarici ixtisaslı kadrların yerli təhsil müəssisələrində fəaliyyətindən yararlanma (təhsil xidmətlərinin idxalı);

5) Xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanda müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsilinin təşkili və stimullaşdırılması (təhsil xidmətlərinin ixracı);

6) Xarici ölkələrdə Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin yaradılması (təhsil

xidmətlərinin ixracı);

7) Xarici ölkələrdə Azərbaycan vətəndaşlarının ixtisaslı kadr kimi işlə təmin edilməsi və təhsil xidmətlərinin satılması (təhsil xidmətlərinin ixracı).

Bu variantların hər biri üzrə fəaliyyət Azərbaycan qanunvericiliyində təsbit olunub. 1-4 variantlar təhsil xidmətlərinin idxalını, 5-7 variantlar isə təhsil xidmətlərinin ixracına aiddir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanununun 15.1 və 15.2 maddələrinə əsasən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikası ərazisində təhsil müəssisələri yarada və təhsil xidməti ilə məşğul ola bilər [85].

Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunvericiliyinin 43-cü maddəsində təhsil xidmətlərinin beynəlxalq bazarına çıxış, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və xarici əlaqələrin təşkili əks olunmuşdur. Bu maddəyə görə, təhsil ocağı qanunvericiliyə və fəaliyyətinin xassələrinə uyğun olaraq digər ölkələrin elm və təhsil ocaqları, təşkilatları, beynəlxalq təşkilatları və fondları ilə bilavasitə əlaqə yarada, həmin müəssisə əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlaya bilər; dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları (birlilər, assosiasiyalar) və digər əməkdaşlıq formalarını həyata keçirirlər. Müəssisə eyni zamanda müştərək elm və təhsil layihələri hazırlayır, əsaslı elmi tədqiqat və layihə işləri aparır, elmi-praktik konfranslar, simpoziumlar keçirir, tələbə, magistrant, doktorant, müəllim və tədqiqatçı mübadiləsi, iddialar, patentlər və ya əlaqəli hüquqlar həyata keçirir. Şəxsin özgəninkiləşdirilməsi və digər bu kimi fəaliyyət hüququ müvafiq qanunvericilik aktları ilə təmin edilir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında xarici ölkələrdə təhsil almaq hüququ “Təhsil haqqında” Qanunun 44-cü maddəsi ilə də tənzimlənir ki, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı və əcnəbi vətəndaşlığı olmayan şəxsin isə xarici ölkələrdə və Azərbaycan Respublikasının ərazisində təhsil almaq hüququndan məhrum edilir”. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan vətəndaşlarının, əcnəbilərin və Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə təhsilinin bütün pillələrində vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təhsili və ya ixtisasının artırılması Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilələrə əsasən həyata keçirilir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının

vətəndaşlarının xaricdə, xaricilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycanda təhsil almaları, xarici ali təhsil sahəsində ixtisas sahələrinin tanınması və nostrifikasiyası qaydaları normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilir.

Beynəlxalq əlaqələr mövzusunda Azərbaycan Respublikası tələbə, şagird və magistr mübadiləsinə, birgə tədqiqatlara, beynəlxalq və regionlararası təhsil proqramlarında iştiraka və onların işində yaxından iştiraka diqqət yetirir. Əlbəttə, bu əlaqələr içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edənləri təhsil xidmətləri sahəsində idxal və ixrac əməliyyatlarıdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun beynəlxalq əlaqələri xeyli genişləndi. Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük həcmdə investisiyaların qoyulması və transmilli şirkətlərin Azərbaycanda geniş fəaliyyətə başlaması təkcə yeni texnologiyaların, bilik və bacarıqların ölkəyə gətirilməsi ilə deyil, həm də yeni texnika və texnologiyalarla davranan menecment işini dərinlən bilən kadrların yetişdirilməsini tələb etməyə başladı. Sovet İttifaqının süqutu və Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi beynəlxalq əlaqələr sistemində inteqrasiyası Azərbaycan cəmiyyətini yeni ideologiyalara, mədəniyyətlərə “açıq” etdi.

Müstəqilliyin ilk illərində yeni texnika və texnologiyalar, bilik və bacarıqlar, ideya və mədəniyyət nümunələri ölkəyə xarici vətəndaşlar və kadrlar tərəfindən daxil olurdu. Sonrakı illərdə isə belə yeniliklər xaricə təhsil almağa və ya işləməyə, həmçinin mübadilə praktikasına gedən Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən də ölkəyə daxil olmağa bağladı. Qloballaşmanın dərinləşməsi üçün ən əsas amillərdən biri “elmi dünyagörüşün”, həmçinin “bilik və bacarıqların” ötürülməsi prosesində təhsil xidmətləri bazarı xüsusi rol oynayır. Təhsil xidmətlərinin ixracı prosesində ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin Azərbaycan mədəniyyəti ilə yaxından tanış olması, təhsil xidmətlərinin idxalında isə Azərbaycan tələbələrinin əcnəbi mədəniyyətlə tanış olması ölkələr arasında mədəni əlaqələrin yaradılmasına güclü təkan verməyə başladı.

Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsili hazırda dörd formada aparılır [86]:

1. xaricdə öz resursları ilə təhsil;
2. Digər ölkədə təhsilin dəyəri fərqli təhsil mübadilə proqramlarını apararaq

təşkilatların və donör təşkilatların hesabına təhsil.

3. Digər ölkədə təhsil Təhsil Nazirliyi tərəfindən dövlət xətti ilə, yəni təhsil sferasında əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr əsasında, Azərbaycan vətəndaşlarına ayrılan təqaüdlər əsasında təhsil.

4. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin digər ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 nömrəli Fərmanı [93] ilə xaricdə təhsil.

Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsil almasının birinci forması həm Azərbaycan Respublikasının “Təhsil Qanunu” ilə, həm də Azərbaycanın başqa dövlətlərlə ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri ilə tənzimlənir. Çoxsaylı Azərbaycan vətəndaşı ABŞ, Kanada, Avropa, Rusiya və digər MDB ölkələrində təhsil almaqdadır. Azərbaycan müqaviləsi Azərbaycanda və ya xaricdə ali təhsil müəssisələri tərəfindən verilmiş diplomları tanıyır. Azərbaycan vətəndaşlarının öz vəsaitləri hesabına xaricdə təhsil alması təşviq edilir. Lakin belə təhsilin mövcud qanunvericilik aktları vasitəsilə məhdudlaşdırılması öz imkanları hesabına xaricdə təhsil alanların sayına mənfi təsir göstərir. Əsas məhdudlaşdırıcı faktlar ondan ibarətdir ki, 1) bu yolla təhsil alanların diplomlarının tanınması digərlərinə nisbətən daha uzun müddətə reallaşır; 2) bu yolla təhsil alan tələbələrin hər hansı bir səbəbdən təhsillərini davam etdirməsi imkanı olmazsa (məsələn, xəstəlik, getdikləri ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi və ya ailə vəziyyətləri və sair) onların öz təhsilini Azərbaycanın hər hansı ali məktəbində davam etdirməsi imkanı xeyli məhduddur. Başqa bir çətinlik digər ölkələrdə öz hesabına elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olanlarla bağlıdır. Belə ki, digər ölkələrdə öz hesabına aspirantura mərhələsini başa vuran və dissertasiya müdafiə edib PhD dərəcəsi alan alimlərin diplomlarının tanınması da Azərbaycanda xeyli çətin prosedurlarla müşayiət olunur.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, öz hesabına xaricdə təhsil alan Azərbaycan tələbələrinin sayı digər yolla xaricdə təhsil alanların sayından qat-qat çoxdur. Məsələn, Rusiyada 2010/2011-ci tədris ilində öz hesabına təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayı 8313-dən çox olub[110]. Lakin həmin tədris ilində dövlət xətti ilə Rusiyada təhsil alanların sayı 507 nəfər olub[8]. Son 10 ildə (2001/2002-ci təhsil ilindən 2012/2013-

cü təhsil ilinədək olan dövrdə) digər üç yolla Ukraynada təhsil alan azərbaycanlıların sayı isə 2008/2009-cu təhsil ildə ən yüksək (115 nəfər), 2001/2002-ci təhsil ilində isə cəmi 10 nəfər olmuşdur [85]. Görünür elə buna görə də öz hesabına təhsil alma imkanları müxtəlif vasitələrlə məhdudlaşdırılır. Öz hesabına xaricdə təhsil həm xarici ölkələrə gedərək birbaşa təhsilin alınması, həm də ölkədə fəaliyyət göstərən xarici təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanları ola bilər. Təhsil haqqında sənədin Azərbaycan Respublikasında tanınması prosedurları hər iki halda kifayət qədər ciddi aparılır. Məsələn, 2008-ci ildən 2012-ci ilədək Azərbaycan Təhsil Nazirliyinə diplomların tanınması üçün 10237 müraciət daxil olub. Onlardan yalnız 8804 diplomun tanınması haqqında müsbət qərar qəbul edilib. 1433 diplom isə standartlara uyğun olmadığı müəyyən edilərək rədd edilib [56].

Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsil almalarının ikinci forması Müxtəlif təhsil mübadiləsi proqramlarını həyata keçirən təşkilatların və digər donor təşkilatların təqaüdləri hesabına xaricdə təhsildir. Bu formanın həyata keçirilməsi də “Təhsil haqqında” Qanun və Azərbaycan ilə razılaşdırılmış fərqli təhsil mübadilə proqramlarının tələbləri ilə tənzimlənir. Digər ölkələrdə təhsilin ikinci forması fərqli təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən müsabiqələr vasitəsilə əldə edilən xaricdə təhsil proqramlarıdır. Azərbaycanda geniş çeşiddə təhsil mübadiləsi təşkilatları və proqramları mövcuddur. Bu təqaüd proqramları ABŞ-ın, İngiltərənin, Almaniyanın, həmçinin Fransa, İtaliya, Yaponiya, Yunanıstan, Misir, Polşa və digər ölkələrin səfirlikləri vasitəsilə təklif olunur. Rəqəmlərə gəlincə, ABŞ və Almaniyada daha çox təqaüd proqramları var. [53].

ABŞ-da təqaüd proqramları ilk növbədə Dövlət Departamenti tərəfindən maliyyələşdirilir. 2012-ci ildə də Azərbaycan gənclərinin müxtəlif səviyyələrdə təhsil almaq üçün Türkiyə, Rusiya, Çin, Koreya, Misir, Çexiya və Slovakiyaya göndərilməsi davam etdirilib. Universitetlərə ən çox tələbə göndərənlər Rusiya və Türkiyə. Göndərilən tələbə sayı baxımından Türkiyə və Rusiya üstünlük təşkil edir. Universitetlərə gedən tələbə sayı ən çox Türkiyə və Rusiyadandır. 2000-ci ilin dekabrında imzalanmış Azərbaycanın Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Milli Təhsil Nazirliyi arasında təhsil və elm sferasında əməkdaşlıq haqqında Protokolun 1-ci, 2-ci

və 4-cü maddələrində qeyd edilir ki, Türkiyə dövləti Azərbaycan vətəndaşları üçün kvota ayırır.

Dörd yüz qırx beş azərbaycanlı gənc dövlətin maliyyələşdirdiyi proqramlar vasitəsilə Türkiyə universitetlərində təhsil alır. 2002-ci ilin fevralında imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyasının Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında” Protokol əsasında 2012-2-13-cü ildə Rusiya ali məktəblərində iyirmi bir nəfərdən çox şəxs təhsil almışdır. (onlardan 8 nəfəri Ümumrusiya Azərbaycan Konqresi tərəfindən göndərilmişdir). Hazırda Rusiyanın ali məktəblərində 242 azərbaycanlı təhsil alır. Çin Xalq Respublikasının ali məktəblərində tələbələrin təhsili Çin Xalq Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında 2002-ci ilin iyun ayında imzalanmış Saziş çərçivəsində həyata keçirilir. 2012-2013-cü tədris ilində Çində təhsil alan tələbələrə Təhsil Nazirliyi tərəfindən 23 bakalavr və üç magistr dərəcəsi verilmişdir.

2008-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən Koreya Respublikasına ilk dəfə olaraq 7, 2009-cu ildə isə 1 tələbə göndərilmişdir. Hazırda bir azərbaycanlı gənc Koreyada təhsil alır. Həmin ölkələrin ali məktəblərinin bakalavriat, mütəxəssis, magistratura, doktorantura, tibb ixtisası və aspirantura mərhələlərində təhsil almaq üçün hazırda 719 Azərbaycan vətəndaşı Koreyaya göndərilib. [19].

Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsil almasının üçüncü forması xaricdə təhsildir ki, bunu Təhsil Nazirliyi təqaüdlər əsasında həyata keçirir. Bu formanın həyata keçirilməsi həm də “Təhsil haqqında” qanun və Azərbaycanın təhsil sahəsində ikitərəfli əməkdaşlığa dair müqavilələri ilə tənzimlənir. 2013-cü ilə olan məlumata görə, xaricdə üçüncü təhsil forması üzrə 712 azərbaycanlı gənc xaricdə təhsil alıb. Rusiya Federasiyası və Misir Ərəb Respublikasında bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti Türkiyə Respublikasında təhsil alır. 2013-cü ilin statistik məlumatlarına görə, müxtəlif ölkələrin Azərbaycana verdiyi təqaüdlər əsasında 1 nəfər Çexiyada, 1 nəfər isə Slovakiyada fərqli ixtisaslar üzrə təhsil alıb. Bu tələbələrin universitetə qəbulu üçün seçimi bir qayda olaraq Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası həyata keçirir. [53].

Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsilinin dördüncü forması xaricdə təhsildir. Bu modelin həyata keçirilməsi həm də Təhsil Qanunu və “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” ilə tənzimlənir. [93].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa ediləndən sonrakı dövrü əsasən iki iqtisadi mərhələyə ayırmaq olar. Birinci dövr (1991-1996) tənəzzül dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycanda bütün iqtisadi sahələrdə, o cümlədən təhsil xidmətləri bazarında (həm idxal, həm də ixrac sahəsində) ciddi tənəzzül müşayiət olunub. İkinci mərhələdə isə (1996-cı ildən sonrakı dövr) iqtisadi dirçəlişi dövrüdür. Bu dövrdə neft istehsalının sürətli artımı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın ÜDM artması və həyat şəraitinin yaxşılaşması müşayiət olunur. İkinci dövrdə təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verib. Ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayı, təhsil xidmətləri sahəsində idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlayıb. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin, həmçinin Azərbaycandan yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayı da kəskin artıb.

Cədvəl 2.2.1

Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil alan xarici vətəndaşların sayı

Ölkə adı	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Cəmi	3926	3971	3698	3425	3370	3784	4262
MDB ölkələrindən	511	489	581	606	748	943	834
Digər ölkələrdən	3415	3482	3117	2819	2622	2841	3428
Çin	107	157	102	111	75	77	76
Gürcüstan	201	218	221	251	270	286	415
Əfqanıstan	8	9	17	16	17	81	19
Fələstin	10	12	14	10	9	46	4
İordaniya	28	26	25	25	20	12	6
İraq	104	153	139	117	126	248	364
İran	559	521	329	251	271	316	593
Nigeriya	17	11	23	31	45	27	38
Pakistan	26	32	25	24	24	31	57
Suriya	22	27	27	28	27	22	16
Türkiyə	2232	2212	2087	1817	1604	1531	1665

Mənbə: [22]; [23] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 2.2.1-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda siyasi-iqtisadi sabitləşmə təhsil xidmətləri sahəsində xeyli canlanma yaradıb. Ölkədaxili sabitləşmə və təhlükəsizliyin bərpası, sosial-iqtisadi inkişaf, təhsil, turizm, səhiyyə infrastrukturunun yaxşılaşması ölkəyə gələn xaricli tələbələrin sayına və ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə də müsbət təsir göstərib.

Xarici vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının ali məktəblərində bakalavr, magistr və doktorantura pillələrində ödənişli təhsil alırlar.

Azərbaycan təhsil müəssisələrində təhsil alan xarici tələbələrin əsas hissəsi Türkiyə Respublikası (60%), İran İslam Respublikası (22%), Çin Xalq Respublikası (4%) və Rusiya Federasiyası (3%) vətəndaşlarıdır [6; 7; 8]. Hazırda dövlət və özəl ali məktəblərin hazırlıq və əsas fakültələrində dünyanın 50-ə yaxın ölkəsindən olan əcnəbilər bakalavr, magistratura, aspirantura və doktorantura pillələrində 60-dək ixtisas üzrə təhsil alır.

Ali məktəblərin mövcud potensialı, cəmiyyətdəki ictimai-siyasi vəziyyət, ölkənin təbii şəraiti daha çox əcnəbi tələbənin Azərbaycanda təhsil almasına imkan verir. Lakin yataqxana problemi, ərzaq məhsullarının bahalıqı müəyyən maneələr yaradır. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində respublikamızın işğal olunmuş ərazilərindən qaçqın və məcburi köçkün düşən bir milyondan artıq əhalinin əksər hissəsinin Bakı şəhərindəki ali məktəblərin tələbə yataqxanalarında məskunlaşması təhsil almağa gələn əcnəbilərin yataqxana ilə təmin olunmasına çətinliklər yaradır. Bu isə əcnəbi tələbələrin təhsil xərclərini xeyli artırır və Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi azaldır.

Digər problem dil ilə bağlıdır. Belə ki, əgər SSRİ dövründə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələr yalnız rus dilində təhsil alırdılarsa, respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra əcnəbi tələbələrin bir hissəsi tədris dili olaraq Azərbaycan dilini seçməli olur. Dilin dünya bazarındakı yeri bu dildə təhsil alanların sayına da ciddi təsir göstərir. Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin əsas hissəsinin Türkiyədən və İrandan olması da təsadüfi deyil. Belə ki, bu ölkələrdən gələn tələbələrin Azərbaycan dilini bilməsi onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasına şərait yaradır. Gürcüstan və Rusiyadan gələn əcnəbilərin də xeyli hissəsi bu ölkələrin vətəndaşları olan etnik

azərbaycanlılardır. Odur ki, əsas təhsil dilinin Azərbaycan dili olması Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarına mənfi təsir göstərir və onun imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Azərbaycanda təhsil alan əcnəbilərin əksəriyyətinin fikrincə, ikinci yeri iranlılar tutur. İranlı tələbələr Azərbaycan dili, ədəbiyyat, musiqi, memarlıq, mühəndislik və tibbə üstünlük verirlər. 2009/2010-cu tədris ilinin məlumatlarına görə onların sayı 1479 nəfərdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2005-2006-cı tədris ilində bu rəqəm 400, 2006-2007-ci tədris ilində 732, 2007-2008-ci tədris ilində 1230, 2008/2009-cu tədris ilində 1557 nəfər olub. Yəni, son dörd ildə onların sayı dörd dəfədən çox artıb. 2002-ci ildə Azərbaycan Təhsil Nazirliyi ilə İran İslam Respublikasının Elm, Tədqiqat və Texnologiya Nazirliyi arasında imzalanmış Əməkdaşlıq Memorandumu əsasında Azərbaycanın bəzi universitetləri - Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Azərbaycan Universiteti Memarlıq və İnşaat Universitetinin, Bakı Musiqi Akademiyasının və Azərbaycan Tibb Universitetinin diplomlarının İranda tanınması ilə bağlı olub. [55].

Son illər əcnəbi tələbələr kontingentində digər ölkələrdən olan tələbələrin də sayının artması müşahidə olunur. Bu artım daha çox Çin, Hindistan, Banqladeş, Pakistan və Nigeriyadan olan tələbələrin sayı ilə bağlıdır.

Əcnəbi tələbələr kontingentində say çoxluğu baxımından üçüncü yerdə Çin Xalq Respublikasından olan tələbələr qərarlaşıb. Son bir neçə il ərzində Azərbaycanda təhsil alan çinli tələbələrin sayı xeyli artmışdır. 2002-ci ilə qədər Azərbaycan universitetlərində cəmi bir neçə çinli tələbə təhsil alırdı. 2005-2006-cı tədris ilində Azərbaycanda təhsil alan çinli tələbələrin sayı 107, 2010/2011-ci ildə isə 130 nəfər, 2014/2015-ci ildə isə 102 nəfər olmuşdur.

2003-2004-cü tədris ilindən başlayaraq Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayı hər il təqribən 1000 nəfər artır. 2004-cü ildə Azərbaycanın ali məktəblərində 1471, 2005-ci ildə 3442, 2006-cı ildə 4425, 2007-ci ildə 5437, 2007-ci ildə 3442 nəfər xarici tələbə təhsil alıb. Azərbaycan ali məktəblərində 6358 əcnəbi tələbə, 2008-2009-cu tədris ilində 7150 əcnəbi tələbə, 2009-2010-cu tədris ilində 6813 əcnəbi tələbə təhsil alıb. 2015-2016-cı illərdə 3425 nəfər olub. Bu, onu deməyə əsas

verir ki, Azərbaycanın ali təhsil sistemi xarici ölkələrin təhsil sahəsində ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, bu istiqamətdə də böyük uğurlar əldə edib. [55].

Təhsil xidmətləri bazarını, bu və ya digər ölkənin bu bazarda yerini öyrənmək məqsədilə istifadə edilən əsas göstəricilərdən biri də ölkədə təhsil alan xarici tələbələrin sayının ümumi tələbə sayına nisbəti, yəni nisbi statistik göstərici olan struktur əmsalıdır [157]. Əgər struktur əmsalı 5-15% arasında olarsa, o optimal hesab edilir. Bu göstəricinin 25%-dən yuxarı qalxması universitetlərin strategiyasının keyfiyyətə yeniləşməsi deməkdir. Bu əmsalın 1%-dən aşağı olması isə universitetlərin fəaliyyətinin keçid dövründə olmasına işarədir. Belə halda demək olar ki, universitetlərdə əcnəbi tələbələrin təhsili dayanıqlı deyil və təsadüfi xarakterlidir.

Cədvəl 2.2.2

Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracında dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin statistik əmsalı

		2008-2009	2009-2010	2010-2011	2011-2012	2015-2016	2017-2018	2019-2020
Dövlət Ali Məktəbləri	Tələbələrin ümumi sayı	115994	117934	120488	123530	140642	153341	169015
	Əcnəbilər	6468	6171	4500	4000	3200	3554	4388
	Statistik əmsal (%)	5,57	5,23	3,73	3,24	2,27	2,31	2,59
Qeyri-dövlət Ali məktəblər	Tələbələrin ümumi sayı	20593	21260	19753	19616	20592	14326	18639
	Əcnəbilər	682	637	223	231	225	230	300
	Statistik əmsal	3,31	3	1.13	1,18	1,09	1,6	1,6
Cəmi	Tələbələrin ümumi sayı	136587	139194	140241	143146	161234	167667	187654
	Əcnəbilər	7150	6808	4723	4231	3425	3784	4688
	Statistik əmsal (%)	5,23	4,89	3,37	3	2,12	2,25	2,4

Mənbə: [86]; [22]; [23] məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 2.2.2 də göründüyü kimi, əcnəbi tələbələr Azərbaycanda əsasən dövlət ali məktəblərində təhsil almağa üstünlük verirlər. Etiraf etmək lazımdır ki, hətta Azərbaycan cəmiyyətində qeyri-dövlət ali məktəbləri (bəzi qeyri-dövlət ali məktəbləri istisna olmaqla), dövlət ali məktəbləri ilə müqayisədə xeyli aşağı reytingə malikdirlər. Hər şeydən əvvəl bu onunla əlaqədardır ki, dövlət ali məktəblərin maddi texniki bazası daha genişdir. İkincisi, müstəqilliyin ilk illərində qeyri-dövlət ali məktəbləri çox aşağı

səviyyəli tədris prosesinə malik idilər və belə ali məktəbləri bitirən müdavimlər işlə təminatda çətinlik çəkirdilər.

Başqa bir səbəb isə qeyri-dövlət ali məktəblərin diplomlarının digər ölkələrdə tanınmasıdır. Belə ki, həm əcnəbilər, həm də Azərbaycan vətəndaşları son dövrlərə qədər qeyri-dövlət ali məktəblərin verdiyi diplomların öz ölkələrində tanınmasında ciddi çətinliklər çəkirdilər. Digər səbəb, qeyri-dövlət ali məktəblərin təhsil haqlarının dövlət ali məktəblərinə nisbətən yüksək olmasıdır. Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycanın dövlət ali məktəblərinin statistik əmsalları 2008/2009 və 2009/2010-cu illərdə 5-dən bir qədər yüksək olub. Digər illərdə isə statistik əmsal 5-dən bir qədər aşağıdır. 2017/2018 və 2019/2020-ci illərdə isə ali məktəblərin statistik əmsalı əvvəlki illərə nisbətən xeyli aşağıdır. Əlbəttə, nəzəri olaraq, bu illərdə dövlət ali məktəblərin təhsil xidmətlərinin “optimal” vəziyyətdə olduğunu iddia etmək olar. Lakin qeyri-dövlət ali məktəbləri bu sahədə xeyli aşağı reytingə malikdirlər. Ümumiyyətlə, təhsil xidmətlərinin ixracında Azərbaycan ali məktəblərinin statistik əmsalının 5-dən aşağı olması bu xidmət bazarında Azərbaycanın hələ rəqabətqabiliyyətli olmadığını göstərir.

2.3. Təhsil xidmətləri idxalının təhlili və qiymətləndirilməsi

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi cəhətdən ciddi çətinliklərlə üzləşdi. SSRİ dövründə formalaşan iqtisadi əlaqələrin qırılması nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi böhranın dərinləşməsi və inflyasiyanın sürətlənməsi əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin pisləşməsi ilə müşaət olundu. Yoxsulluq və işsizlik səviyyəsi sürətlə artdı. Azərbaycanla Ermənistan arasında olan hərbi münaqişə nəticəsində bir milyondan çox qaçqın və köçkünün yerləşdirilməsi də əlavə xərclər tələb edirdi. Bu dövrdə təhsilin və səhiyyənin keyfiyyəti də xeyli pisləşdi. Əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı olması və beynəlxalq əlaqələrin normal qurulmaması Azərbaycanda təhsil xidmətləri sahəsinin də kəskin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə nəinki dövlət hesabına xaricdə təhsil üçün, hətta ölkə daxilində normal təhsilin təşkili üçün vəsait çatışmırdı. Əhalinin gəlirlərinin az olması da xaricdə təhsil

imkanlarını xeyli məhdudlaşdırırdı.

Yalnız 2000-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatına neft gəlirlərinin daxil olması digər sahələr kimi təhsil və səhiyyə sahələrinə də əlavə investisiyalar qoymaq imkanını genişləndirdi. Bu dövrlərdə yoxsulluq və işsizlik səviyyəsi azalmağa başladı. Əhalinin gəlirlərinin artması təhsilə və səhiyyəyə əlavə vəsaitlərin ayrılmasına imkan yaratdı. Daxili və xarici siyasət qurumlarının fəaliyyəti, müxtəlif sahələrdə iş yerlərinin açılması, müxtəlif əyalətlərin inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin aradan qaldırılması, yeni iqtisadi infrastrukturun formalaşması iqtisadi problemlərin həllini zəruri etdi. Bu dövrlərdən başlayaraq xaricdə təhsil alan tələbələrin sayında da kəskin artma hissə olunur. Xüsusilə, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”-nın qəbulu xaricdə təhsil prosesinə ciddi təkan verdi [93].

Məhz bu dövrdən başlayaraq dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrlə yanaşı öz vəsaiti hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin də sayı artmağa başladı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xaricdə təhsilin geniş təbliği və xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin sayının getdikcə artması müsbət təsirlərlə yanaşı, bəzi mənfi təsirlərə də malikdir. Belə ki, xaricdə təhsilin iqtisadi aspektləri getdikcə diqqəti cəlb edir.

Dövlət hesabına xaricdə, o cümlədən MDB ölkələrində təhsil alan tələbələr haqqında Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsində və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində müvəssəl məlumatlar var. Öz vəsaiti hesabına, yaxud müqavilə əsasında xarici ölkələrdə təhsil alan tələbələr haqqında məlumatlar isə, təəssüf ki, Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanlarında toplanmır. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, o cümlədən MDB ölkələrində təhsili üçün xeyli məhdudiyyətlər var idi. Müstəqillik əldə edən Azərbaycanla Avropa ölkələri arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın tam formalaşmaması, Azərbaycanda xarici dilləri mənimsəyən abituriyentlərin xeyli az olması, əhalinin gəlirlərinin azlığı, inflyasiyanın yüksək olması, xarici ölkələrin ali məktəblərindən alınan ali təhsil haqqında diplomların qarşılıqlı tanınması haqqında razılaşmaların olmaması məhdudiyyətlər yaradan əsas səbəblərdən idi. Bütün bu səbəblərə ən əsası isə ölkə iqtisadiyyatında xaricdə təhsil alan tələbələrə ehtiyacın olmaması idi. Təhsilə tələbin olmaması nəinki xaricdə təhsilə, hətta Azərbaycan ali məktəblərində təhsilin

keyfiyyətinə ciddi təsir göstərmişdi.

1994-cü ildə “Əsrin Müqaviləsinin” imzalanması, Azərbaycanda neft hasilatının genişlənməsi, bazar iqtisadiyyatına keçid, yeni iqtisadi tərəkür tərzinin formalaşması təkcə neft sektorunda deyil, digər sahələrdə də yeni bilik və bacarıqların olmasını tələb etdi. Keçən əsrin sonlarından, xüsusilə 2000-ci ildən başlayaraq yoxsulluğun azalması istiqamətində mühüm addımların atılması, neft gəlirlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilməsi, əhalinin illik gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin yüksəlməsi iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə təhsilə olan münasibəti də xeyli dəyişdirdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq xarici ölkələrdə təhsil almaq məqsədilə gedən tələbələrə sayı da artdı. Təhsilə olan tələbatın artması Azərbaycanda ali təhsilin bəzi problemlərini üzə çıxartdı.

✓ Azərbaycanda təhsil səviyyəsi yeni texnika və texnologiyalardan səmərəli istifadəyə imkan vermir. Odur ki, bəzi ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil daha keyfiyyətli hesab edilir və təhsil dövründə tələb olunan bilik və bacarıqların, həmçinin dünyagörüşünün genişlənməsi imkanı yaranır;

✓ Azərbaycan ali məktəblərində təhsil haqları xaricdə, o cümlədən MDB ölkələrindəki təhsil haqlarından o qədər də fərqlənir. Bəzi ixtisaslar üzrə təhsil haqqı, hətta bəzi Avropa ölkələrindən də yüksəkdir. Lakin təhsilin keyfiyyətindəki ciddi fərqlər xarici təhsili seçməyə vadar edir;

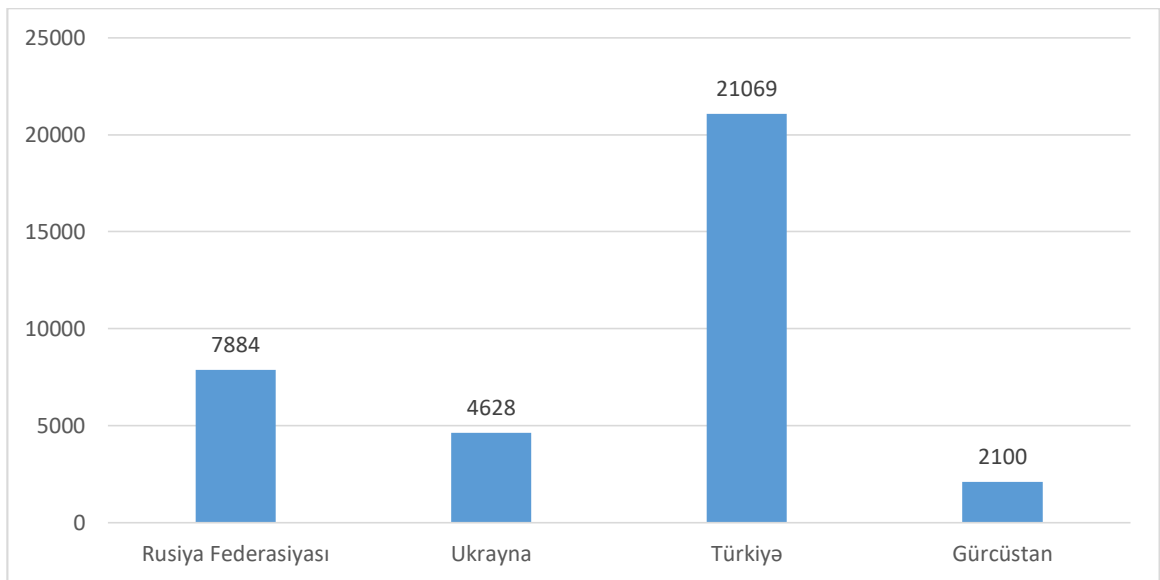
✓ Azərbaycanda dövlət hesabına ali məktəblərdə təhsil almaq imkanları çox məhduddur. Hətta dövlət ali məktəblərində ödənişsiz təhsil alanların sayı ümumi tələbə sayının yarısından azını təşkil edir. Belə ki, 2000/2001-ci tədris ilində ödənişsiz təhsil alanların sayı dövlət ali məktəblərində təhsil alan tələbələrə ümumi sayının 54,6% təşkil edirdisə (tələbələrə ümumi sayının 36%) bu rəqəm ildən ilə azalaraq 2012/2013-cü tədris ilində 40,3% enmişdir (tələbələrə ümumi sayının (26%) [23].

✓ Tədrisin əsasən Azərbaycan dilində aparılması gələcəkdə işlə təminatda ciddi çətinliklər yaradır. Odur ki, xaricdə təhsil alan tələbələr üçün Avropa dillərinin daha mükəmməl öyrənilməsi imkanı yaranır;

✓ Xaricdə təhsil digər ölkələrin mədəniyyətini və milli adət-ənənələrini öyrənməyə və yerli şəraitə uyğunlaşmaya kömək edir. Odur ki, övladlarının xaricdə daimi yaşamasını arzu edən ailələr xaricdə təhsilə üstünlük verirlər. Elə bu səbəbdən

xaricdə təhsil alan tələbələrin müəyyən hissəsi ali təhsili başa vurduqdan sonra daimi yaşamaq və işləmək üçün Azərbaycana qayıtmırlar.

✓ Xaricdə oxumaq üçün seçilən bəzi ixtisaslar üzrə Azərbaycanda ali təhsil almaq imkanı xeyli məhduddur. Məsələn, Azərbaycanda tibb ixtisası üzrə kadrlar yetişdirən yalnız bir ali məktəb var idi. Azərbaycanda bu imkandan yararlanma bilməyənlər xarici ölkələrə üz tuturlar. Lakin 15.09.2015-ci ildə açılışı olan Seçenov adına Moskva Tibb Universitetinin Bakı filialı bu istiqamətdə atılmış uğurlu addımlardan sayıla bilər.

Mənbə: 188, 189, 190 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qrafik 1. 2020-2021-ci illərdə xaricdə öz hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin ən çox təhsil aldıkları ölkələr, (sayı nəfərlə)

Azərbaycanlı tələbələrin ən çox üstünlük verdikləri ixtisaslar aşağıdakılardır: Neft və qaz biznesi, maşınqayırma, nüvə və istilik enerjisi mühəndisliyi, tikinti texnologiyaları, elektronika və radiotexnika, aviasiya, raket və kosmik texnologiya, nanotexnologiya, mühəndislik və quru nəqliyyatı texnologiyası sahələrində mühəndislik, elektrik və istilik enerjisi mühəndisliyi, texniki sistemlərin idarə edilməsi, gəmiqayırma və su nəqliyyatı mühəndisliyi və texnologiyası, fiziki və texniki elmlər və texnologiya, klinik tibb, sağlamlıq elmləri və profilaktik tibb, tibb bacısı, iqtisadiyyat və idarəetmə seçilib. Aşağıdakı cədvəldə xaricdə öz hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin təhsil haqqı, illik xərc normaları əks olunmuşdur.

Cədvəl 2.3.1**Öz hesabına təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin ümumi təhsil xərcləri, (2020-2021)**

	Ölkənin adı	Təhsil haqqı (man)	Aylıq xərc norması	İllik xərc norması	Təhsil alan tələbələrin sayı	Xərclər (manat)
1	Rusiya	11564	680	1754	7884	104.999,112
2	Ukrayna	1100-3230	800	1900- 4030	4628	12.804.000-30.985.680
3	Türkiyə	510-1300	700	1210- 2000	21069	32.238.680-69.527.700
	Türkiyə Özəl universitetlər	8600-35000	850	9540-35850		
4	Gürcüstan	5100	850	6460	2100	24.234.000

Mənbə: 191,192,193 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəldən göründüyü kimi, ən aşağı təhsil haqqı Türkiyə Respublikasının dövlət universitetlərindədir. Belə ki, orada təhsil haqqı 510-1300 manat, Türkiyə Respublikasının Özəl universitetlərində isə bu rəqəm 8600-35000 manat arasında, Ukrayna Respublikasının universitetlərində isə təhsil haqqı 1100 – 3230 manat arasında dəyişir. İllik xərc normasına görə isə Rusiya Federasiyası fərqlənir. Orada illik xərc norması 1754 manat təşkil edir.

“2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının” maliyyələşdirilməsinə- 166,0 mln. manat xərclənib[81].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində xarici ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil 55 ölkə üzrə verilmişdir [98],[99]. Doktorantura səviyyəsi üzrə təhsili üçün aşağıdakı prioritet 7 ixtisas istiqamətləri və 20 ixtisas müəyyən edilib.

Təbiət ixtisasları istiqaməti, kənd təsərrüfatı ixtisasları istiqaməti, səhiyyə və rifah ixtisasları istiqaməti, texniki və texnoloji ixtisaslar istiqaməti, iqtisadiyyat və idarəetmə ixtisasları istiqaməti, təhsil ixtisasları istiqaməti, humanitar və sosial ixtisaslar istiqaməti müəyyən edilmişdir.

Qlobal İnnovasiya İndeksində 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının insan kapitalı və tədqiqat işlərinə görə dünya ölkələri arasında 89-cu, Gürcüstan 60-cı, Qırğızıstan 66-cı, Rusiya 29-cu, Türkiyə isə 26-cı yerdədir. Qiymətləndirmələrə əsasən cədvəl 2.3.2-ə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası təhsil üzrə 42,7 balla 84-cü yerdə qərarlaşmışdır. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payına görə isə 106-cı mövqedədir.

Cədvəl 2.3.2

Qlobal İnnovasiya İndeksində (2021) bəzi ölkələrin mövqeyi

	Azərbaycan		Gürcüstan		Qazağıstan		Rusiya		Türkiyə		Ukrayna	
	Dəyər	ranq	Dəyər	ranq	Dəyər	ranq	Dəyər	ranq	Dəyər	ranq	Dəyər	ranq
İnsan kapitalı və tədqiqat	24,2	89	32,5	60	31,7	66	47,9	29	48,5	26	38,2	44
Təhsil	42,7	84	52,0	60	45,8	78	57,6	40	73,0	6	61,3	23
Təhsil xərcləri, ÜDM-in %	2,5	106	3,5	85	2,9	101	4,7	52	-	-	5,4	23
Hökumət maliyyələşməsi/şagird, orta, ÜDM/kapital	-	-	-	-	21,2	41	-	-	-	-	30,3	7
Məktəb ömrü illər	13,5	78	15,6	44	15,8	40	15,7	41	18,2	11	14,9	55
Beynəlxalq Tələbə Qiymətləndirmə Proqramı	402,2	65	386,7	70	402,4	64	481,3	31	462,5	41	462,7	40
Şagird-müəllim nisbəti, orta	7,8	8	7,2	3	8,3	12	-	-	16,4	80	7,8	7
Ali təhsil	28,7	76	39,6	43	38,3	48	50,8	14	44,0	24	42,8	33
Ali təhsil %	31,5	83	63,9	43	70,7	31	84,6	15	113,2	2	82,7	18
Elm və mühəndislik məzunları	25,9	35	24,6	42	24,1	46	31,1	13	19,4	75	25,1	39
Daxil olan hərəkətlilik	2,2	74	8,1	29	3,3	65	4,5	51	1,7	80	3,5	62
Araşdırma və inkişaf	1,2	104	5,7	75	10,9	54	35,2	32	28,4	38	10,4	58
Tədqiqatçılar, Tam zamanlı ekvivalent	-	-	1,463,8	46	666,9	61	2,746,7	33	1,624,3	43	988,1	51
Araşdırma və inkişaf üzrə ÜDM%, və ümumi xərclər	0,2	93	0,3	83	0,1	103	1,0	38	1,1	36	0,5	69
Qlobal korporativ araşdırma və inkişaf investorları, ilk 3, milyon ABŞ \$	00	41	0,0	41	0,0	41	39,0	40	50,2	29	0,0	41
QS dünya Universitetlərinin Sıralaması, top 3	00	74	0,0	74	33,8	36	48,4	21	23,1	45	20,6	51

Mənbə:194,195,196,197,198 məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında insan kapitalı və tədqiqat işləri, eyni zamanda təhsil üzrə Qlobal İnnovasiya İndeksində digər ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Bu isə təhsil xərclərinin ÜDM payının aşağı olması ilə izah edilir. Qrafikdən göründüyü kimi, təhsil xərclərinin ÜDM payı Azərbaycan Respublikasında 2,5% olmaqla, tədqiq olunan digər ölkələrlə müqayisədə aşağıdır. Təhsil xərclərinin ÜDM-də payı Ukrayna Respublikasında 5,4% olmaqla daha yüksək olmuşdur. Qrafikdən göründüyü kimi, təhsil xərclərinin ÜDM payı Azərbaycan Respublikasında Gürcüstanla müqayisədə 1%, Qazağıstanla müqayisədə 0,4%, Rusiya ilə müqayisədə 2,2%, Ukrayna ilə müqayisədə 2,9% aşağı olmuşdur. Nəticədə bütün bunlar Qlobal İnnovasiya İndeksində təhsil xərclərinin ranqının aşağı olması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, bu göstəricilər üzrə Azərbaycan Gürcüstanla müqayisədə 21 pillə, Qazağıstanla müqayisədə 4 pillə, Rusiya ilə müqayisədə 54 pillə, Ukrayna ilə müqayisədə 83 pillə geriləmişdir. Azərbaycan bu göstəricidə zəif mövqe göstərmişdir.

Xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı (tədris ilinin əvvəlinə, nəfər)

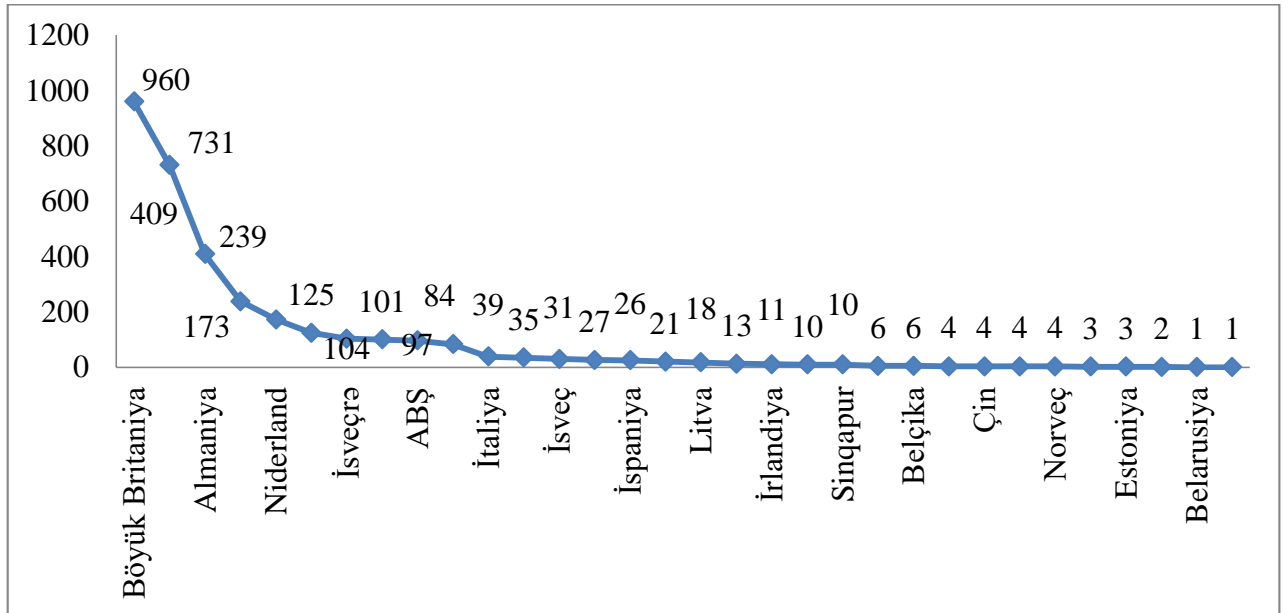
Ölkələrin adı	2010	2011	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2015/ 2008 %
Cəmi	2041	2055	2096	2270	2911	2998	2197	1800	751	179,1
<i>o cümlədən:</i>										
MDB ölkələrində	721	673	482	428	404	320	267	241	206	0,6 d
Belarus	115	105	89	48	60	36	32	22	17	1,2d
Rusiya	482	507	335	314	303	247	213	215	184	0,6d
Ukrayna	124	61	58	66	41	37	22	4	5	0,3d
Digər ölkələrdə	1 320	1 382	1 614	1842	2507	2678	1930	1559	545	2,4d
ABŞ	36	25	30	36	63	57	50	34	11	2,4d
Almaniya	109	111	168	278	325	316	240	188	98	5,6d
Böyük Britaniya	127	136	213	267	570	621	411	289	52	12,6d
Çexiya	7	5	8	7	15	19	15	9	-	2,1d
Çin Xalq Respublikası	29	28	38	27	39	39	37	46	46	1,5d
Finlandiya	1	1	1	3	3	3	3	-	-	-
Fransa	76	54	50	43	53	54	53	25	6	1,1d
İrlandiya	-	2	5	6	11	9	6	3	-	
İsveç	18	16	12	6	11	11	8	4	-	1,3d
İsveçrə	8	11	24	41	86	82	58	42	1	-
İspaniya	1	1	3	5	17	19	16	9	4	
İtaliya	13	10	7	7	33	37	29	19	-	5,5d
Kanada	13	36	87	129	189	195	151	137	48	94,5d
Niderland	22	22	25	27	72	139	110	98	8	6,5d
Türkiyə	756	839	842	877	866	907	603	569	243	1,2d

Mənbə: Cədvəl [25]; [23] əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2005-ci ildən etibarən xarici universitetlərdə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı durmadan artır. Cədvəl 2.3.1-də xarici universitetlərdə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı göstərilir [55]. Cədvəl 2.3.1-də göründüyü kimi, 2005/2006-cı tədris ilində xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı 1182 nəfər, 2012/2013-cü tədris ilində isə 2270 nəfər olub. Lakin MDB ölkələrində dövlət hesabına təhsil alanların sayı 2005/2006-cı tədris ilindən 2009/2010-cu tədris ilinədək 328 nəfərdən 721 nəfərədək artmış, sonrakı illərdə isə azalaraq 2012/2013-cü tədris ilində 428 nəfər olub. Bu onunla bağlıdır ki, hökumət təhsilə yönələn investisiyanın səmərəliliyini yüksəltmək üçün daha nüfuzlu universitetlərin seçilməsinə üstünlük verib. Misirdə son illərdə baş verən hadisələr də orada təhsil alan tələbələrin sayına ciddi təsir göstərib.

Onların sayı 2005/2006-cı tədris ilində 64 nəfər, 2012/2013-cü tədris ilində isə 3 nəfər olub. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin geniş inkişafı özünü Türkiyədə oxuyan tələbələrin sayında da göstərir. 1995/1996-cı tədris ilində Türkiyədə təhsil alan Azərbaycan tələbələri xaricdə oxuyan tələbələrin ümumi sayının 95% təşkil edirdi. 2012/2013-cü tədris ilində isə dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin 39%-i məhz Türkiyənin payına düşür. Maraqlıdır ki, təhsil sahəsində mühüm uğurları olan Almaniya (12%), Böyük Britaniya (12%) və ABŞ-da (1,6%) təhsil alan Azərbaycan tələbələrin sayı Türkiyə ilə müqayisədə o qədər də çox deyil. Əlbəttə, bu məsələdə təkcə dil və ətraf mühitə uyğunlaşma problemi yox, həm də Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin strateji mahiyyəti mühüm rol oynayır.

Azərbaycan gənclərinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu 31 dekabr 2016-cı il tarixinə 3302 nəfərin xərclərini maliyyələşdirib. Bu tələbələrin ümumi sayı 134 nəfər olub. Onlardan 128 nəfəri II dərəcəli, 6 nəfəri isə III dərəcəli diplom alıb. Dövlət Proqramında iştirak edən tələbələrin əksəriyyəti Böyük Britaniya, Türkiyə, Almaniya, Kanada, Hollandiya və Rusiyadandır. [61].

Mənbə: [52], [55] Dövlət xətti ilə xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı.

Qrafik 2.3.1 Dövlət proqramı daxilində xaricdə təhsili maliyyələşdirilmiş tələbələrin ölkələr üzrə sayı

Dövlət proqramı ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti magistratura və bakalavr pillələrində təhsil alır. Proqram çərçivəsində xaricdə bakalavr pilləsində 1180,

magistratura pilləsində isə 1430 tələbə təhsil alır. Dövlət tələbələrin ən çox köməyə ehtiyac duyduğu təhsil sahələrini müəyyən edib.

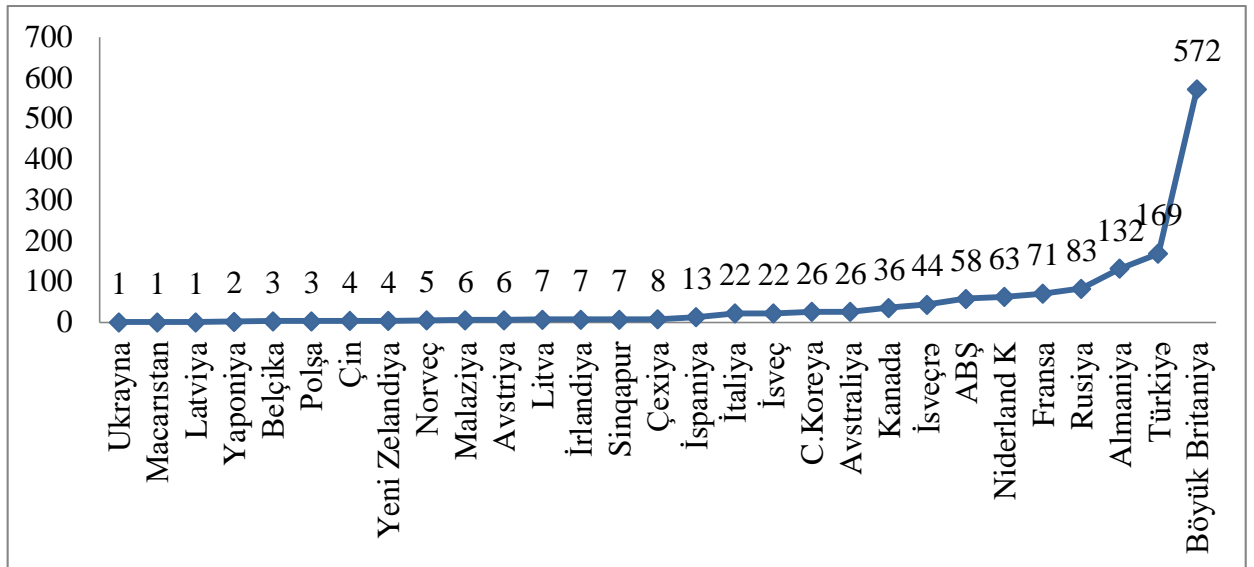
Əcnəbi universitetlərdə magistratura sahəsində təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti iqtisadiyyat və menecment, sənaye, hüquq, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə təhsil alır.

Bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrin üçdə biri iqtisadiyyat və menecment, magistr pilləsində təhsil alanların üçdə ikisi isə iqtisadiyyat və menecment üzrə təhsil alır.

Eyni zamanda, dövlət proqramı üzrə digər ölkələrdə təhsil alan tələbələrin daha bir qrupu (692 nəfər ya da 21%) təhsilin digər mərhələlərində - aspirantura, rezidentura, rezidentura və doktoranturada təhsil alır. Bu səviyyələrdə tibb təhsili alan tələbələrin əksəriyyəti tibb məktəbinə gedir. Eyni zamanda 27 nəfər elm, 22 nəfər iqtisadiyyat və idarəetmə, 17 nəfər hüquq, 14 nəfər sənaye, 25 nəfər isə digər fənlər üzrə təhsil alırdı. Bütün bunlarla yanaşı, Dövlət Proqramında Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Fransanın Dövlət Orta və Ali Təhsil Mərkəzi, Almaniyanın Alman Akademik Mübadilə Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə bağlanmış müqavilələr əsasında azərbaycanlı tələbələrin xaricdə təhsili təşkil edilir.

Belə partnyor proqramlar sayəsində Fransa (49 şəxs), Almaniya (175 şəxs), ABŞ (19 şəxs) və Rusiya (4 şəxs) daxil olmaqla ümumilikdə 244 tələbə universitetlərdə təhsil alır. 31 dekabr 2016-cı il tarixinə dövlət proqramı daxilində xaricdə təhsil alan dövlət proqramı üzrə təhsil alan tələbələrin sayı 1404 nəfər olub. Bu tələbələrdən 33 nəfəri II dərəcəli məzundur. Məzunların əksəriyyəti - Böyük Britaniyada 572, Türkiyədə 139, Almaniyada 132, Rusiyada 83 və Fransada 71 nəfər təhsillərini uğurla başa vurub. 50].

Xaricdə təhsili dövlət Proqramı çərçivəsində təhsilini bitirmiş məzunların ölkələr üzrə sayı Böyük Britaniya 572, Türkiyə 169, Almaniya 132, Rusiya 83, Fransa 71, Niderland K. 63, ABŞ 58, İsveçrə 44, Kanada 36, Avstraliya 26, C.Koreya 26, İsveç 22, İtaliyaya 22, İspaniya 13, Çexiya 8, Sinqapur 7, İrlandiya 7 və s. Olmuşdur (qrafik 2.3.2)

Mənbə: [165], [119] Dövlət dəstəyi ilə xarici ölkələrin ali təhsil ocaqlarında təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı

Qrafik 2.3.2 Dövlət proqramı daxilində xaricdə təhsilini bitirmiş məzunların ölkələr üzrə sayı

Əlbəttə, xaricdə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının əksəriyyəti dövlət hesabına deyil, öz vəsaitləri hesabına təhsil alırlar. Xaricdə öz vəsaiti hesabına təhsil alanların sayı dövlət hesabına təhsil alanlardan bir neçə dəfə çoxdur. Amma bu sahədə dəqiq statistika yoxdur. Məsələn, 2013/2014-cü təhsil ilində Gürcüstanda təhsil alan xarici tələbələrin sayı 3420 nəfər olub. Onların 25%-i, yəni 855 nəfəri Azərbaycan vətəndaşlarıdır [25]. 9-cu cədvəldən görüldüyü kimi, dövlət vəsaiti hesabına təhsil almaq məqsədilə Gürcüstana heç bir tələbə göndərilməyib. Deməli, bu tələbələrin hamısı öz vəsaiti hesabına təhsil alırlar.

Azərbaycan Türkiyənin təhsil ixracında birinci yer tutur. Türkiyədə təhsil alan xarici tələbələrin 14%-i Azərbaycan vətəndaşlarıdır [100]. 2011-ci ildə Türkiyədə təhsil alan Azərbaycanlı tələbələrin sayı 3540 nəfər olub [100]. Bu tələbələrin yalnız 842 nəfərinin təhsili dövlət hesabına nəzərdə tutulub.

Dünyada xarici tələbələrin sayına görə liderlik edən ABŞ-da Azərbaycan tələbələri digər ölkələrlə müqayisədə o qədər də çox deyil. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə 2005/2006-cı tədris ilində ABŞ universitetlərində cəmi 220 Azərbaycanlı təhsil alıb. 2010/2011-ci tədris ilində isə onların sayı iki dəfə artaraq 440 nəfər olub. Bunlardan cəmi 36 nəfəri dövlət xətti ilə təhsil alır. Azərbaycandan dövlət xətti ilə ABŞ universitetlərində tələbələrin az olması orada təhsil xərclərinin çox yüksək olması ilə

izah oluna bilər. Yəni ki, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 27 noyabr tarixli 261 nömrəli “Xarici universitetlərdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin təhsil haqqının ödənilməsi Qaydaları”na əsasən, və araşdırmalara görə ABŞ digər ölkələrlə müqayisədə təhsilə daha çox vəsait ayırır. [93; 94].

Ölkənin dövlət ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin ümumi sayında, habelə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil ocaqlarında təhsil alan tələbələrin ümumi sayında dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının xüsusi çəkisi (struktur əmsalları) 2005-ci ildən 2016-cı ilədək müvafiq olaraq 2%-dən 2,13%-ə və 0,91%-dən 1,86%-ə yüksəlmişdir. (cədvəl 2.3.2.)

Cədvəl 2.3.4

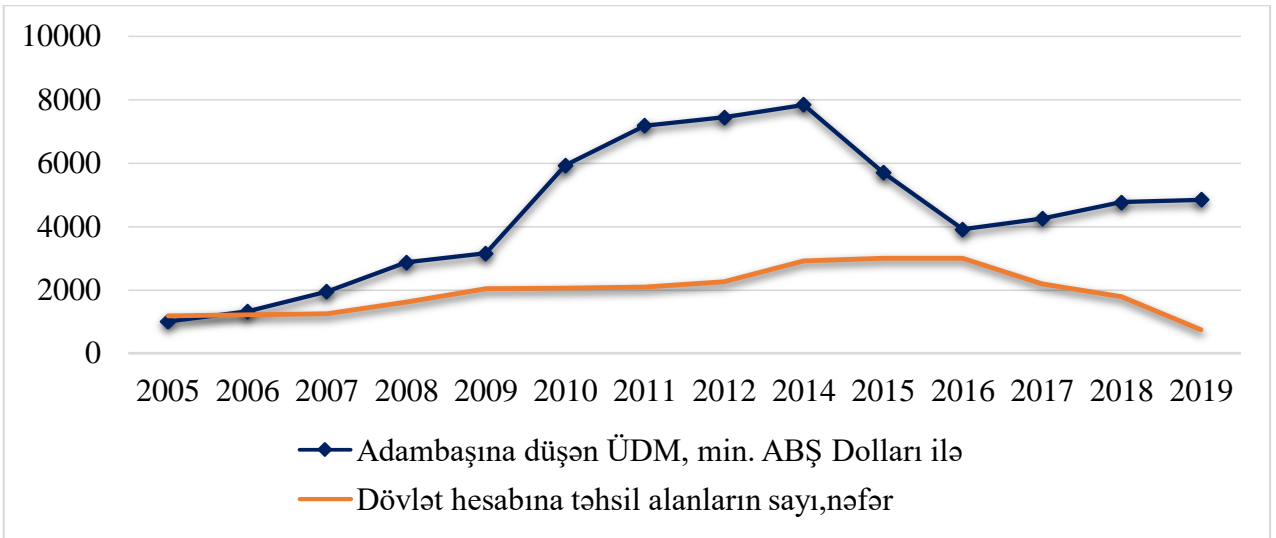
Təhsil xidmətləri idxalının strukturu

	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2016
Dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbələrin cəmi sayı	105997	108238	115994	117934	120488	123530	125684	140642
Dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələr	1182	1256	1625	2041	2055	2096	2270	2998
Struktur əmsalı (%)	1,11	1,16	1,4	1,73	1,71	1,70	1,81	2,13
Dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbələrin cəmi sayı	129948	130430	136587	139194	140241	143146	145584	161234
Struktur əmsalı (%)	0,91	0,96	1,19	1,47	1,47	1,46	1,56	1,86

Mənbə: Cədvəl [26; 22; 24] statistik məcmuələrinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracı üçün xarakterik olan struktur əmsalların [24; 2] təhsil idxalı üzrə cədvəldə hesablanan struktur əmsallarının müqayisəsi bunu deməyə əsas verir ki, təhsil xidmətləri bazarında ixrac dövlət hesabına xaricdə təhsillə yaranan idxalı xeyli üstələyir. Lakin öz hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının dövlət hesabına təhsil alanların sayından bir neçə dəfə çox olduğunu nəzərə alsaq, təhsil xidmətləri bazarında idxalın ixracı bir neçə dəfə üstələdiyini müəyyən edə bilərik.

Adambaşına ÜDM miqdarı ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasındakı korrelyativ əlaqə bu iki kəmiyyət arasında ciddi asılılığın olduğunu göstərir. Bu asılılıqda korrelyasiya əmsalı hətta 0,91-dir. Bu əlaqə sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da yüksəlib. Doğrudan da son illər neftdən gələn gəlirlərin artması Azərbaycanın dövlət büdcəsinin artmasına, həmçinin dövlət hesabına xaricdə təhsilin maliyyələşməsinə müəyyən şərait yaradıb.

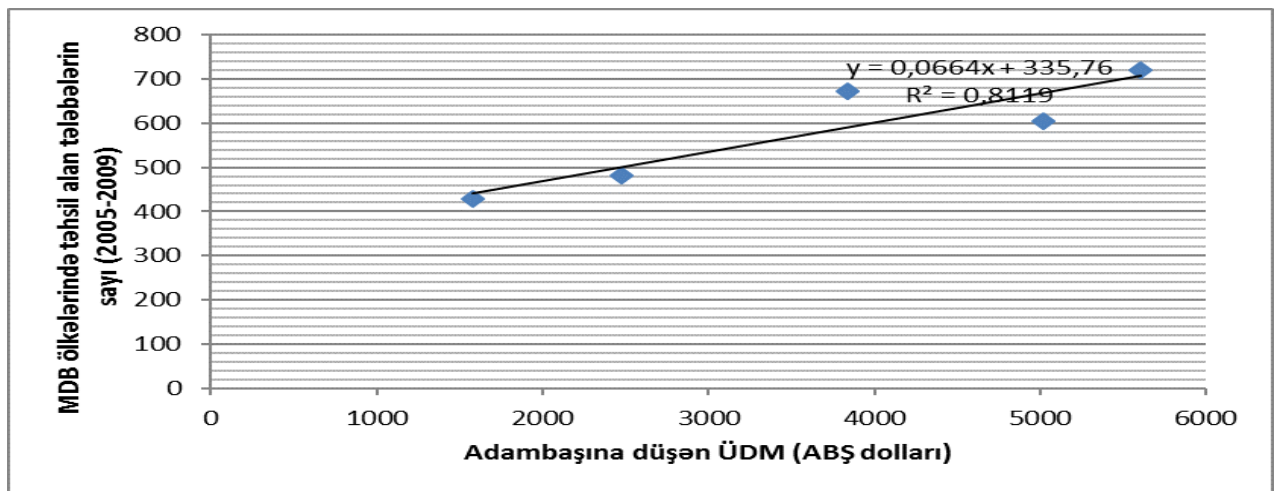
Mənbə. [26],[24] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafik 2.3.3 2005-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən ÜDM ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı

Qrafikdən görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikasında 2005-2014-cü illər üzrə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi artmış 2014-2016-cə illəri əhatə edən dövrlərdə isə azalma ilə müşahidə edilmişdir. Bu azalma əsasən bütün dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranları hesabına dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi izah edilir. Həmçinin bu azalmaya manatın ABŞ Dolları ilə müqayisədə məzənnəsinin aşağı düşməsi də əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Qrafikdən görüldüyü kimi neftin qiymətinin dünya bazarında kəskin ucuzlaşmasına baxmayaraq 2016-2019-cü illərdə bu azalma artımla əvəz olunmuş və 2019-cu ildə adambaşına düşən ÜDM 2016-cı illə müqayisədə 23,8% artaraq 4851,2 min. ABŞ Dolları olmuşdur. Bütün bunlar xaricdə təhsil alan tələbələrin sayına da əsaslı şəkildə təsir etmişdir.

Adambaşına düşən ÜDM həcmi ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı arasında əlaqə göstərir ki, gələcəkdə neft gəlirlərinin azalması ÜDM-un həcminin və beləliklə, xaricdə təhsilə dövlət yardımının azalması riskini yarada bilər. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın 2014-cü il üçün təsdiq edilən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 51%-i Neft Fondundan daxil olmalardan ibarətdir [11], deməli neft gəlirlərinin getdikcə azalmasının dövlət büdcəsində ciddi çətinliklər yaradacaqdır. Odur ki, əgər büdcədə neft gəlirlərinin həcmi qeyri-neft sektorundan yarana bilən gəlirlərlə əvəz edilməsə, müxtəlif sahələrə, o cümlədən xaricdə təhsilə dövlətin maliyyə dəstəyi də gələcəkdə xeyli zəifləyə bilər.

Dövlət hesabına xaricdə təhsilin maliyyələşməsi problemləri həm də dövlətlərarası və regional siyasi vəziyyətlə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, dövlət hesabına MDB ölkələrinə göndərilən tələbələrin sayı 2009-cü ilədək ilbəlil artdığı halda, sonrakı illərdə xeyli azalıb.

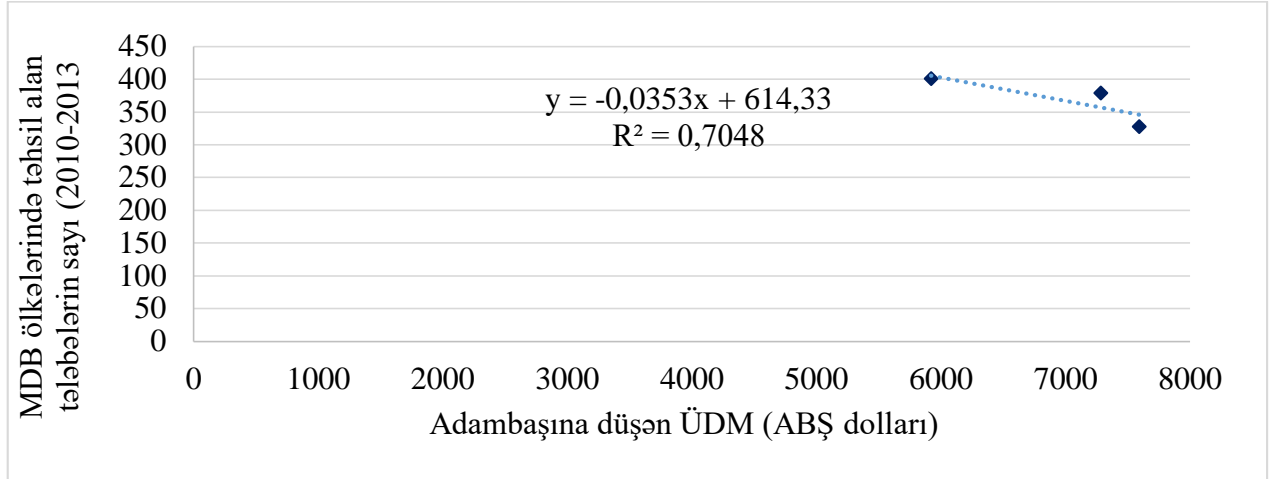

Mənbə: [22] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 2.3.4 Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən ÜDM ilə MDB ölkələrində təhsil alan tələbələrin sayı(2005-2009) arasındakı korrelyasiya əlaqəsi

MDB ölkələrində təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayının adambaşına düşən ÜDM-dan asılılığını müəyyən etmək üçün 2005-2013-cü illəri daxil edən müddəti iki dövrə bölmək daha məqsədəuyğundur. Çünki, Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı'nın qəbul edilməsi MDB ölkələrinə

dövlət xətti ilə gedən tələbələrin sayına ciddi təsir göstərdi. Bunu 2005-2009-cu illərdə MDB ölkələrində təhsil alan tələbələrin sayı ilə adambaşına düşən ÜDM arasındakı müsbət korrelyativ əlaqə də sübut edir. Bu dövrü əhatə edən korrelyativ asılılıqda korrelyasiya əmsalı 0,90-dır.

Mənbə: [25] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qrafik 2.3.5 Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən ÜDM ilə MDB ölkələrində təhsil alan tələbələrin sayı(2010-2013) arasındakı korrelyasiya əlaqəsi

2010-cu ildən başlayaraq MDB ölkələrinə dövlət hesabına göndərilən tələbələrin sayı kəskin azalıb. Bu onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan dövləti xaricdə təhsil üçün ayrılan vəsaitin dünyanın daha nüfuzlu ali məktəblərinə yönəlməsinə üstünlük verib. Bu dövrü əhatə edən asılılıqda korrelyasiya əmsalı həttə mənfidir (-0,70).

Cədvəl 2.3.5

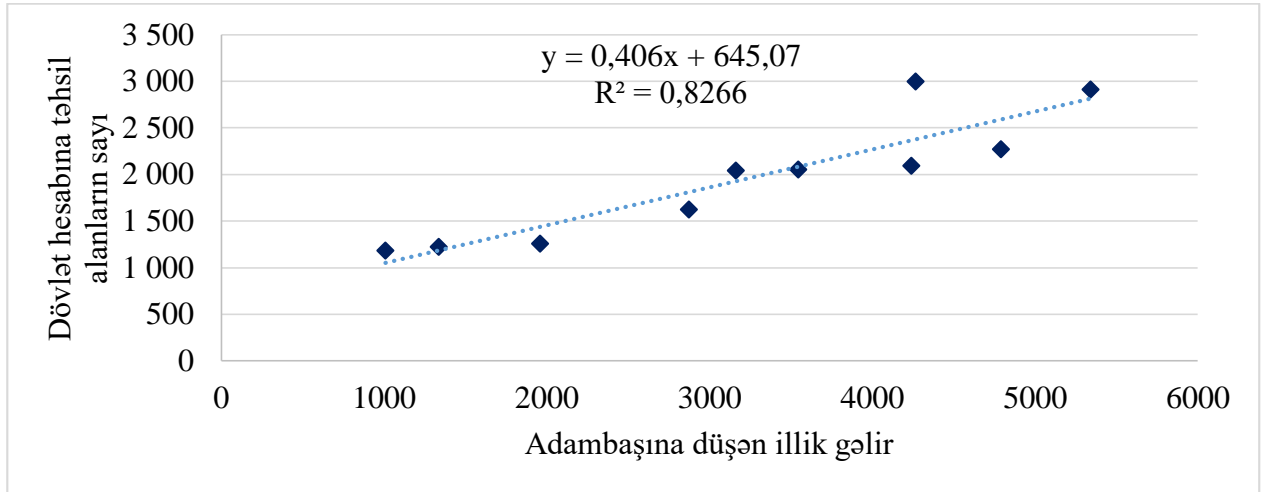
Əhalinin illik gəlirləri və dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının illər üzrə dinamikası

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014	2015
Adambaşına düşən illik gəlir (ABŞ dolları ilə) ¹	1009	1335	1958	2875	3161	3546	4242	4792	5344	4268
Dövlət hesabına təhsil alanların sayı	1182	1225	1256	1625	2041	2055	2096	2270	2911	2998
O cümlədən, MDB ölkələrində	328	379	401	604	721	673	482	428	404	320

Qeyd: Adambaşına düşən gəlirlər 1 ABŞ dollarının 2005-2012-ci illər üzrə kursu və əhalinin sayı haqqında Statistika komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq müəllif tərəfindən hesablanıb.

Mənbə: Cədvəl [25] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Xaricdə dövlət hesabına təhsil alan Azərbaycan tələbələrinin sayı ilə əhalinin gəlir dinamikası bu kəmiyyətlər arasında ciddi asılılığın olduğunu göstərir. Dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı ilə adambaşına gəlirin miqdarı arasında da korrelyativ əlaqə güclüdür. Bu halda korrelyasiya əmsalı 0,96 olur. Bu asılılıq da sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı artır.

Mənbə. [25] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 2.3.6 Azərbaycan Respublikasında adambaşına düşən illik gəlir ilə dövlət hesabına xaricdə təhsil alanların sayı arasındakı korrelyasiya əlaqəsi

Doğrudan da adambaşına düşən ÜDM-un və adambaşına illik gəlirlərin müəyyən həcmdən sonrakı artımı həm dövlətə, həm də ailələrə xaricdə təhsil üçün əlavə vəsait ayırmaq imkanı yaradır. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin xaricdə təhsil alan tələbələrin yaşayış, təhsil, nəqliyyat xərclərini ödəmək üçün müəyyən etdiyi maliyyə normativləri təhsil verən ölkələrin yaşayış səviyyəsinə uyğunlaşdırılaraq müəyyən edilib. Lakin bütün hallarda əlavə xərclərin olması gözləniləndir. Belə xərcləri isə əksər hallarda valideynlər ödəməli olur. Adambaşına illik gəlirlərin artması valideynlərə belə xərcləri daha asanlıqla ödəmək imkanı yaradır. Azərbaycanda adambaşına illik gəlirlərin son 10 ildə sürətlə artması neft gəlirlərinin artması ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu gəlirlər 2012-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 4,7 dəfə artıb.

Təhsil xərcləri ölkənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyəti müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. 2004-cü ildə dünyada təhsilə 2,4 trilyon ABŞ dolları xərclənib

[105, s.5]. Bu həmin ildə dünyada istehsal olunan ÜDM-un 4,4% təşkil edib. Təhsilə çəkilən xərclərin əsas hissəsi inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. UNESCO-nun 2007-ci ilə aid hesabatlarına əsasən beynəlxalq ali təhsil bazarının potensialı isə təqribən 140 milyon tələbədir. Bu tələbələrin təqribən 2,8 milyonu xaricdə təhsil alır [119]. 2025-ci ildə isə bu rəqəmin 4,9 milyona çata biləcəyi proqnozlaşdırılır [182].

1999-cu ildə təhsil xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,2% olsa da, 2008-ci ildə bu rəqəm ən aşağı səviyyəyə düşüb. Bununla belə, son illərdə büdcədən təhsil sektoruna ayrılan vəsaitlər nominal ifadədə artıb. 2014-cü ildə büdcə xərcləri 2005-ci illə müqayisədə 4,4 dəfə çox olub. Hazırda ümumi büdcənin 8 faizini, sosial büdcənin 31 faizini təhsil xərcləri təşkil edir.

Lakin göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda qeyri-neft sektorundan gələn gəlirlər artmasa və getdikcə neft sektorunun ölkəyə gətirdiyi gəlirin azalan hissəsini əvəz etməsə, adambaşına illik gəlirlərin də həcmi neft gəlirləri tükəndikcə azala bilər. Belə olarsa, onda xaricdə təhsil alan tələbələrə öz ailələri tərəfindən əlavə maddi yardım göstərilməsi xeyli çətinləşə bilər.

MDB ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsi, keçmiş Sovet İttifaqından indiyədək mövcud olan çoxşaxəli əlaqələrin müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi dövlətin xarici siyasətinin əsas məsələlərindən biri hesab olunur.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycanca təhsil sahəsində dövlət siyasəti və təhsil xidmətləri ixracının genişləndirilməsi

“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin əsas istiqamətlərinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamına əsasən bir sıra məsələlərə dair 11 sektor üçün cəmi 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır[16].

İnsan Kapitalı İndeksi üzrə 124 ölkə arasında 63-cü yerdə olmaqla Azərbaycan siyahının orta pilləsində qərarlaşıb. Azərbaycan insan kapitalına görə yuxarı orta gəlirli 30 ölkə arasında 15-ci yerdədir. Bu gəlir qrupuna daxil olan ölkələr arasında ən yüksək göstəricilər Macarıstan və Qazaxıstandır. Azərbaycanda 15-24 yaş qrupu ən aşağı keyfiyyət göstəricisinə (təhsil və məşğulluq), 55-64 yaş qrupu isə ən yüksək keyfiyyət göstəricisinə (təhsil və məşğulluq) malikdir. Ölkənin yaşlı nəsilləri ən ixtisaslı, gənc nəsillər isə ən az ixtisaslı insanlardır. Ölkəmiz 25-54 yaş qrupu üzrə ixtisaslı kadrların mövcudluğuna görə dünyada 85-ci yerdədir.

2014-cü ildə ali və orta ixtisas təhsili ocaqlarında təhsil alan 218 690 nəfərdən yalnız 2 658 nəfəri kənd təsərrüfatı ixtisası üzrə təhsil alıb. Halbuki 2014-cü ildə ölkədə məşğulluğun 36,7%-i kənd təsərrüfatının payına düşüb. Kənd təsərrüfatının aşağı məhsuldarlığına təsir edən amillərdən biri də ixtisaslı mütəxəssislərin olmamasıdır.

Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətlik Hesabatına (2016) əsasən, Azərbaycan ali təhsilin və kadr hazırlığının keyfiyyətinə görə 144 ölkə arasında 78-ci, ali təhsilə cəlb olunma səviyyəsinə görə 94-cü, kadr hazırlığına görə 82-ci, kadr hazırlığının keyfiyyətinə görə 82-ci yerdədir, ibtidai təhsil 81-ci yeri tutur. Buna görə də, məhsuldarlığa əsaslanan inkişaf modelinə keçidin çağırışları kontekstində təkmilləşdirilməsi lazım olan ən vacib sahələrdən biri insanların necə təlim keçməsinin təkmilləşdirilməsidir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün insan resurslarının inkişafı, əmək məhsuldarlığı və insan kapitalının keyfiyyəti, institusional və biznes şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, infrastrukturun yaradılması, təhsil və təlim prosesi, biznes strukturları arasında səmərəli koordinasiya ilə bağlı suallara xüsusi diqqət yetiriləcək, sektor və əmək bazarı, innovasiya yönümlü (elm və texnologiya bazalı) istehsal (xidmət) sahəsinin investisiya cəlbediciliyi yüksəldiləcək, klaster təşəbbüsləri təşviq ediləcək və əmək məhsuldarlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün əsas üstünlüklər müəyyən ediləcək.

Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya təhsil müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi təhsil xidmətlərinin orta qiyməti ilə yanaşı, digər amillərdən də asılı olur. Bu, hər şeydən əvvəl, ölkədə təhsilin səviyyəsi, təhsilin ekvivalentlik probleminin həlli, diplomların tanınması, təhsil başa çatdıqdan sonra xaricdə bu təhsildən prtırılmasıaktiki fəaliyyətdə istifadə imkanları, təhsil şəraiti, məişəti, cəmiyyətdə təhlükəsizlik məsələləri, ali məktəblərin nüfuzu və sair amillərlə şərtlənir.

Son illərin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi qeyri-neft iqtisadiyyat olmaqdadır. Təhsil xidmətləri ixracında ölkənin və ya onun hər hansı təhsil müəssisəsinin təklif etdiyi xidmətlərin qiymətinin də mühüm əhəmiyyəti var. Təhsil xidmətləri bazarında ölkənin və ya hər hansı təhsil müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biri təhsil xidmətlərinin orta qiymətidir. Əlbəttə belə hesablama yalnız təqribi məlumatların alınmasına imkan verir. Belə ki, təhsil xidmətləri ixracının və idxalının həcmnin hesablanması üçün dəqiq və razılaşdırılmış elmi metodologiya yoxdur. Odur ki, biz OECD (İƏİT İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən hazırlanmış metodologiyaya əsaslanaraq belə hesablamaları aparmağa cəhd edəcəyik [179]. Bu metodologiyaya əsasən təhsil xidmətlərinin ixrac həcmi 1) təhsil xidmətini təklif edən ölkəyə və geriye nəqliyyat xərclərinin qiyməti (Dissertasiya işində belə nəqliyyat xərclərinin həcmi və bu sahədən ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlirlər nəzərdən keçirilməyib), 2) ölkədə yaşayış yerinə görə ödəmələr, 3) universitetlərə ödənilən birbaşa təhsil xərci, 4) ölkədaxili nəqliyyat xərcləri və 5) ərzaq və digər istehlak xərclərinin cəmindən ibarət olur. Azərbaycan üçün bu xərcləri təqribən aşağıdakı kimi hesablamaq olar (yaşayış yerinə görə xərclər 2004-cü ildə bir ayda bir nəfərə 20 ABŞ

dollarından başlayaraq 100 ABŞ dollarına qədər idisə, 2012-ci ildə bu rəqəm, uyğun olaraq 100 ABŞ dollardan başlayaraq 300 ABŞ dollara qədər artır. Beləliklə, cədvəldə 2004-cü il üçün orta hesabla 60 ABŞ dolları, 2012-ci il üçün 200 ABŞ dolları hesablanıb. Cədvəl 3.1.1-də aylıq xərclərin 12 misli hesablanaraq illik xərc göstərilir).

Cədvəl 3.1.1

Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin ixracından gələn gəlirin dinamikası

	2007	2008	2009	2010	2012	2018	2020
Yaşayış yerinə görə illik ödəmələr (ABŞ dolları)	1440	1680	1680	1920	2400	5355	6120
Təhsilə görə illik ödəmə (ABŞ dolları)	2000	2000	2500	2500	3000	5100	5100
Ölkə üzrə orta istehlak xərcləri (illik adambaşına, ABŞ dolları)	1289	1674	1935	2204	3085	5834,4	6075.12
Bir əcnəbi tələbənin illik orta xərci	4729	5354	6115	6624	8485	16,289	17,295
Əcnəbi tələbələrin sayı	5014	5585	5285	4723	6173	3784	4688
Əcnəbi tələbələrdən gələn ümumi gəlir (min. ABŞ dolları)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38	61.637	81.078

Mənbə: ARDSK, https://www.stat.gov.az/source/budget_households/[91], [25] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd: Bu rəqəmlər ayrı-ayrı universitetlərdə müxtəlifdir. Ən aşağı ödəmələr dövlət ali məktəblərindədir. Burada verilən rəqəmlər dövlət və qeyri-dövlət ali məktəblərində təhsilə görə illik ödəmələrin orta qiymətidir.

Cədvəl 3.1.1-dən göründüyü kimi, 2007-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin miqdarı xeyli artıb. Lakin bu artım əcnəbi tələbələrin sayının artması ilə deyil, yaşayış xərclərinin ilbəil artması hesabına əmələ gəlib. Belə ki, ölkə üzrə istehlak xərcləri 2007-ci ildə adambaşına 1106 manatdan (1289\$) 2012-ci ildə 2423 manata (3085\$) qədər artıb (Bu hesablamalarda Azərbaycan manatının ABŞ dollarına nisbətən kursları ARDSK-nın məlumatlarına əsasən 1\$=0,8581AZN (2007); 1\$=0,8216AZN (2008); 1\$=0,8037AZN (2009); 1\$=0,8026AZN (2010); 1\$=0,7856 AZN (2012) kimi götürülüb). Bu istehlak xərclərinin təqribən 2,4 dəfə artması deməkdir. İstehlak xərclərinin sürətlə artması Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliliyi xeyli azaldır.

Bu illər ərzində yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətlərindəki ciddi artım, həmçinin təhsilə görə ödəmələrdəki artımlar da əcnəbi tələbələrin Azərbaycanda təhsil almalarına ciddi mane olub. 3.1.1-ci cədvəldən göründüyü kimi yaşayış yerlərinin bir illik kirayə qiymətləri 2007-ci ildə orta hesabla 1440 ABŞ dolları idisə, 2012-ci ildə bu rəqəm 2400 ABŞ dollara çatıb. Belə ciddi artım təhsil haqlarında da baş verib. 2007-

ci ildə təhsil haqlarının orta qiyməti 2000 ABŞ dolları, 2012-ci ildə orta hesabla 3000 ABŞ dolları olub. Həm yaşayış yerinə, həm də təhsilə görə ödəmələrdə baş verən ciddi artımlar da Azərbaycanın təhsil xidmətləri bazarında ixrac potensialına mənfi təsir göstərmiş və ölkənin təhsil xidmətləri ixracında rəqabətqabiliyyətliliyi xeyli zəiflədib. Azərbaycanda təhsil alan xarici tələbələrin əksəriyyəti üçün təhsil xərcləri xeyli bahadır. Belə ki, bu tələbələrin əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin, (Türkiyə, İran, Çin və Pakistan) vətəndaşlarıdır. Bu ölkələrdə isə əhalinin orta yaşayış səviyyəsi Azərbaycanla müqayisədə heç də yüksək deyil.

Azərbaycanın son 10 ildə ÜDM ciddi şəkildə artıb. Dünya Bankının məlumatlarına görə, Azərbaycanın ÜDM 2003-cü ildə 7,3 milyard ABŞ dolları olduğu halda, 2012-ci ildə bu rəqəm 68,7 milyard ABŞ dollarına qədər artıb [30]. Lakin bu artım əsasən neft və qaz ixracı ilə bağlıdır. Ona görə də, qeyri-neft sahələrinə aid olan xidmət sahələrinin inkişaf dinamikasının ÜDM artımı ilə əlaqəsini müəyyən etmək çətin olur. Belə ki, ÜDM ümumi həcmnin neft və qaz hasilatı, həmçinin ixracı hesabına artması Azərbaycanda bəzi iqtisadi sahələrə müsbət təsir görtərdiyi halda, sosial sahələrə müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərir. Məsələn, adambaşına düşən ÜDM-un həcmnin artması ilə ölkə üzrə istehlak xərcləri də artır. Ölkə üzrə istehlak xərclərinin artması isə ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin yaşayış xərclərinin artmasına səbəb olduğundan əcnəbi tələbələrin sayında artım müşahidə edilmir. 2012-ci ildə 2007-ci ilə nisbətən adambaşına düşən ÜDM-in 92% artmasına baxmayaraq, əcnəbi tələbələrin sayı cəmi 23% artıb.

Cədvəl 3.1.2

Adambaşına ÜDM ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasındakı əlaqə

İllər	2007	2008	2009	2010	2012
ÜDM ümumi həcmi (mln.ABŞ dolları)	33050,3	48852,5	44297	52909,3	68730,9
Adambaşına düşən ÜDM (ABŞ dolları)	3841,7	5603,3	5018,2	5922	7490,5
Qeyri-neft ÜDM ümumi həcmi (mln. ABŞ dolları)	12325	18497	20811	23896	33306
Adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM (ABŞ dolları) ¹	1422	2106	2339	2656	3606
Əcnəbi tələbələrin sayı	5014	5585	5285	4723	6173

Qeyd: Adambaşına ÜDM hesablananda əhalinin sayı Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında 2007-ci ildə 8666,1 min, 2008-ci ildə 8779,9 min, 2009-cu ildə 8897 min, 2010-cu ildə 8997,6 min, 2012-ci ildə 9235,1 min götürülüb

Mənbə: [34] [88], [60] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

ÜDM-un ümumi və adambaşına düşən həcmi ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasındakı qeyri-müəyyən asılılıq onunla bağlıdır ki, ÜDM-un artımı neft və qaz ixracı ilə bağlıdır. Əgər qeyri-neft sektoruna aid olan ÜDM-un ümumi və adambaşına düşən həcmi əcnəbi tələbələrin sayı ilə müqayisə etsək, daha aydın mənzərə hiss olunur. Belə ki, 2003-cü ildən 2012-ci ilədək qeyri-neft sektorunda ÜDM həcmi 4,5 milyard ABŞ dollarından 30,63 milyarda çatmışdır. Həmin illər arasında adambaşına düşən ÜDM-un həcmi müvafiq olaraq 888,5\$-dan 7490,5 ABŞ dollara qədər (yəni 8,4 dəfə), qeyri-neft ÜDM-un adambaşına hissəsi isə 2003-cü ildə 544,2 ABŞ dollarından 2012-ci ildə 3316,7 ABŞ dollarınadək (yəni 6,1 dəfə) artmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, adambaşına qeyri-neft ÜDM-un artımı ilə əcnəbi tələbələrin ümumi sayı arasında müəyyən əlaqə olsa da, bu əlaqəni “səbəb-nəticə” əlaqəsi kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Belə ki, son 10 ildə adambaşına düşən qeyri-neft ÜDM-un həcmi təqribən iki dəfə artmasına baxmayaraq əcnəbi tələbələrin sayında ciddi dəyişikliklər olmayıb. Odur ki, ÜDM-un və ya qeyri-neft ÜDM-un ümumi həcmi ilə əcnəbi tələbələrin sayı arasında birbaşa əlaqənin olduğunu demək düzgün deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəricilər ölkəyə daxil olan maliyyə axınlarını qiymətləndirməyə imkan verir. Əcnəbi tələbələrin ölkə iqtisadiyyatına verdiyi iqtisadi gəlir xarici tələbələrin təhsil və yaşayış üçün ölkəyə gətirdikləri vəsaitlə ölkənin bu tələbələrin təhsilinə çəkdiyi xərclərin fərqi kimi hesablanır [180]. Məsələn, ABŞ 2005/06 ildə əcnəbi tələbələrdən 13,5 milyard dollar, 2006/07 ildə isə 14,5 milyard dollar, 2010/2011-ci ildə 20,232 milyard, 2011/2012-ci ildə isə 21,807 milyard dollar, 2015/2016-illərdə isə 1,043,839 nəfər əcnəbi tələbələrdən 32,8 milyard dollar, Böyük Britaniya isə 2005/06 ildə 5 milyard ABŞ dolları gəlir əldə edib. Əlbəttə, Azərbaycanda xarici tələbələrin yaşayışına və təhsilinə dövlət tərəfindən xərclənən vəsaitlər haqqında dəqiq məlumat əldə etmək çox çətindir [186]. Odur ki, təhsil xidmətlərindən ölkə iqtisadiyyatına gələn gəlirlər deyəndə biz 1-ci cədvəldə hesablanan məbləği nəzərdə tuturuq. Bu məbləğin ÜDM-un miqdarına və qeyri-neft ÜDM-un miqdarına olan nisbəti isə təhsil xidmətlərinin ixracından gələn gəlirlərin ümumi dinamikasını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Cədvəl 3.1.3 -də göründüyü kimi, təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin mütləq qiyməti 2007-ci ildən 2012-ci ilədək 23,71 milyon ABŞ dollarından 52,38 milyon ABŞ dollarına çatsa da, ÜDM-da onun payı olduqca azdır (0,066%-dən 0,076%-dək). Qeyri-neft ÜDM-da isə təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər nisbətən sabitdir və 0,16% təşkil edir. Müqayisə üçün deyək ki, ABŞ-da təhsil xidmətlərindən gələn gəlirlərin ÜDM-un ümumi həcminə olan nisbəti 2006/2007-ci ildə 0,11%, Böyük Britaniyada 0,2% olub. Bu göstəricilər Azərbaycanın müvafiq göstəricilərindən təqribən 2-3 dəfə çoxdur.

Cədvəl 3.1.3

Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracından əldə etdiyi gəlirlərin ÜDM-da payı

	2007	2008	2009	2010	2012
Təhsil xidmətlərinin ixracı (mln \$)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38
ÜDM (mln. \$)	36128.2	51130.2	45352.2	54095.5	68783,4
Təhsil xidmətlərinin ixracı/ÜDM (%)	0,066	0,059	0,071	0,058	0,076
Qeyri-neft ÜDM (mln. \$)	12325	18497	20811	23896	33306
Təhsil xidmətlərinin ixracı/qeyri-neft ÜDM (%)	0,19	0,16	0,16	0,13	0,16

Mənbə: [25], [100] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlərin əhali sayına nisbətinin digər ölkələrlə müqayisəsi də Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin ixracını qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycanda 2007-ci ildə bu rəqəm 2,7\$, 2008-ci ildə 3,4\$, 2009-cu ildə 3,6\$, 2010-cu ildə 3,5\$, 2012-ci ildə isə 5,7\$ olub. Müqayisə üçün deyək ki, ABŞ-da bu rəqəm 2006-cı ildə 48,5 dollar, 2007-ci ildə Böyük Britaniyada isə 79\$ olub. Bu müqayisə bir daha sübut edir ki, təhsil xidmətlərinin ixracından gələn gəlirlər Azərbaycanda çox aşağıdır.

Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracından əldə etdiyi gəlirləri ümumi ixrac və qeyri-neft ixracı gəlirləri ilə müqayisə etməklə eyni nəticəyə gəlmək olar. Belə ki, son 5 ildə ümumi ixracda təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər 0,063%-dən (2008)0,39% (2007) qədər dəyişib. 3.1.4-ci cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanın həyata keçirdiyi ixrac əməliyyatlarında əsas yeri neft və qaz ixracı tutduğundan təhsil xidmətlərinin ixracı olduqca aşağıdır. Təhsil xidmətləri ixracının qeyri-neft məhsulları ixracı həcminə olan nisbəti isə 2,1% - 3,2 arasında (2007 -2012) dəyişir. Təhsil xidmətləri ixracının mütləq qiyməti az olsa da, qeyri-neft ixracında nisbi payı cəlb edicidir.

Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracından əldə etdiyi gəlirlərin ümumi ixrac və qeyri-neft ixracı gəlirlərində payı

	2007	2008	2009	2010	2012
Ümumi ixrac (mln. \$)	6058	47756	14700	21360	23908
Təhsil xidmətlərinin ixracı/Ümumi ixrac (%)	0,39	0,063	0,21	0,15	0,22
Qeyri-neft məhsulları ixracı(mln. \$)	1127,012	1393,772	1061,889	1250,012	1648,802
Təhsil xidmətlərinin ixracı/qeyri-neft məhsulları ixracı (%)	2,1	2,1	3	2,5	3,2

Mənbə: [26] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İkitərəfli razılaşmalar əsasında təqaüdlər hesabına təhsil alan tələbələr istisna olmaqla, əcnəbi vətəndaşların böyük əksəriyyəti fərdi müqavilə əsasında ödənişli yolla təhsil alırlar. Bu isə ali məktəblərin büdcəsinə öz müsbət təsirini göstərir. Daha böyük maraqlı ölkənin və xalqın mədəniyyətinin, dilinin, mənəvi dəyərlərinin xarici ölkələrdə potensial daşıyıcılarının yetişdirilməsidir. Odur ki, Azərbaycanda təhsil alan xarici vətəndaşların sayının artmasını müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Dünyada təhsil xidmətləri bazarının artım dinamikasını nəzərə alaraq, Azərbaycanın da bu bazarda rəqabətqabiliyyətliliyini artırmasına ciddi ehtiyac var. Əcnəbi vətəndaşların ölkə ali məktəblərinə cəlb edilməsi üçün xüsusi təşkilatlar, məsələn milli agentliklər, fondlar, beynəlxalq mübadilə mərkəzləri, akademik xidmətlər, informasiya mərkəzləri və sair yaradılmalıdır. Məsələn, ABŞ-da Beynəlxalq Təhsil Şurası, Beynəlxalq Təhsil İnstitutu və sair fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniyada isə Britaniya Şurası bu funksiyaları yerinə yetirir. Belə təşkilatların funksiyalarına ölkə təhsilinin və mədəniyyətinin təbliğ edilməsi, xüsusi təqaüdlərin verilməsi, dil kurslarının təşkili və ali məktəblərə qəbulun asanlaşdırılması daxil edilə bilər.

Əmək bazarının tələblərinə və beynəlxalq ixtisas təsnifatına uyğun yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, dayanıqlı proqnozlaşdırma mexanizminin işlənilməsi və hazırlanması üzrə tədbirlər, əmək bazarında differensiallaşdırılmış əmək haqqı və motivasiya sisteminin təşkil edilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi və hazırlanması dəstəklənəcək.

Universitet klasterlərinin təşkil edilməsi “təhsil-tədqiqat-innovasiya” zəncirinin təsirini artırma bilər. Həmin nöqtəyi-nəzərdən ölkələr xüsusilə bəzi ixtisaslaşdırılmış

universitetlərdə klasterlər yaratmağa təşviq ediləcək. Ali təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yüksək keyfiyyətli insan kapitalının və intellektual resursların formalaşmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır.

Universitet klasterlərinin yaradılması elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin tətbiqinə, elmi nəticələrin istehsalata tətbiqinə təkan verəcək, “təhsil, elm və istehsalat” əlaqələrinin səmərəliliyini artıracaq. Qubernatorlarda insan kapitalının inkişafı üçün qrup dəstəyi də vacibdir.

Özəl ali məktəblərin müstəqilliyinin artırılması və inkişafı üçün həvəsləndirici tədbirlər həyata keçiriləcək. Milli planın və ali təhsil qanununun qəbulunu nəzərdən keçirəcək.

3.2. Xaricdə təhsil xərclərinin tənzimlənməsi istiqamətləri

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsi iqtisadi artımda yüksək intellektual paya malik olan insan kapitalıdır. Azərbaycanda insan kapitalının yaradılması və səmərəli istifadəsi ölkənin davamlı inkişafının əsas şərtidir və bu yönündə təşəbbüslər dövlət vasitəsilə dəstəklənir. Son illər insan kapitalının inkişafı ilə əlaqəli tədbirlər həyata keçirilib və hazırda həyata keçirilən bir çox strategiyalarda, dövlət proqramlarında və konsepsiyalarda öz əksini tapıb. “Azərbaycan Respublikasının təhsilin inkişafı üzrə Milli Strategiya”da [19] insan kapitalına, biliyə və innovasiyaya əsaslanan inkişaf üstünlük təşkil edir. İnsan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm milli sənədlər sırasına Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” və “Elm haqqında” tənzimləmələri də daxildir.

Universitetlər dövlətin və şirkətlərin idarə edilməsində fəal iştirak edən, daha çox əlavə dəyər, iqtisadi artım və əmək məhsuldarlığı yaradan mütəxəssislər hazırlayır. Bu məqsədlə ali təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsilin inteqrasiyası, ali təhsilin tələblərinin ödənilməsi və ali təhsilin informasiya cəmiyyətinə və biliklər iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatların sürətləndirilməsi nəzərdə tutulur. .. Hazırda Azərbaycanda gənclərin ali təhsilə cəlb olunma səviyyəsi aşağıdır.

Uzunmüddətli perspektivdə ölkənin rəqabətədavamlı və dayanıqlı inkişafına mane olan əsas səbəb budur.

Azərbaycanda təhsilə çəkilən xərclərin həcmi hər il müəyyən qədər artaraq 1995-ci ildə 75,2 milyon manatdan (təqribən 94 milyon ABŞ dolları) 2014-cü ildə 1,65 milyard manata (təqribən 2,06 milyard ABŞ dolları) çatmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bu göstəricilər çox aşağıdır. Son 15 ildə təhsil xərclərinin büdcə xərclərində və ÜDM-da payı da bir xeyli dəyişmişdir. Məsələn, təhsil xərclərinin büdcə xərclərində payı 1999-cu ildəki 24,4 %-dən 2012-ci ildə 8,6%-ə, təhsil xərclərinin ÜDM-da payı, müvafiq olaraq 4.2%-dən 3%-ə düşüb. Bu rəqəmlər ölkə iqtisadiyyatında təhsil xərclərinin aşağı olduğunu göstərsə də, dövlətin təhsilə qayğısı haqında geniş məlumat verə bilmir. Adambaşına təhsilə çəkilən xərclərin həcmnin ölkələr üzrə müqayisəsi bu fərqləri aydın göstərilir.

Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsili üzrə 2007-2015-ci illər üçün Milli Planda Azərbaycan vətəndaşlarının xaricdə təhsilinin təşkili və maliyyələşdirilməsinə dair şərtlər verilmişdir[93]. Plana əsasən, xaricdə təhsil alan tələbələrin təhsili ilə bağlı bütün xərcləri Azərbaycan Respublikası Milli Neft Fondundan və qanunla qadağan olunmayan digər mənbələrdən xərc kimi istifadə etməklə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ödəyir.

Ümumilikdə desək, 166 mln. manat vəsait xərclənib. [159] Milli planın maliyyələşdirilməsi üçün Milli Neft Fondu 2008-2016-cı illərdə ümumilikdə 188,436 milyon manat vəsait xərcləyib ki, bunun da 31,606 milyon manatı 2016-cı ildə xərclənib. Bu vəsaitlərə həmçinin yaşayış (15 471 900 manat), təhsil haqqı (13 978 700 manat), yollar (860 600 manat), sığorta (491 000 manat) və s. (771,7 milyon manat), viza və qeydiyyat (33 800 manat) daxildir.

Ölkə hesabına xaricdə təhsil alan tələbələr üçün təhsil xərcləri əsasən 1) təhsil haqları, 2) qəbul edən ölkədə təhsil alan tələbələr üçün viza və qeydiyyat haqları, 3) yaşayış haqqı (yataqxana haqqı və s.), 4) gündəlik yemək xərcləri və 5) tələb olunur. Təhsil ədəbiyyatının təhlükəsizliyi xərcləri, 6) tibbi sığorta xərcləri və 7) ev sahibi ölkəyə illik səyahət xərcləri də əlavə olunacaq.

Xaricdə təhsil xərclərinin norması “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici

ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” tələbələrinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə aylıq xərc normaların cədvəli əsasən aşağıdakı kimidir :

ABŞ (Vaşinqton, Nyu-York, Boston, Çikaqo, Mayami, San-Fransisko, Los-Anceles) 1,900.00 USD, Almaniya (rezidentura və PhD təhsil səviyyələri üzrə) 1,200.00 EUR, Avstraliya 1,550.00 USD və s.[94]

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş ödənişlər xarici universitetlər, tərəfdaş təşkilatlar tərəfindən verilən məlumatlar və ya Azərbaycanın xarici ölkələrdəki səfirlikləri və nümayəndəlikləri tərəfindən verilən məlumatlar əsasında müəyyən edilir. Daxil olan məlumata görə, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi hər bir ölkə üzrə aylıq tələbə xərclərinin cədvəlini tərtib edir və ildə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təsdiq üçün təqdim edir. Yeni qrafik təsdiq olunana qədər mövcud qrafikin normaları qüvvədə qalır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 avqust 2012-ci ildə qəbul etdiyi № 185 sayılı qərara əsasən müəyyən edilən xərc normalarından istifadə edilərək Təhsil xərclərini hesablanır. [93]. 2007-ci ildən bəri həyata keçirilən Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan aylıq xərclərin həcmində müəyyən qədər dəyişikliklər olsa da, belə dəyişmələr xərclərin dinamikasına ciddi təsir göstərmir.

Xaricdə təhsil orta hesabla hər il 1108 ABŞ dolları xərc tələb edir. Bunlardan 570 ABŞ dolları yaşayış xərcləri (o cümlədən 468 ABŞ dolları yataqxana xərcləri, 102 ABŞ dolları digər xərclər), 61,1 dolları Tədris vəsaitləri üzrə xərclər 476,9 ABŞ dolları isə gündəlik yemək xərcləridir.

Cədvəl 3.2.2

Azərbaycandan olan tələbələrin xarici ölkələrdə təhsili üzrə aylıq təqribi xərclər

təhsil haqqı *	5000
viza və qəbul edən ölkədə təhsil alanların qeydiyyatına alınması xərcləri **	50
yaşayış (yataqxana və digər) xərcləri (bir ildə)	6840
illik qida xərcləri bir ildə	5723
zəruri tədris ədəbiyyatı ilə təminat üzrə xərclər	733
tibbi sığorta xərcləri***	300
ildə bir dəfə qəbul edən ölkəyə gediş-gəliş xərcləri****	450
Cəmi xərclər (ABŞ dolları)	19096

*Təhsil haqları illik hesablandığından və maksimum 15 min ABŞ dolları (ABŞ və Böyük Britaniya) ilə 3 min ABŞ dolları (Gürcüstan, Belarus, Ukrayna) arasında dəyişdiyindən orta hesabla ildə 5 min həcmində təxmin edilir.

**Hesablamalarda Viza xərcləri Şengen ölkələri üçün 60 evro= 80 ABŞ dolları qədər nəzərdə tutulub. MDB ölkələrinə və Gürcüstana viza xərcləri nəzərdə tutulmayıb. Beləliklə, orta hesabla viza xərcləri 50 ABŞ dolları qədər hesablandı. Bir il üçün bu xərclərin orta hesabla 5 dollar həcmində olduğunu təxmin etmək olar.

***Tibbi sığorta xərcləri kimi illik 300 ABŞ dolları hesablandı. Bu rəqəm Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin tarifinə uyğun olaraq götürülüb

***Hesablamalarda nəqliyyat kimi təyyarədən istifadə nəzərə tutulub. Bu xərclər isə ən uzaq məsafədən (məsələn, ABŞ, Avstraliya) 800 ABŞ dolları, ən yaxın məsafəyə (məsələn, Gürcüstana) 150 ABŞ dolları nəzərdə tutulub. Beləliklə orta hesabla nəqliyyat xərcləri 450 ABŞ dolları həcmində nəzərdə tutulub.

Mənbə: Cədvəl [99] və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 avqust 2012-ci ildə qəbul etdiyi № 185 sayılı qərara əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəlin təhlili göstərir ki, xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin aylıq xərclərinin 26,6%-i təhsil haqqı, 2,6%-i qəbul etdiyi ölkədə viza və tələbə qeydiyyatı, 35,8%-i yaşayış, 30%-ə yaxını - i Gündəlik yemək, 3,8%-i təminatdır. zəruri tədris ədəbiyyatı, 1,6% tibbi sığorta, 2,3% ildə bir dəfə ev sahibi ölkəyə səyahət xərcləri təşkil edir.

Onu da qeyd edək ki, xarici ölkələrin nüfuzlu ali məktəblərində doktorantura təhsili qaydalarını təsdiq edən sənəd Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramına əlavə edilib. 16 noyabr 2006-cı il tarixli 711 nömrəli əmrə təsdiq edilmişdir. [98], [99] “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində xarici ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil alan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının aylıq xərc mormalarına əsasən ABŞ 3200\$, Almaniya3000, Argentina2400\$, Avstraliya 3200, Böyük Britaniya 2200 ,Yaponiya3800\$ olmuşdur. Onu da qeyd etməliyəm ki, “2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı çərçivəsində xarici ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil 55 ölkə üzrə verilmişdir. Doktorantura səviyyəsi üzrə təhsilə görə aşağıdakı prioritet 7 ixtisas istiqamətləri və 20 ixtisas müəyyən edilib[99]:

Təbiət peşələri, kənd təsərrüfatı peşələri, səhiyyə və rifah peşələri, texniki və texnoloji peşələri, iqtisadiyyat və idarəetmə peşələri,təhsil peşələri, humanitar və sosial peşələri müəyyən edilmişdir.

Təhsilə sərf olunan cəmi xərclər (orta hesabla)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı	1225	1256	625	041	055	096	270
Dövlət tərəfindən xaricdə təhsilə ödəmələr (mln. ABŞ dolları)	23,4	24	31	39	39,2	40	43,3
Öz hesabına təhsil alan tələbələrin sayı	8733	8736	8731	11420	12270	13865	15495
Öz hesabına xaricdə təhsilə ödəmələr (mln. ABŞ dolları)	166,8	166,8	166,7	218,1	234,3	264,8	296
Təhsil idxalına sərf olunan cəmi xərclər (mln. ABŞ dolları)	190,2	190,8	197,7	257,1	273,5	304,8	339,3
Təhsil xidmətlərinin idxalında adambaşına düşən xərc (ABŞ dolları)	22,25	22	22,52	28,9	30,4	33,5	36,8

* Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin məlumatların əsasən əhalinin sayı 8,55 milyon (2006), 8,67 milyon (2007), 8,78 million (2008), 8,9 million (2009), 9 million (2010), 9,1 million (2011), 9,23 million (2012) götürülüb.

Mənbə: Cədvəl [100] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

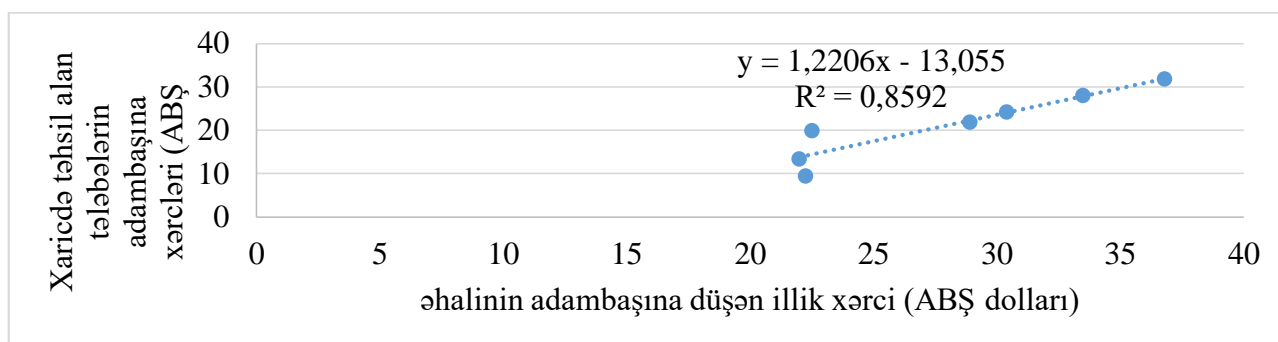
Cədvəldən göründüyü kimi, dövlət hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı 2012-ci ildə 2006-cı ilə nisbətən 1,8 dəfə, dövlət tərəfindən xaricdə təhsilə ödəmələr 1,8 dəfə, öz hesabına təhsil alan tələbələrin sayı 1,7 dəfə, öz hesabına xaricdə təhsilə ödəmələr 1,7 dəfə təhsil idxalına sərf olunan ümumi xərclər (mln ABŞ \$) 1,8 dəfə, təhsil xidmətlərinin idxalında adambaşına düşən xərc 1,6 dəfə artmışdır. Eyni zamanda öz hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayı və öz hesabına xaricdə təhsilə ödəmələr müvafiq olaraq 6,8 dəfə artmışdır.

Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin idxalının illik xərclərlə müqayisəsi

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Təhsil xidmətlərinin idxalında adambaşına düşən xərc (ABŞ dolları)	22,25	22	22,52	28,9	30,4	33,5	36,8
əhalinin illik xərcləri (min ABŞ dolları)	9,42	13,33	19,88	21,75	24,13	28	31,8
Təhsil xidmətlərinin idxalı/illik xərclər (%)	0,24	0,17	0,11	0,13	0,13	0,12	0,12

Mənbə: Cədvəl [186], [25] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 3.2.5-nin təhlili göstərir ki, adambaşına düşən təhsil xərcləri ilbəil artaraq 2006-cı ildə 22,25 ABŞ \$-dan 36,8 ABŞ \$-na, əhalinin illik xərclərində təhsil xərcləri 9,42 min ABŞ \$-dan 2012-ci ildə 31,8 min ABŞ \$ çatmışdır.

Mənbə. [186; 26] məlumatlarına görə müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 3.2.1 Əhalinin adambaşına düşən illik xərcləri ilə xaricdə təhsil alan tələbələr adambaşına xərcləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsi

Təhsil xidmətləri idxalı 2006-cı ildə illik xərclərin 0,24% təşkil edirdisə, 2012-ci ildə bu göstərici azalaraq 0,12%-ə düşmüşdür.

Təhsil xidmətlərinin idxal xərcləri ilə ÜDM və illik gəlirlər və xərclər arasındakı əlaqə;

Cədvəl 3.2.6-nən təhlili göstərir ki, 2007-ci ildə Azərbaycan təhsil xidmətlərinin idxalı 190,8 mln ABŞ \$, 2012-ci ildə 339,3 mln ABŞ \$-ı təşkil etmişdir və yaxud təhsil xidmətlərinin idxalı 2012-ci ildə 2007 –ci ilə nisbətən 1,8 dəfə artmışdır. Təhsil xidmətləri idxalının ÜDM-da xüsusi çəkisi 2007-ci ildə 0,58%, 2012 ci ildə 0,49% təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.2.6**Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin idxalında ümumi xərclərlə ümumi idxal və ümumi xidmət sahələrinin idxalı xərclərində payı**

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Təhsil xidmətlərinin idxalı (mln. ABŞ dolları)	190,8	197,7	257,1	273,5	304,8	339,3
Ümumi idxal (mln. \$)	5 713,5	7 170,0	6 123,1	6 600,6	9 756	9 652,9
Təhsil xidmətlərinin idxalı/Ümumi idxal (%)	3,3	2,8	4,2	4,14	3,12	3,52
Büdcədə təhsil xərcləri (mln. \$)	842,6	1192,4	1428,3	1471,2	1606,3	1849,8
Təhsil xidmətlərinin idxalı/büdcədə təhsil xərclərinin payı (%)	22,6	16,6	18	18,6	19	18,3

Mənbə: Cədvəl [25], [26] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Təhsil xidmətlərinin idxalının qeyri-neft ÜDM-da xüsusi çəkisi, 2002-ci ildə 1,6%, 2012 -ci ildə isə 1,02% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi təhsil xidmətlərinin idxalının xüsusi çəkisi çox aşağıdır.

Cədvəl 3.2.7**Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin idxalı və ixracı arasındakı balans**

	2007	2008	2009	2010	2012
Təhsil xidmətlərinin idxalı (mln. ABŞ dolları)	190,8	197,7	257,1	273,5	339,3
Təhsil xidmətlərinin ixracı (Mln. ABŞ dolları)	23,71	29,90	32,32	31,29	52,38
Təhsil xidmətləri balansı/fərq	-167.09	-167.8	-224.78	-242.21	-286.92

Mənbə: Cədvəl [131] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 3.2.7 də göründüyü kimi, təhsil xidmətlərinin idxalı 2012-ci ildə 2002-ci ilə nisbətən 1,8 dəfə artmışdır. Lakin təhsil xidmətlərinin idxalı ümumi idxalda 2007-ci ildə 3,3%, 2009-cu ildə 4,2%, 2012-ci ildə isə 3,52% təşkil etmişdir. Təhsil xidmətlərinin idxalı büdcədə təhsil xərclərində xüsusi çəkisi 2007-ci ildə 22,6%, 2009-cu ilə 18 %, 2012-ci ildə 18,3% təşkil etmişdir.

Təhsil xidmətlərinin idxalı 2007-ci ildə 190,8mln ABŞ\$, 2012-ci ildə 339,3mln ABŞ \$ təşkil etmişdir. Təhsil xidmətlərinin idxalı və ixracı arasında nisbət əsaslı surətdə fərqlənir. Əgər 2007-ci ildə təhsil xidmətləri ixracı 23,71mln ABŞ\$, təşkil edirdisə, 2012-ci ildə 52,38% təşkil etmişdir. Deməli, 2012-ci ildə təhsil xidmətlərinin idxalı təhsil ixracını 6,4 dəfə qabaqlayır.

Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin idxalında ümumi xərclərin büdcə xərcləri ilə müqayisəsi

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Təhsil xidmətlərinin idxalı (mln. ABŞ dolları)	190,8	197,7	257,1	273,5	304,8	339,3
Büdcə xərcləri (mln. \$)	7092,6	13113,7	13069,4	14659,7	19497,9	22169,7
Təhsil xidmətlərinin idxalı/büdcə xərcləri (%)	2,3	1,5	2	1,9	1,6	1,5

Mənbə: Cədvəl [27] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəldən göründüyü kimi, təhsil xidmətlərinin idxalı büdcə xərclərinin 2007-ci ildə 2,3%-i, 2010-cu ildə 1,9%-i, 2012-ci ildə isə 1,5%-i təşkil etmişdir. Göründüyü kimi Azərbaycanda təhsil xidmətləri idxalı olduqca aşağı xüsusi çəkiyə malikdir. Bunun əsas səbəbi ölkə universitetlərinin beynəlxalq standartlara uyğun gəlməmələri və xarici tələbələrin ingilis,ərəb dillərində təhsil ala bilmələri üçün şəraitin olmaması, tələbələrin yataqxanalarda, evlərdə yerləşməsi üçün çətinliklərin olması ilə əlaqədardır.

3.3. Təhsil müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında ekonometrik modellərin tətbiqi

Hal-hazırda təhsil iqtisadiyyatın müstəqil sahəsi olmaqla, bu sistemdə yaranan münasibətləri əks etdirir. Təhsil iqtisadiyyatı, təhsilə yönəldilmiş və onun inkişafına ictimai və fərdi şərtlənən məqsədlərinə çatılması üçün istifadə edilən maddi, mənəvi, maliyyə, əmək resurslarının hərəkəti qanunauyğunluqlarıdır. Təhsil iqtisadiyyatının başlıca məsələsi bu sahəyə qoyulan resursların səmərəliliyinin və səmərəlilik meyarının müəyyən edilməsidir. Bu meyar təhsilin rentabelliyidir. Hər bir ölkədə təhsilin rentabelliyini müəyyən etmək üçün optimal variant təhsil xərclərinin milli gəlirdə payıdır. Belə ki, milli gəlirin hər manatına düşən təhsil xərci həmin ölkənin təhsil üzrə rentabelliyinin müəyyən edilməsinə daha çox yaxındır. Bu halda təhsilin rentabelliyini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$R_t = \frac{T_x}{M} \times 100\% \quad (3.3.1)$$

Burada, R_t -təhsilin rentabelliği olub, milli gəlirin hər manat artımına düşən təhsil xərcini ifadə edir.

T_X -təhsil xərcləri

M-Milli gəlirin artımıdır.

Məlumdur ki, yüksək intellektli insan kapitalının formalaşmasında ali təhsilin böyük rolu vardır. Ali təhsil müəssisəsində təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi professor-müəllim heyətinin intellektual səviyyəsi ilə bərabər onun maddi-texniki səviyyəsindən, səmərəli idarəetmədən və maliyyə vəsaiti ilə normal təmin edilməsindən ibarətdir.

Hər bir təsərrüfat subyektinin başlıca məqsədi istehsal amillərini-istehsal vasitələri və işçi qüvvəsini optimal şəkildə birləşdirməklə minimum xərcə maksimum mənfəət əldə etməkdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin növündən və tabeliyindən asılı olmayaraq əldə edilmiş mənfəət hesabına hər bir müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti tam tənzimlənə bilər. Bu tənzimlənmə sərbəst mənfəət hesabına maliyyələşən xərclərin – istehlak və yığım fondlarının tam ödənilməsinin təmin edilməsidir. Bu məqsədlə hər bir müəssisə ilk öncə sərbəst mənfəət hesabına maliyyələşən istehlak fondunun, yəni sosial xarakterli bütün ödənişlərinin-maddi yardımlar (yubileylər, mualicə məqsədi ilə, uşaqlara himayçiliyə, qulluğa, əlil uşağa, şəhid ailəsinin uşağına görə, tənha analara, işçi vəfat etdikdə, ailə üzvü həlak olduqda, işçi təqaüdə çıxaraq işdən azad olduqda, uşağın anadan olmasına, nigaha, 20 ildən və daha çox işləmiş işçilərə, müharibə iştirakçılarına görə, tarif əmək haqqının 70-80%-i həddində ildə bir dəfə hər bir işçiyə, bayram və hüzn günlərində birdəfəlik ödənişlər və s.), ssudalar, mükafatlar (işçilərin həvəsləndirilməsi), xeyriyyəçilik məqsədi ilə ödənişlər və yığım fondu - əsas vəsaitlərin normadan artıq təmir xərci, tikinti quraşdırma işləri, avadanlıqların, qeyri-maddi aktivlərin, torpaq sahələrinin, dövrüyye vəsaitlərinin, qiymətli kağız və səhmlərin alınması, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər xərclərin, dividendlərin ödənilməsi istiqamətində öz xərclərinin optimal smetasını əvvəlcədən proqnozlaşdırılmalıdır. Burada işçilər üçün nəzərdə tutulan maddi yardım və digər sosial xarakterli tədbirlərin keçirilməsi ilə bağlı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan xərclərinin məbləği tədris müəssisəsinin

Həmkarlar təşkilatının kollektiv müqaviləsində nəzərə alınmalıdır.

Tədris müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin normal tənzimlənməsi həmin tədris müəssisələrinin fəaliyyətini əks etdirən iqtisadi göstəricilərin düzgün proqnozlaşdırılması və onların icrasına nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Uzun müddət (10 ildən çox) fəaliyyət göstərən tədris müəssisəsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması üçün bazar iqtisadiyyatı və xüsusən böhran şəraitində optimal proqnozlaşdırma metodu ən kiçik kvadratlar metodudur. Ona görə ki, burada gələcəyi görmək, inkişaf meylini düzgün təyin etmək və bütövlükdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq yeni əhəmiyyət kəsb edir. Kəmiyyət göstəricisi üzrə inkişafı müəyyən edən ənənəvi ekstropolysiya üsulundan fərqli olaraq, ən kiçik kvadratlar metodu istənilən iqtisadi göstəricinin gələcək inkişafı, yaxud da dəyişməsi barədə real təsəvvür yaradır. Hazırda fəaliyyət növündən asılı olmayaraq istənilən təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasında təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində maya dəyərinin proqnozlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər təsərrüfat subyektini yeni fəaliyyətə başlayırsa, tələbələrin sayından, əsas və dövrüyyə vəsaitlərin dəyərindən, asılı olaraq digər göstəricilər, müəssisənin istehsal gücünə və əsasən maddi-texniki bazasının həcmindən asılı olaraq müəyyən ediləcəkdir. Bu göstəricilərə uyğun olaraq təhsil müəssisəsinin qrupuna uyğun olaraq mühəndis-texniki işçilərin, professor-müəllim heyətinin və fəhlələrin normativ sayı proqnozlaşdırılır. Tədris müəssisələrində mühəndis-texniki işçilərin və onların tabe olduqları şöbələrin əməkdaşlarının, kafedraların sayı, professor-müəllim heyətinin və texniki işçilərin sayının, həmçinin inzibati-təsərrüfat şöbələrində olan bütün kateqoriyadan olan fəhlələrin sayının proqnozlaşdırılması üçün 17 sayda tədris-təsərrüfat parametrlərindən istifadə olunur. Bütün kateqoriya üzrə tədris müəssisələrinin işçilərinin say tərkibini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur [105, səh. 240].

$$H = K \times X_1^a \times X_2^b \times \dots \times X_{17}^c \quad (3.3.2)$$

Burada, H- müvafiq şöbənin, sahənin işçilərinin normativ sayı,

$X_1, X_2 \dots X_{17}$ - tədris-təsərrüfat parametrlərinin qiymətidir.

$a, b \dots c$ – tədris parametrlərinin mühəndis-texniki işçilərin, professor-müəllim

heyətinin və fəhlələrin sayına təsir dərəcəsi göstəriciləridir.

Hər bir sahə üzrə həmin düstur qurulur və Loqarifmləmə yolu ilə $loqH - \iota$ tapdıqdan sonra antiloqarifm cədvəlindən istifadə etməklə H-ın (müvafiq şöbənin, sahənin işçilərinin normativ sayı) ədədi qiymətini təyin etmək olar. Bunu Ali təhsil müəssisəsinin bütün strukturlarına tətbiq etməklə mövcud vəziyyətdə işçilərin normativ optimal sayını təyin edirik. Ali təhsil müəssisəsinin kateqoriyasından asılı olaraq əməyin ödənilməsinin vahid taarif sistemi nəzərə alınmaqla hər bir işçinin ştat üzrə əmək haqqı müəyyənləşdirilir və buna müvafiq olaraq maya dəyərində əmək haqqı və ona bərabər olan ödənişlər hesablanmaqla DSMF-na 22% ayrılma hesablanır. Tədris müəssisəsində normativ üzrə tədris yükünün yarısı qədər marker və auditoriyaların sayı qədər aylıq bir ədəd silgi tələb olunur. Həmin xərclərin 10%-i məbləğində isə digər istismar xərcləri-jurnal, dəftər, qələm və s. tələb olunur. Bu tələbatə uyğun olaraq birbaşa xərclərin tərkibində material sərfini təyin etmək olar. Əsas vəsaitlərin ammortizasiyası isə hər bir əsas vəsaitin kateqoriyası üzrə orta illik, təmir-modernizasiya və ləğv dəyərindən, xidmət müddətindən asılı olaraq, vergi məəcəlləsində nəzərdə tutulan normativ həddi aşmamaqla aşağıdakı düstura əsasən müəyyənləşdirilməklə, SAP şirkətinin müvafiq proqramına uyğunlaşdırılmalıdır.

$$A = \frac{N_a \times F_0}{100}, \quad (3.3.3)$$

Burada, A-amortizasiya, F_0 – əsas vəsaitin orta illik dəyəri,

N_a – amortizasiya norması

$$N_a = \frac{F_{t.i.d} + F_{T.M.D} - F_{L.D.}}{F_{t.i.d.} \times F_{X.M.}} \times 100\% \quad (3.3.4)$$

Əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə qalıq dəyərindən vergi məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş norma üzrə hesablanan təmir, energetik qurğuların gücünə görə enerji, quraşdırılmış avadanlıqların tələbatına uyğun qaz xərci, işçilərin və tələbələrin sayına görə içməli suyun və istifadə olunacaq ümumi suyun miqdarı və buna uyğun olaraq normativ əsasında çirkab suyun miqdarı, kəbelləşdirilmiş telefon xətlərinin sayından asılı olaraq rabitə, balansda olan nəqliyyat vasitələrinin sayından asılı olaraq onların saxlanma xərci, tədris və köməkçi binaların sahələrindən asılı olaraq deratizasiya, dezinfeksiya və dezinseksiya xərclərinin normativ üzrə hesablanması, işçilərin

ezamiyyə xərclərinin qanunvericiliyə əsasən hesablanaraq smetada nəzərə alınması, bağlanmış müqaviləyə əsasən mühafizə, elmi-tədqiqat işlərinə, kadr hazırlığına çəkilən xərcləri, bank xidmətinə görə ödənişlər, nümayəndəlik xərcləri, bütün növ sığorta, maya dəyərinə daxil edilən vergi xərcləri (torpaq, əmlak, yol və mədən vergiləri) və ümumi maya dəyərinin 3-5%-i məbləğində nəzərə alınmayan faktiki tədris prosesində yaranan digər xərclər təyin edilir. Bütün bu xərclərin tərkibi professor-müəllim heyətinin saxlanma xərci (onların əmək haqqı, əmək haqqından DSMF-na 22% ayrılma) və tədrisin həyata keçirilməsinə sərf edilən material xərclərindən ibarət olan birbaşa xərclər və yuxarıda sadalanan və maya dəyərinə daxil edilən digər xərcləri özündə birləşdirən dolayı (üstəlik xərclər və ya qayımə xərcləri) xərclərdən ibarətdir. Tədris müəssisəsinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən illik proqnoz göstəriciləri, müvafiq qaydada təsdiq edilmiş tədris yükü nəzərə alınmaqla hazırlandıqdan sonra həmin dövr üzrə tədris müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən müvafiq qaydada hesablanmış dolayı xərclərin və tədris müəssisəsinin iş və xidmətinin plan yığımı (rentabellik norması) haqqında sərəncam hazırlanmalıdır. Həmin sərəncamda dolayı xərclərin ümumi məbləğinin professor-müəllim heyətinin əmək haqqına nisbətinin faizlə ifadəsi və proqnozlaşdırılmış mənfəətin maya dəyərinə nisbətinin faizlə ifadəsinin dövlət sifarişi istisna olmaqla, tələbələrin təhsil haqlarının və tədris kurslarına görə ödənişlərin məbləğinin müəyyən edilməsində tətbiq edilməsi öz əksini tapmalıdır. Bunu daha dəqiq 2017-ci ilə aşağıdakı iqtisadi göstəricilərə malik olan Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının təmsalında təhlil edək.

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının illik gəlir və xərclərini əks etdirən göstəriciləri [89; 90].

Cədvəl 3.3.1

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının 2017-ci il üzrə gəlir və xərclərinin proqnoz göstəriciləri

No	Gəlir və xərc maddələri	2017-ci ilə proqnoz, man.
1	Gəlirlər-cəmi	5795700
	Malların təqdim edilməsindən, iş görülməsindən və xidmət göstərilməsindən gəlir (ƏDV-siz), o cümlədən	5795700
1.1	Təhsil ödənişi	1085000
1.2	Dövlət sifarişi	833000
1.3	Kurslardan ödəniş	3532000

1.4	Tələbələrəin kəsr üzrə ödənişləri	155000
1.5	Sair daxilolmalar	190700
2.	Xərclər-cəmi,ocümlədən	4809600
2.1	Əmək haqqı və ona bərabər olan ödənişlər	2804200
2.2	Sosial müdafiə fonduna ayrılma,22%	616924
2.3	Xammal və materiallar	26600
2.4	Ammortizasiya ayrılımları, o cümlədən	251100
2.4.1	Əsas vəsaitlərə hesablanmış ammortizasiya	228900
2.4.2	Qeyri-maddi aktivlərə hesablanmış ammortizasiya	22200
2.5	Təmir xərcləri	24400
2.6	Rabitə xərcləri	16900
2.7	Nəqliyyat xərcləri	69300
2.8	Komunal xərclər,o cümlədən	43200
2.8.1	Elektrik enerjisi	19700
2.8.2	Qaz	7800
2.8.3	Su	14100
2.8.4	Kanalizasiya	1600
2.8.5	Ezamiyyə xərcləri	10000
2.9.	Reklam	500
2.10	Mühavizə	146800
2.11	Bank xidmətinə görə haqq	21300
2.12	Elmi-tədqiqat xərcləri	10000
2.13	Kadr hazırlığı	5000
2.14	Sığorta xərcləri	4000
2.15	Vergilər (torpaq vergisi)	1000
	Digər xərclər	739800
	Mənfəət (zərər)	986500
	Mənfəət vergisi 20%	197300
	Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət	789200

Mənbə: (20) müəllif tərəfindən tırtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarına əsasən və təsdiq edilmiş ştat cədvəlinə uyğun olaraq professor-müəllim heyətinin əmək haqqı 2017-ci ildə 1139400 manat

DSMF-na ayrılma-22% -250668 manat

Material xərcləri - 26600 manat

Dolay xərclər — $\frac{3392932}{1139400} \times 100\% = 297,8\%$ 3392932 manat

Cəmi xərclər - 4809600 man.

Mənfəət yığımı,— $\frac{986500}{4809600} \times 100\% = 20,5\%$ - 986500 man.

Cəmi gəlirlər - 5795700 man olmuşdur.

Aparılmış hesablara əsasən tədris müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən cari ildə malların təqdim edilməsindən, iş görülməsindən və xidmət göstərilməsindən əldə ediləcək gəlirin (ƏDV-siz) hesablanması üçün (dövlət sifarişindən başqa) dolay

xərclərin 297,8%, mənfəət yığımının isə 20,5% səviyyəsində tətbiq edilməsinə dair müvafiq xidmət sahələrinə həmin sərəncamdan irəli gələn məsələlərin həlli və sərəncamın icrasına nəzarət üzrə səlahiyyətli şəxsə tapşırıq verməlidir. Bununla da tədris olunan kursun məsələn, gəmi elektrik mexaniklərinin, gəmi sürücülərinin təkmilləşdirilməsi və digər ixtisaslar üzrə kursun saat miqdarına əsasən müəllim heyətinin əmək haqqı hesablanmaqla, digər xərclər verilmiş sərəncama əsasən hesablanaraq, bir dinləyicinin ödəniş haqqının hesablanması müəyyən edilməklə, tədris müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyəti normal tənzimlənəcəkdir.

Hal-hazırda bütün ölkələrdə ali təhsilə ayrılan vəsait hər il artır. Təhsildə lider ölkələr dövlət büdcəsində təhsilə ayrılan xərcləri prioritet kimi nəzərdə tuturlar. Hər bir təhsil müəssisəsində həyata keçirilən islahatlar, (xüsusilə, maliyyələşmə üzrə) nəticədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi və ali təhsil imkanlarının genişlənməsi ilə nəticələnir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət büdcəsində təhsil xərclərinin 1% artımı ÜDM-in 0,4% artımına səbəb olur. Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan vəsaitin artımına baxmayaraq, onun ÜDM-da payı 0,3% təşkil edir.

Cədvəl 3.3.2

Dünyanın ən yaxşı universitetlərinin göstəriciləri

Ali təhsil müəssisələrinin adları	Təşkilati forması	İşçi heyətinin sayı, nəfər	Tələbələrin sayı, nəfər	İllik gəlir, ABŞ dolları Milyarddollarla	İllik xərclər ABŞ dolları. Milyarddollarla	İşçi heyətinin tələbələrin sayın-da xüsusi çəkisi	Təhsilin rentabel-liyi %-lə
Havard	Özəl	10000	21500	3,7	3,7	46,5	-
Kembridc	Özəl	9110	12192	747	736	74,7	1,5
Çikago univesiteti	Özəl	2168	14000	2,92	1,56	15,4	87,2
Massaçusets Texnologiya İnstitutu	Özəl	1009	10384	2,75	2,57	9,7	7,0
Sidney universitet	Dövlət	3583	47795	1,5	1,39	7,5	7,9
Çin Honkonq universiteti	Dövlət	6571	14315	5,77	4,98	45,9	15,9
Türkiyə Bursa Uludağ Universiteti.	Özəl	6540 Mül-751	44048	-	-	14,8	-

Mənbə: [89] məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin inkişaf amili onun malik olduğu təbii sərvətlər deyil, bu resursların insan kapitalına çevrilməsidir. Bu, digər ölkələrlə müqayisədə daha uğurlu olmuşdur. Çox çalışaraq məqsədimə çatdım. Dünyanın ən yaxşı 100 universitetindən yeddisinin gəlir və xərclərini əks etdirən iqtisadi göstəriciləri onların reytingi haqqında real təsəvvür yaradır. [89].

Dünyadakı əksər ali təhsil müəssisələrinin saxlanması və istismarı adətən baha başa gəlir, çünki onlar elmi laboratoriyalarla doludur. Bu tip ali təhsil müəssisələri əsasən üç əsas maliyyə mənbəyindən maliyyələşir: dövlət vəsaitləri, təhsil haqları və özəl ianələr. Ali təhsil sisteminin uğuru təkcə özünü maliyyələşdirmək qabiliyyəti ilə deyil, həm də müstəqilliyi, sağlam rəqabət prinsipinin formalaşması, elmi və təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin cəmiyyət üçün səmərəliliyi ilə ölçülür. Bundan əlavə, optimal idarəetmə ali təhsil müəssisələrinin inkişafına da təsir edir. Təhsil müəssisələri sürətlə dəyişən və qloballaşan dünya bazarının tələblərinə daha tez uyğunlaşır, yeni kurikulum və proqramları daha asan həyata keçirir, lazımsız strukturları aradan qaldırır, yeni şöbə və tədris mərkəzləri yaradır.

Hazırda böhran şəraitində tədris müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən amillərin optimallaşdırılmasını tələb etdiyindən, hər bir tədris müəssisəsinin çatışmayan (difisit) ehtiyatları-xammal, material, yanacaq, əmək ehtiyatları,maliyyə ehtiyatları və s. nəzərə alınmaqla, məhdudiyyət şərtləri daxilində müəssisənin məqsəd funksiyasının –mənfəətinin və yaxud xərclərinin optimal (min və ya max) qiymətinin tapılmasını ifadə edən iqtisadi-riyazi modelin qurulmasını tələb edir. Təbii ki, modelə daxil olan müsbət dəyişənlərin elə bir qiyməti tapılmalıdır ki, onlar qıtlıq şəraitində məhdudiyyət şərtlərini tam ödəməklə, məqsəd funksiyasına şərtədən asılı olaraq min və ya max qiymət versin. Həmçinin, planlaşdırılmış həmin qiymətlər, məhdudiyyət şərtlərində nəzərə alınmaqla istehsal ehtiyatlarının sərfi barədə tam məlumat verdiyindən həmin ehtiyatların artıq hissəsinin digər sahədə istifadə edilməsinə və mövcud ehtiyatlardan optimal istifadə etməklə xərclərin azalmasına şərait yaratmış olacaqdır. Bunun üçün proqnozlaşdırılan dövr üçün qurulmuş iqtisadi-riyazi modelin tələb olunan dəyişənlərinin hesablanmış qiymətləri, məhdudiyyət şərtləri nəzərə

alınmaqla, iqtisadi təhlil nəticəsində məhdud ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək yolları araşdırılaraq onun icrasına nəzarət mexanizmi hesabına yüksək iqtisadi səmərə ilə nəticələnməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil xərclərinin artması təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Bu xərclər əsasən ölkə üzrə ÜDM-in həcmindən, inflyasiya, əhalinin gəlirləri və büdcə gəlirlərindən əsaslı şəkildə asılıdır. Bu baxımdan həmin amillərin təhsil xərclərinin artmasına təsirinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarında təhsil xərclərinə təsir edən amillərin 2006-2019-cu illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 3.3.3

Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinə təsir edən amillərin 2006-2019-cu illər üzrə dinamikası

İllər	ÜDM	Ölkə üzrə inflyasiya səviyyəsi, %-lə	Büdcə gəlirləri, mlrd. man	Əhalinn nominal gəlirləri, mlrd. man	Təhsil xərcləri
	X1	X2	X3	X4	Y
2006	15,652	8,4	3,869	9,95	0,479
2007	22,466	16,6	6,006	14,306	0,723
2008	24,154	20,8	10,763	20,059	0,980
2009	25,764	1,6	10,326	22,396	1,148
2010	27,848	5,7	11,403	25,606	1,180
2011	30,626	7,9	15,701	30,633	1,269
2012	34,171	1,0	17,281	34,724	1,453
2013	38,527	2,4	19,496	37,555	1,438
2014	44,420	1,4	18,401	39,361	1,554
2015	51,743	4,0	17,498	41,737	1,605
2016	61,349	12,4	17,506	45,395	1,754
2017	70,135	12,9	16,517	49,162	1,743
2018	80,092	2,3	22,509	53,690	1,967
2019	81,681	2,6	24,399	57,035	2,196

Mənbə. [25] müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 3.3.3-ün məlumatlarından görüldüyü kimi təhsil xərclərinə ayrılan vəsait tədqiqlənən bütün dövrlər üzrə artan dinamika ilə müşayiət edilmişdir. Bütünlükdə isə 2006-2019-cu illərin statistik məlumatlarına nəzər salsaq görərik ki, ölkə üzrə ÜDM, büdcə gəlirləri, əhalinin pul gəlirləri, ölkə üzrə inflyasiyanın səviyyəsinin dəyişməsi təhsil xərclərinə birbaşa təsir etməklə ÜDM-in artmasına şərait yaratmışdır.

Cədvəl 2. məlumatlarına əsasən hazır riyazi proqram paketlərindən EViews, MatLab, MS Excel, MathCad və s. istifadə etməklə 2006-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinə təsir edən amillər arasındakı asılılığı reqressiya təhlilinin aparılmaq olar [90, s. 314]. Bu məqsədlə də Eviews proqram paketindən istifadə edərək cədvəl 3.3.3 məlumatlarına əsasən aşağıdakı nəticəni almaq olur.

Cədvəl 3.3.4

Eviews proqram paketinin nəticəsinə əsasən 2006-2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərcləri və ona təsir təsir edən amillər arasındakı asılılıq

Asılı dəyişən: Y

Metod: Ən kiçik kvadratlar

Tarix: 09/24/20 Vaxt: 15:48

Nümunə: 2006 2019

Daxil olan müşahidələr: 14

Dəyişən	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X4	0.025714	0.012801	2.008807	0.0755
X3	0.014543	0.017181	0.846466	0.4192
X2	-0.001285	0.004511	-0.284953	0.7821
X1	0.000282	0.005114	0.055191	0.9572
C	0.284525	0.095694	2.973283	0.0156
R-squared	0.978872	Mean dependent var		1.392071
Adjusted R-squared	0.969482	S.D. dependent var		0.470615
S.E. of regression	0.082214	Akaike info criterion		-1.886530
Sum squared resid	0.060832	Schwarz criterion		-1.658295
Log likelihood	18.20571	Hannan-Quinn criter.		-1.907657
F-statistic	104.2436	Durbin-Watson stat		1.405048
Prob(F-statistic)	0.000000			

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə görə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Regressiya tənliyi

Estimation Command:

```
=====
LS Y X4 X3 X2 X1 C
```

Estimation Equation:

```
=====
Y = C(1)×X4 + C(2)×X3 + C(3)×X2 + C(4)×X1 + C(5)
```

Substituted Coefficients:

```
=====
Y = 0.0257139060311×X4 + 0.0145428233913×X3 - 0.00128540350814×X2 +
+0.000282268568508×X1 + 0.284524506103
(3.3.5)
```

Alınmış cədvəl modelinə (3.3.1) daxil olan sərbəst dəyişənlərlə asılı dəyişənlər arasındakı korrelyasiyanı təhlil edin və zəif korrelyasiya asılılığı olan amilləri tədqiqat obyektindən çıxararaq yeni regressiya tənliyi qurun. Bunun üçün Cədvəl (1)-dəki məlumatlara əsasən MS Excel tətbiqi proqram paketində korrelyasiya matrisi qursaq, aşağıdakı cədvəli alırıq:

Cədvəl 3.3.6

ÜDM və ona təsir edən amillərin korrelyasiya matrisi

	X1	X2	X3	X4	Y
X1	1				
X2	-0,24335	1			
X3	0,832008	-0,50492	1		
X4	0,955077	-0,38662	0,944288	1	
Y	0,929049	-0,42022	0,953449	0,987169	1

Mənbə. Müəllif tərəfindən MS Excel tətbiqi proqram paketinə əsasən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3.3.-də görüldüyü kimi Çedok şkalasına əsasən Y və X1, X3 və X4 dəyişənləri arasında olduqca yüksək birbaşa əlaqə vardır. Y və X2 dəyişənləri arasında isə orta (0,3-0,5) mənfi korrelyasiya əlaqəsi vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistemlərin göstəriciləri arasındakı korrelyasiya asılılıqlarının təhlili zamanı yaranan ən mühüm problemlərdən biri təhlilə cəlb edilən göstəricilərin düzgün seçilməsidir. Bu problemlərin həll edilməsi məqsədi ilə aşağıda göstərilən bəzi tələblərin ödənilməsi məqsədə uyğundur [90, s. 319]:

- Tədqiqat prosesində iştirak edən iqtisadi sistemin hər bir göstəricisi nəzəri baxımdan tam əsaslandırılmalıdır. Bu göstəricilər qrupuna yalnız iqtisadi sistemin

davranışına əhəmiyyətli təsir göstərən göstəricilər daxil edilməlidir.

- Oxşar göstəricilər müxtəlif vasitələrlə ifadə edilməməlidir. Əks təqdirdə, bu göstəricilər çoxlu kollinear və bir-birindən asılı olacaqdır. Multikollinearlığın qarşısını almaq üçün tədqiqatda qalmaq üçün tədqiqatda olan göstəricilərdən biri xaric edilməlidir.

-Tədqiqata cəlb olunacaq göstəricilərin heç biri arasında heç bir əlaqə olmamalıdır. Avtokorrelyasiya iqtisadi sistemin davranışı müxtəlif vaxtlarda müşahidə olunduqda, sonrakı və əvvəlki illəri əks etdirən məlumatlar arasında korrelyasiya olduqda baş verə bilər. Avtokorrelyasiyanı aradan qaldırmağın bir yolu qurulacaq korrelyasiya modelinə zaman amilini sərbəst dəyişən kimi daxil etməkdir.

-İqtisadi sistemə bilavasitə təsir edən amillər arasında keyfiyyət amillərinin də olması mümkün ola bilər. Burada kəmiyyətdən istifadə olunur. Əgər onlar kəmiyyətə təxmini deyilsə, onda bu amillər tədqiqata daxil edilə bilməz.

- İqtisadi sistemi xarakterizə edən göstəricilər arasında əlaqə olmamalıdır. Yəni həm ayrı-ayrı göstəriciləri, həm də bütövlükdə fəaliyyət göstərən onların törəmə göstəricilərini tədqiqata cəlb etmək mümkün deyil. [90, s.318].

Təyin edilmiş bu əlaqə tənliyinə əsasən ($Y = 0.026 * X_4 + 0.0145 * X_3 - 0.0013 * X_2 + 0.00028 * X_1 + 0.284$) belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜDM-in həcmninin (X_1) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,00028 vahid artmasına, ölkə üzrə İnflyasiya səviyyəsinin (X_2) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,0013 vahid azalmasına, büdcə gəlirlərinin həcmninin (X_3) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,0145 vahid artmasına, əhalinin nominal gəlirlərinin (X_4) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,026 vahid artmasına səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi təhsil xərclərinin artmasına ölkə üzrə ÜDM və ÜDM-in təsiri ilə dinamik artımla müşahidə olunan əhalinin nominal pul gəlirləri daha aktiv təsir edən amillərdən biridir.

Çoxluq korrelyasiya əmsalının $R=0.969$ olması təhsil xərclərini ifadə edən Y asılı dəyişəni ilə modelə daxil olan faktorları ifadə edən sərbəst dəyişənlər arasında əlaqənin olduqca yüksək olmasını bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, mütləq qiymətə görə çoxluq korrelyasiya əmsalının qiyməti də $0 \leq R_{xy} \leq 1$ aralığında dəyişir. Həmin əmsalın işarəsi barədə birmənalı fikir söyləmək mümkün olmur. Belə ki, tədqiqata

daxil edilmiş bir göstərici ilə korrelyasiya müsbət, başqası ilə mənfi, üçüncüsü ilə dəyişkən işarəli ola bilər. Həmin əmsalın qiyməti 1-ə nə qədər yaxın olduqda y asılı dəyişənin sərbəst dəyişənlərdən asılılığı bir o qədər yüksək ola bilər. Nəticə göstəricisinə bilavasitə təsir edən amillərin yetərli qədər dəqiq seçilməsinə və çoxkorrelyasiyalı modelin real iqtisadi şəraitə yetərli qədər yüksək adekvatlığına işarədir.

Determinasiya əmsalının $R^2=0.979$ olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 97,9 % dispersiya göstəriciləri ilə, 2,1%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir. Yüksək determinasiya əmsalı reqressiya tənliyinin ilkin məlumatları daha yaxşı ifadə edə bildiyini və nəticə amilinin çoxunun (97,9%) modelə daxil olan amillərlə izah edildiyini göstərir.

Tədqiqat nəticəsində yuxarıda (3.3.6) xətti reqressiya tənliyi üçün sərbəst dəyişənin 1% dəyişməsi nəticəsindən asılı olaraq dəyişənin neçə faiz olacağını ifadə edən elastiklik əmsalını hesablamaqla müəyyən etmək olar. Bu əmsal aşağıdakı düstura əsasən hesablanır [90].

$$E = \frac{\alpha_i \times \bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (3.3.6)$$

Burada, α_i yuxarıda göstərilən əlaqə tənliyinin əmsallarıdır. \bar{x} - tədqiq olunan dövrlər üzrə amillərin hesabi ortası, \bar{y} - tədqiq olunan dövrlər üzrə Azərbaycan Respublikasında müalicə-sağlamlıq xarakterli xidmətlərdən əldə olunan gəlirin hesabi ortasıdır.

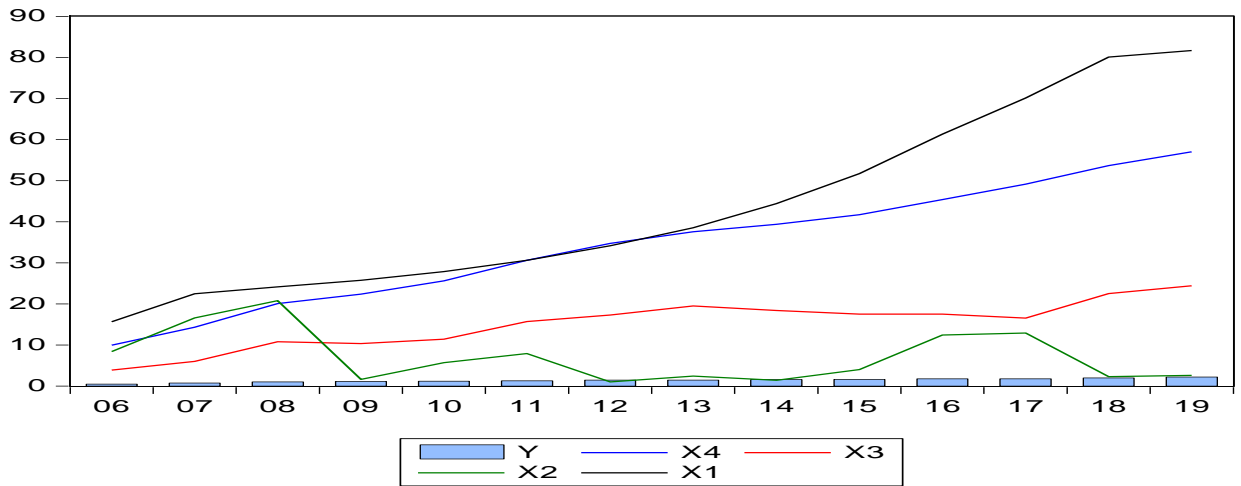
(3.3.6) düsturundan istifadə edərək, sərbəst dəyişənlərin (təhsil xərclərinə təsir edən amillərin) 1% dəyişməsi hesabına asılı dəyişənin (təhsil xərclərinin) dəyişmə dərəcəsini müəyyən etsək aşağıdakı nəticələr alınacaqdır.

$$E_{\text{ÜDM}} = \frac{\alpha_1 \bar{x}_1}{\bar{Y}} = \frac{43,47343 \times 0,00028}{1,392071} = 0,008744$$

$$E_{\text{infilyasiya}} = \frac{\alpha_2 \bar{x}_2}{\bar{Y}} = \frac{-0,0013 \times 7,142857}{1,392071} = -0,00667$$

$$E_{\text{büdcə gəlirləri}} = \frac{\alpha_3 \bar{x}_3}{\bar{Y}} = \frac{15,11964 \times 0,0145}{1,392071} = 0,157488$$

$$E_{\text{Əhalinin gəlirləri}} = \frac{\alpha_4 \bar{x}_4}{\bar{Y}} = \frac{34,40064 \times 0,026}{1,392071} = 0,642508$$

Qrafik 3.3.1 Azərbaycan Respublikasında təhsil xərcləri və ona təsir edən amillər arasındakı asılılığın 2006-2019-cu illər üzrə dəyişməsi

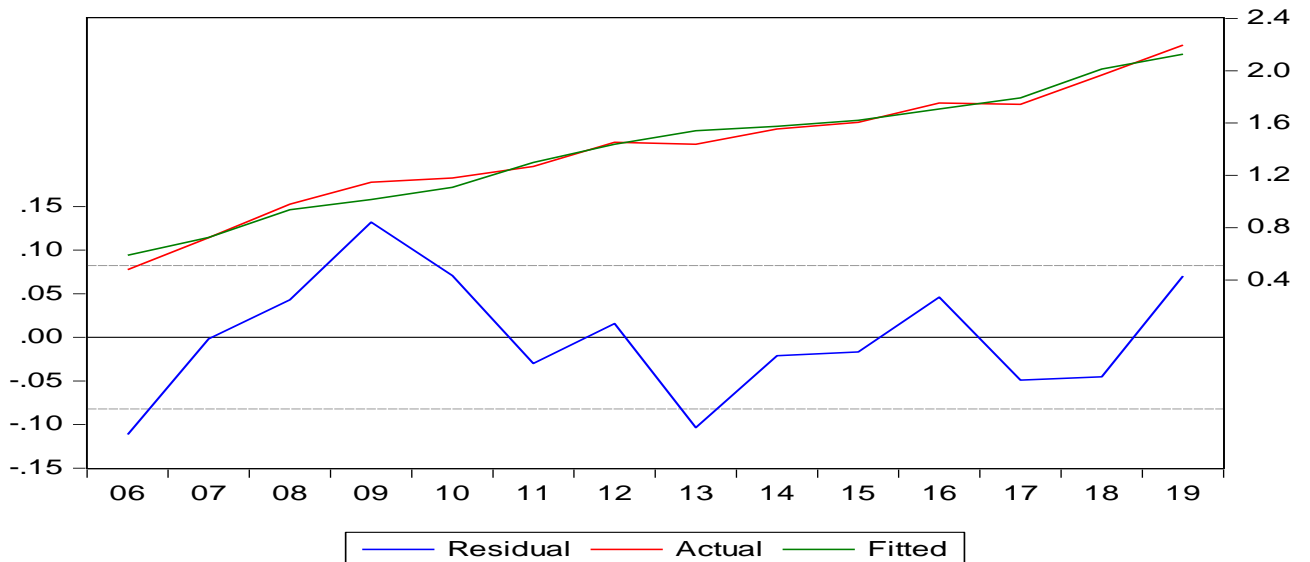
Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Hesablanmış səbəb və nəticə amilləri üzrə elastiklik əmsallarına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜDM-in həcmninin (X1) bir faiz artması təhsil xərclərinin 0,0008 % artmasına, ölkə üzrə inflyasiya səviyyəsinin (X2) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,0067% azalmasına, büdcə gəlirlərinin həcmninin (X3) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,016% artmasına, əhalinin nominal gəlirlərinin (X4) bir vahid artması təhsil xərclərinin 0,64% artması ilə nəticələnmişdir (qrafik 3.3.1).

Azərbaycan Respublikasında təhsil xərcləri və ona təsir edən amillər arasındakı asılılığın 2006-2019-cu illər üzrə dəyişməsi aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Eviews proqram paketinin tətbiqi ilə əldə edilən qurulmuş modelin reqressiya tənliyi və faktiki qiymətlərin qiymətləndirilməsi, habelə onlar arasında balansların dinamikası da statistik əhəmiyyət kəsb edir.

Qurulmuş (3.3.6) modelinin reqressiya tənliyi ilə Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərinin, habelə onların arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası aşağıdakı qrafikdə verilmişdir (3.3.2).

Qrafik 3.3.2 Eviews tətbiqi proqram paketində modelin reqressiya tənliyi ilə alınan və faktiki qiymətlərin, onların arasındakı qalıqların dinamikası

Mənbə. Eviews tətbiqi proqramına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiq olunan dövr üzrə təhsil xərcləri və ona təsir edən amillərin dəyişmə xarakteristikaları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu göstəricilərin xarakteristikalarını Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəyyən etmək olar.

Əgər Eviews tətbiqi proqramı təhsil xərcləri ilə sərbəst dəyişənlər arasında asılılığı ifadə edən göstəricilərin dəyişməsinə ifadə edən qrafikə nəzər salsaq qurulmuş modelə görə bu amillər arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək olar.

Təhsil xərcləri və ona təsir edən amillər arasındakı alınmış əlaqə tənliyini ifadə edən modelin adekvatlığı Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən yoxlanılmalıdır. F- Fişer kriteriyasının köməkliyi ilə bütünlükdə çoxluq reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyini yoxlamaq olar. Bu məqsədlə F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə edilməlidir [21, s. 331]. Eviews proqram paketinin nəticəsini əks etdirən cədvəl 3.3.4 məlumatlarına əsasən,

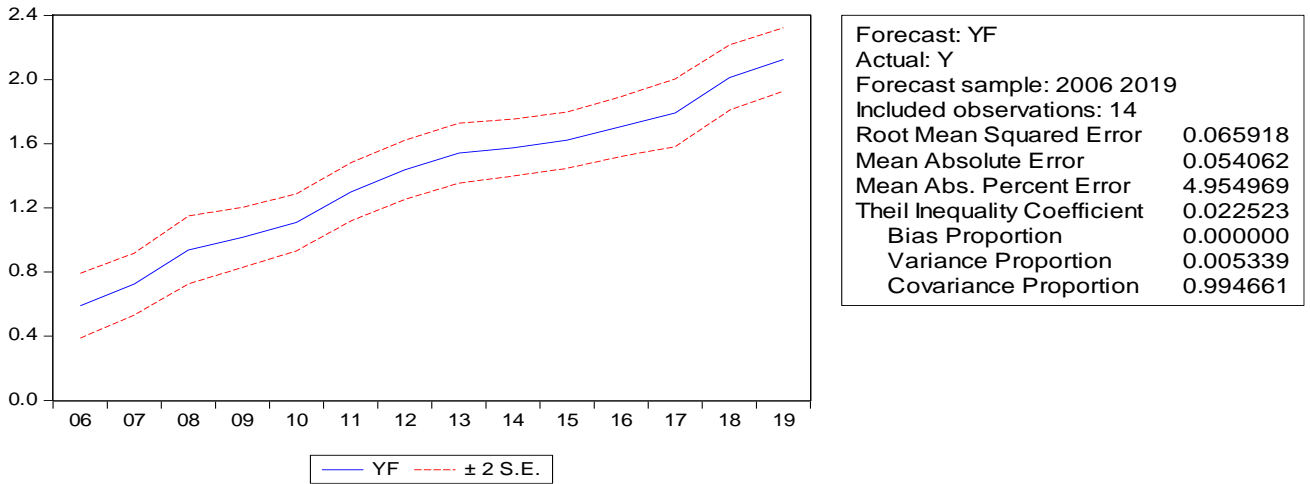
F- statistic (Fişer kriteriyası) = 104.24

EXCEL-də F cədvəl qiymətini $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распор}$ düsturunun köməkliyi ilə təyin etsək,

$$F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1) = F_{распор}(0,05; 4; 10) = 3,48 \text{ olar}$$

F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə edildikdə görünür ki, F-Fişer kriteriyası $> F_{cədvəl}(104.2 > 3,48)$. Bu o deməkdir ki, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətli xarakter daşıyır. Bu isə qurulmuş (2) modelin

adekvatlığı deməkdir.

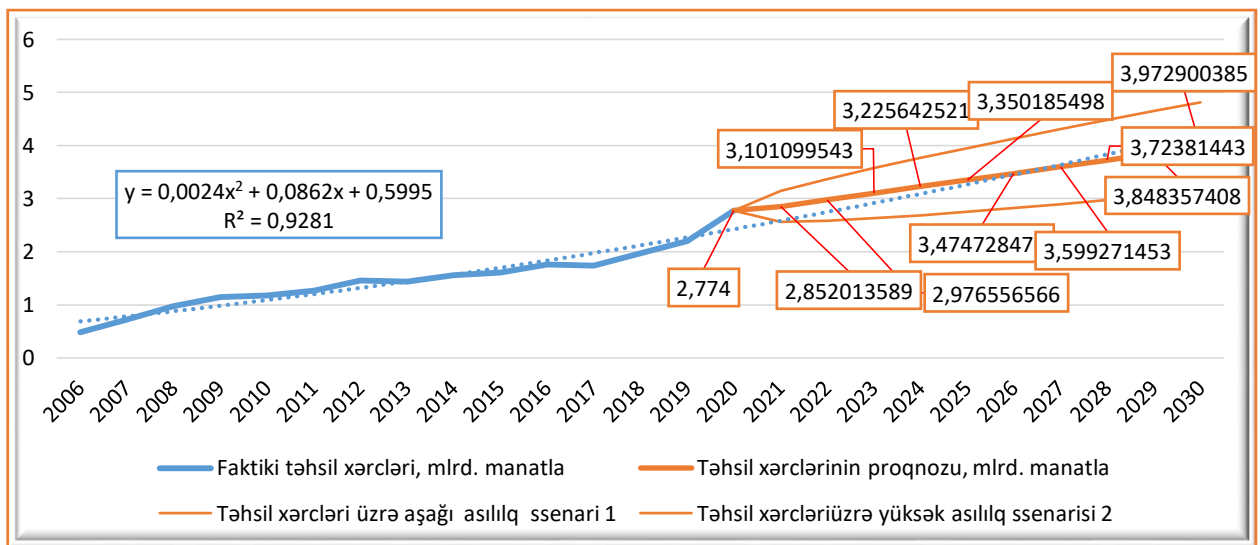

Qrafik 3.3.3 Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən təhsil xərclərinin illər üzrə qiymətləri, standart səhvləri və proqnozlaşdırma üçün xarakteristikaları

Mənbə. Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews tətbiqi proqram paketinə uyğun olaraq əldə edilən reqressiya tənlikləri ÜDM, inflyasiya, əhalinin gəlirləri, büdcə gəlirləri və proqnozlaşdırma üçün istifadə edilən tənliyin bəzi xüsusiyyətlərinin təsirlərini nəzərə alaraq təhsil xərclərinin illik dəyərini və standart səhvini göstərir.

Qrafikdən Azərbaycanda təhsil xərclərinin gələcək üçün proqnoz qiymətlərini də müəyyən etmək mümkündür.

Qrafik 3.3.4 Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin dinamikası və 2030-cu ilədək proqnoz qiymətləri

Mənbə. [171] müəllif tərəfindən məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır

İqtisadi sistemin hər hansı göstəricisinin qiymətlərinin artması və ya azalması

ardıcılığından asılı olaraq müşahidələr silsiləsi dinamik sıra adlanır. Əgər dinamik ardıcılıqda tənzimləmə əlaməti kimi zaman faktorundan istifadə edilirsə, həmin ardıcılıq zaman faktoru olan dinamik ardıcılıqdır. Bu seriya üçün proqnozlaşdırma metodunun seçimi siqnalın modelinin növündən asılıdır. Modellər əsasən üfüqi modellərə, istiqamətli modellərə, mövsümi və dövri modellərə bölünür. Müşahidələrin orta səviyyəyə qayıdacağını proqnozlaşdırmaq üçün vaxt ardıcılığı metodlarından istifadə olunur. Bu zaman xarici mühitin təsiri müəyyən hesab edilir. Əgər zaman seriyasının qiymətləri çox böyük miqyasdan dəyişirsə, onda trend modelindən istifadə edilməlidir.

Əgər müşahidə olunan qiymətlərinə yalnız inkişafın ümumi qanunauyğunluqları ilə birgə, mövsümü amillər təsir edərsə, bu halda dinamik cərgələrin təhlili metodu üzrə proqnozlaşdırma mövsümü modelin bazasında yerinə yetirilir. Əgər iqtisadi sistemi xarakterizə edən məlumatların yüksəlməsi və azalması zamandan asılı olmadan baş verərsə, onda dövrü modeldən istifadə olunur. Trend modelləri proqnoz ekstropolyasiyalarının aparılmasını diqqətdə tutur [90, s.420-424]. Dünya Bankının və BVF-nin 2007-2018-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin dinamikasına əsasən onun proqnoz qiymətlərini 2030-cu ilədək hesablasaq aşağıdakı nəticələri alarıq [171].

Qrafik 3.3.4 – də görüldüyü kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud qiymət və şəraitində ölkə üzrə təhsil xərclərinin proqnoz qiymətləri 2030-ci ilədək artaraq 3,973 mlrd. manat olacaqdır ki, bu da 2020-ci ilə müqayisədə 43,2% və yaxud 1,2 milyard manat artım deməkdir.

Dünya praktikasında müəyyən edilmişdir ki, dövlət büdcəsində təhsil xərclərinin 1% artımı ÜDM-in 0,4% artımına səbəb olur. Azərbaycanda isə təhsil xərclərinin 1% artımı ÜDM-un 0,11% artımına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda ali təhsilə ayrılan vəsaitin artımına baxmayaraq, onun ÜDM-da payı 2020-ci ildə 3,8% təşkil edir. Bu isə MDB və bəzi qonşu dövlətlərlə, cümlədən Rusiya (4,1%), Tacikistan(4%), Ukrayna (5,3%), Belorusiya (4,5%), İran (4,7%) və s. müqayisədə aşağıdır.

Alınmış hesabat nəticində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda təhsil xərclərinin 1% artması ÜDM-un 0,11% artması ilə nəticələnmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dinamik sıraların təhlili metodundan istifadə etməklə 2017-2025-ci illəri əhatə edən dövrlər üzrə Azərbaycanda təhsil xərclərinin zaman faktorundan asılı olaraq hesablanmış proqnozları gələcəkdə dövlət büdcəsində təhsil xərclərinin səviyyəsini əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Təhsil xərclərinin dövlət büdcəsində optimal səviyyəsinin perspektiv dövrlər üzrə proqnozlaşdırılmasında ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə etmək tövsiyyə olunur.

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müstəqil Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası prosesi ali təhsil sistemində uğurla davam edir. Biz bunu qəbul edilmiş konsepsiyalar və bu konsepsiyanın məntiqi nəticəsi kimi yaranmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” ilə dəstəkləyirik.

Azərbaycan Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” istedadlı gənclərin qabaqcıl ölkələrdə təhsil imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Azərbaycan Respublikası ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılmasına dair 2019-2023-cü illər üçün Milli Planın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı çox mühümdür”. Atılan uğurlu addımlar nəticəsində ali təhsil müəssisələrimizə müasir beynəlxalq təcrübədən bəhrələnmək, dünya universitetləri ilə beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək üçün yeni imkanlar açılacaqdır. Bütün bunlar ondan ibarətdir ki, Azərbaycan universitetləri ali təhsilin beynəlmilləşməsi prosesində daha fəal iştirak edir və qlobal ali təhsil məkanının ayrılmaz hissəsinə çevrilmək üçün lazımi hüquqi təminatlarla və kifayət qədər dövlət dəstəyinə malikdirlər. Göstərilir. Ölkəmiz son illər əcnəbi tələbələrin cəlb edilməsi, beynəlxalq akademik mobilliyin genişləndirilməsi, dünyanın ən nüfuzlu universitetləri ilə ikili diplom proqramlarının həyata keçirilməsini strateji məsələlər hesab edərək uğurlu fəaliyyət mexanizminin tətbiqi istiqamətində uğurlu nəticələr əldə edib. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı zəngin tarixi ənənəyə malikdir və dünyanın ən yaxşı universitetləri sırasında yer alır. Bu, Azərbaycanda ali təhsilin beynəlmilləşməsinin və xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı

əməkdaşlığın bariz nümunəsidir.

2015/2016-cı tədris ili İ.M.Seçenov adına ilk Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialının açılışı olub. İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Tibb Universitetinin məzunu, fəxri professoru Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılan filialın əsas məqsədi Azərbaycanda tibb təhsilini təkmilləşdirmək, dünyanın aparıcı universitetləri ilə əlaqələri genişləndirmək, eləcə də vətəndaşların Rusiyada təhsil almaq hüququnun təminatı kimi. Ana olmaq çətin, təltifedici və yorucu bir işdir.

Ali təhsilimizin beynəlmilləşməsinin daha bir nümunəsi kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə Fransada Azərbaycan Universitetinin (UFAZ) yaradılması respublikanın ali təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi daşıyır. Azərbaycan öz ölkəsinin əsas ölkələrində ali təhsil standartları çərçivəsində keyfiyyətli təhsil imkanları yaratmağı hədəfləyir. UFAZ ali təhsilimizlə Avropa ali təhsil məkanı arasında yaxınlaşmanı sürətləndirəcək və iki ölkə arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirəcək.

Azərbaycanda ali təhsilin formalaşmış ənənəsi var və təhsilin müasirləşdirilməsinə yüksək dövlət qayğısı göstərilir. Regional və beynəlxalq ali təhsil bazarının aparıcı iştirakçılarında biri olmaq üçün böyük potensiala malikdir. Bu, Azərbaycanın ali təhsil xidmətlərinin ixracında mühüm irəliləyişlərə nail olacağına əminlik yaradır.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə ölkənin sosial-iqtisadi həyatında təhsilin rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Hazırda təhsil iqtisadiyyatda tələb olunan bilik və bacarıqların aşılınması ilə bərabər, vətəndaşların gələcək həyata və cəmiyyətə inteqrasiya olunması üçün mühüm rol oynayır. Təhsil insanın tələbatının ödənilməsi, onun iqtisadi həyatda rolunu yüksəldən ən mühüm amillərdən biridir.

Təhsil hal-hazırda xalq təsərrüfatının müstəqil sahəsi olmaqla, bu sistemdə yaranan münasibətləri əks etdirir. Xalq təsərrüfatının müstəqil bir sahəsi olan təhsil iqtisadiyyatı, təhsilə yönəldilmiş və onun inkişafına ictimai və fərdi şərtlənən məqsədlərinə çatılması üçün istifadə edilən maddi, mənəvi, maliyyə, əmək resurslarının hərəkəti qanunauyğunluqlarıdır. Təhsil iqtisadiyyatının ən başlıca məsələsi bu sahəyə qoyulan resursların səmərəliliyinin və səmərəlilik meyarının müəyyən edilməsidir.

Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının iqtisadi səmərəliliyinin artırılması üzrə müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması və optimallaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

-Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi şərait, həmçinin Azərbaycan qanunvericiliyi təhsil xidmətlərinin idxalının genişlənməsini stimullaşdırır;

-Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin orta qiyməti yüksəkdir və ölkəni təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli etmir;

-Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixaracından gələn gəlirlər ÜDM artması ilə paralel artmışdır. Lakin bu artım ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması hesabına deyil, daxili istehlak mallarının qiymətlərinin və xidmət haqlarının artması hesabına baş verib. Belə qiymət artımı gələcəkdə əcnəbi tələbələrin sayının artmasına deyil, əksinə azalmasına səbəb ola bilər;

-müəyyən edilmişdir ki, beynəlxalq mübadilə mərkəzlərinin, akademik xidmətlərinin, informasiya mərkəzlərinin və s. yaradılması, Azərbaycan Respublikasında təhsil xidmətləri sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyi artırma bilər;

-tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın ali məktəblərində tədris edilən ixtisasların və

ixtisas istiqamətlərinin əksəriyyətinin hələ də beynəlxalq təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətli olmadığı müəyyən edilmişdir;

-müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan müstəqillik ələdə etdikdən sonra təhsil xidmətləri sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermiş, təhsil xidmətləri üzrə idxal-ixrac əməliyyatları artmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda təhsil alan əcnəbi tələbələrin, həm də Azərbaycandan yaxın və uzaq xarici ölkələrə təhsil almaq üçün gedən tələbələrin sayında kəskin artım müşahidə edilmişdir;

- Azərbaycanın ali məktəblərində əcnəbi tələbələrin xüsusi çəkisi son illər azalan tendensiya ilə inkişaf etmişdir. Özəl ali məktəblərdə isə bu göstərici dövlət ali məktəbləri ilə müqayisədə daha aşağı səviyyədə olmuşdur;

-tədqiqat nəticəsinə müəyyən edilmişdir ki, adambaşına ÜDM-in həcmi ilə xaricdə dövlət hesabına təhsil alan tələbələrin sayı arasında ciddi korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur. Bu asılılıqda korrelyasiya əmsalının 0,91 olması sübut edir ki, Azərbaycanda adambaşına ÜDM artdıqca ölkənin iqtisadi inkişafı, həmçinin dövlət xətti ilə xaricə təhsil almağa gedən tələbələrin maddi cəhətdən dəstəklənməsi imkanları da artan dinamika ilə inkişaf edir;

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda adambaşına gəlirlər artdıqca, xaricdə təhsil proqramlarına ayrılan vəsait və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayında artım baş verir;

- beynəlxalq reyting hesabatlarında təhsil xidmətləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi araşdırılaraq, digər ölkələrlə müqayisə edilmiş və müəyyən olumuşdur ki, əsas reyting hesabatlarında Azərbaycanın mövqeyi yüksək olsa da, təhsil xidmətləri göstəriciləri üzrə digər ölkələrdən geri qalır;

-Web of Science bazalarında indeksləşmiş məqalə və kitabların sayına görə Azərbaycanın elm və təhsil müəssisələrinin reytingi müəyyən edilərək qiymətləndirilmiş və müəyyən edilmişdir ki, son illərdə bu göstərici üzrə artım olsa da, hələ də potensial səviyyədə çox aşağıdır;

- aparılmış tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin 2030-cu ilədək proqnoz qiymətlərinin trend modelinə əsasən artacağı müəyyən edilmişdir.

-Azərbaycanda təhsil xidmətləri ixracı üçün xarakterik olan struktur əmsallarının müqayisəli hesablamaları əsasında müəyyən edilmişdir ki, təhsil xidmətləri bazarında ixrac dövlət hesabına xaricdə təhsillə bağlı olan idxalı üstələyir. Lakin öz hesabına xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının dövlət hesabına təhsil alanların sayından yüksək olduğunu nəzərə alsaq, təhsil xidmətləri bazarında idxalın ixracı üstələdiyini müəyyən etmək olar.

- tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dövlət hesabına MDB ölkələrinə göndərilən tələbələrin sayı 2009-cı ilədək artan dinamika ilə inkişaf etdiyi halda, sonrakı illərdə dövlətlərarası və regional siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, xeyli azalmışdır.

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın dövlət ali məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində “optimal” vəziyyətdədir. Lakin dayanıqlı rəqabətqabiliyyətli deyil, Azərbaycanın qeyri-dövlət ali məktəbləri təhsil xidmətlərinin ixracı sahəsində aşağı reytingə malikdirlər. Azərbaycanın ali məktəblərinin əksəriyyətinin təhsil xidmətləri ixracı çox aşağıdır və əksər universitetlər hələ də keçid mərhələsindədirlər. Azərbaycanın təhsil xidmətləri ixracından gələn gəlirlər ÜDM artması ilə paralel artmışdır. Lakin bu artım ölkəyə gələn əcnəbi tələbələrin sayının artması ilə deyil, daxili istehlak mallarının qiymətlərinin və xidmət haqlarının artması hesabına baş verib. Belə qiymət artımı gələcəkdə əcnəbi tələbələrin sayının artmasına deyil, əksinə azalmasına səbəb ola bilər.

-Azərbaycan təhsil müəssisələrində tələbə yataqxanalarının sayı çox azdır və müasir standartlara cavab vermir. Bu isə Azərbaycanda təhsil haqlarının nisbətən aşağı olmasına baxmayaraq yaşama xərclərinin yüksək olması ilə əlaqədar olaraq təhsil idxalının qarşısını alır. Təhsil idxalının artması məqsədi ilə hesab edirik ki, dövlət və özəl müəssisələrində tələbə yataqxanaları inşa olunmalı və tədris metodları dünya təcrübəsinə və standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Həmçinin, distant təhsilin tətbiqi sürətləndirilməli və bu barədə müvafiq addımlar atılmalıdır.

-Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, Azərbaycanda aqronomluq, baytarlıq, qida məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət, qida qəbulu və mikrobioloji laboratoriya üzrə mütəxəssislərə, qida və kimya mühəndisliyi üzrə mütəxəssislərə böyük ehtiyac var.

Müəssisələrin bu sahədə ehtiyacları xarici mütəxəssislər tərəfindən ödənilir. Hesab edirik ki, bu ixtisasların hazırlanmasında beynəlxalq təcrübə əsasdır və ali təhsil müəssisələrində onlardan istifadə edilməlidir. Kənd təsərrüfatında bir çox qida mühəndisləri xarici vətəndaşlardır. Bu onların maaşlarını yerli qida mühəndislərinin maaşlarından bir qədər yüksək edir. Bunun üçün hesab edirik ki, dövlət proqramı çərçivəsində təhsil proqramında tələb olunan ixtisaslara, o cümlədən qida mühəndisliyi ixtisaslarına üstünlük verilməlidir.

-tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, təhsil iqtisadiyyatının problem səviyyəsində ən başlıca məsələsi bu sahəyə qoyulan resursların səmərəliliyinin və səmərəlilik meyarını müəyyən edən təhsil xərclərinin hər manatına düşən milli gəlirə görə hesablanan təhsilin rentabelliyidir.

-Ali təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin normal tənzimlənməsi məqsədi ilə təhsil xərclərinin tərkibində dolayı xərclərin norması professor-müəllim heyətinə nisbətən-298,7%, mənfət yığımı norması isə 20,5% olmalıdır. Qeyd edək ki, bu norma (mənfət yığımı norması) istənilən Ali təhsil müəssisəsinin sərbəst mənfəət hesabına maliyyələşən xərclərin tənzimlənməsini təmin edəcəkdir. Təklif edilən hər iki norma istənilən ödənişli təhsil müəssisəsinin ixtisaslar üzrə ödəniş qiymətlərinin müəyyən edilməsində istifadə edilə bilər.

Ekonometrik modelləşmənin köməyi ilə müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda təhsil xərcləri ilə ÜDM arasında sıx korrelyasiya əlaqəsi vardır və Azərbaycanda təhsil xərclərinin 1% artması ÜDM-un 0,11% artması ilə nəticələnir.

-Tədqiqat nəticəsində 2030-cu ilədək Azərbaycan Respublikasında təhsil xərclərinin proqnozları müəyyən edilmiş və proqnozlara görə bu xərcin 2030-cu ildə artaraq 3,973 mlrd. manat olacağı proqnozlaşdırılır.

Beləliklə, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda təhsil sahəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına dair təkliflərin həyata keçirilməsi ali təhsil müəssisələrinin rentabelliyini artırmaq və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin normal tənzimlənməsini təmin etməklə yanaşı, təhsil sahəsində əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Nəticədə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması baxımından ölkənin müasir tələblərinə cavab verən kadrlara olan tələbatı ödənəcək, həm də Azərbaycan gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil alması üçün lazımı şərait yaranacaq, təşkilatçılığı artıracaq və istedadlı gənclərin dünyanın aparıcı ölkələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi prosesinin səmərəliliyini təmin ediləcək.

Eyni zamanda dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri praktiki olaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində, Ali təhsil müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin normal tənzimlənməsində, respublikada hazırlanan məqsədli təhsil proqramlarında və ölkəmizin təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında istifadə edilə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abasova, S.H. Orta Asiya dövlətləri ilə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin dövlət inzibati tənzimlənməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2001. № 3-4, - s.

2. Ali təhsil [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=133> (müraciət olunub: 30 sentyabr 2013).

3. Avropa regionu dövlətlərin tədris kurslarının, ali təhsil haqqında diplomların və elmi dərəcəli diplomların və elmi dərəcələrin tanınması barədə Konsepsiya [Elektron resurs] / Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://www.mfa.gov.az/content/728>

4. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası [Elektron resurs] // 29 dekabr, 2012-ci ildə qəbul edildi, - URL: http://www.president.az/files/future_az.pdf

5. Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhərində M.V. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin filialının və Rusiya Federasiyasının Dərbənd şəhərində Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin filialının təşkili və fəaliyyəti haqqında Sazişi imzalamaq səlahiyyətinin verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 5 avqust 2008-ci ildə qəbul edildi, - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/15593>

6. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Çin Xalq Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [Elektron resurs] // 12 iyun 2020-ci ildə qəbul edilmişdi, - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/45182>

7. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan

Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // 18 may 2004-cü il qəbul edilmişdi, - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5937>

8. Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında ticarət-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı üzrə gələcək tədbirlər haqqında" Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // 16 dekabr 2008-ci ildə qəbul edilmişdi, - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/16264>

9. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyasının Stavropol diyarının arasında ticarət-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əməkdaşlıq haqqında Sazişi Azərbaycan Respublikası adından imzalamaq səlahiyyətinin verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 14 iyul 2010-cu ildə qəbul edilmişdi, - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/19828>

10. Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyinin beynəlxalq əlaqələr sahəsi üzrə 2012-ci ildə görülmüş işlərə dair hesabatı [Electronic resource] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=133> (müraciət edilib:10 yanvar 2014).

11. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsi haqqında qanun [Elektron resurs] / Azertac, - 2014, 20 aprel, - 2 s., - URL: http://azertag.com/sites/default/files/Bolmeler/Resmi_senedler/Ferman/qanun-2014-cu-il-budca-rasmi-sanadlar-an-yeni-variantda.pdf (müraciət edilib: 23 aprel 2014).

12. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://edu.gov.az/az/page/299/759>

13. Azərbaycan Respublikası və İspaniya Krallığı arasında mədəniyyət, təhsil və elm sahələrində əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // 2012-ci il noyabrın 28-də Madrid şəhərində imzalanmış Saziş

təsdiq edilsin. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/25581>

14. Azərbaycan Respublikası və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // 20 noyabr 2006-cı ildə Abu-Dabi şəhərində imzalanmış Saziş təsdiq edilsin. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/13226>

15. Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri ilə Fransa Respublikasının milli təhsil, ali təhsil və tədqiqat naziri arasında Azərbaycan-Fransız Universitetinə dair Niyyət Məktubunun təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs] // 25 aprel 2015-ci ildə Bakı şəhərində imzalanmış Niyyət Məktubu təsdiq edilsin. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/30049>

16. Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı ildə tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: - URL: <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

17. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5363>

18. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Amerika Birləşmiş Ştatları Hökuməti arasında Yardım Göstərilməsinin Asanlaşdırılmasına dair Əməkdaşlıq haqqında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // 18 iyul 2000-ci il ildə Bakı şəhərində imzalanmış Niyyət Məktubu təsdiq edilsin. - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/342>

19. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // 24 oktyabr 2013-ci ildə təstiqlənmişdir. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, - URL: <https://president.az/articles/9779>

20. Azərbaycan Respublikası ilə Belarus Respublikası arasında 2025-ci ilədək sosial-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Müqavilənin və onun Proqramının təsdiq edilməsi

barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // noyabrın 28-də 2015-ci il Minsk şəhərində imzalanmış Müqavilə və onun Proqramı təsdiq edilmə - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/32256>

21. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Belarus Milli Elmlər Akademiyası arasında 2007-2010-cu illər üzrə elmi əməkdaşlıq Proqramı'nı imzalamaq səlahiyyətinin verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs] // 1 may 2007-ci ildə təsdiq edilmişdi. – Bakı: - URL: http://frameworks.e-qanun.az/13/f_13306.html

22. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - Bakı: Bakı, – 2005. - 490 s.

23. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - Bakı: Bakı, – 2010. - 446 s.

24. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, - Bakı: Bakı, – 2011 s.

25. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı – 2010, - s. 221.

26. Azərbaycanın təhsil xidmətlərinin ixracı (illik adambaşına, ABŞ dolları) [Elektron resurs] // Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi adresi, - URL: <http://www.azstat.org/MESearch/pdfdetSec.jsp>

27. Büdcənin gəlir və xərc hissəsinin yerinə yetirilməsinin təhlili [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin rəsmi adresi, - URL: <http://www.maliyye.gov.az/static/15/budcenin-gelir-ve-xerc-hissesinin-yerine-yetirilmesinin-tehlili>

28. Dövlət ümumi təhsil müəssisələrində çalışan bilik və bacarıqlarının diaqnostik qiymətləndirilməsi aparılan müəllimlərin əmək haqqının artırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 18 iyun 2019 ildə qəbul edilmişdi. Bakı: URL: <https://president.az/articles/33581>

29. Dövri elmi nəşrlərin daxil olduğu beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemləri (bazaları) [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının rəsmi adresi URL:
<http://www.aak.gov.az/documents/34>

30. Dünya Bankı ilə təhsil sahəsində əməkdaşlıq Təhsil İslahatı Layihəsi (1999-2003) [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi adresi, - URL: <https://edu.gov.az/upload/file/Dunya-banki/tehsil-sahesinde-emekdashliq.pdf>

31. Dünyada xarici tələbələrin sayı [Elektron resurs] / News.az, - 2014. 15 oktyabr, - 3s. URL: <http://www.news.az/articles/society/48742> (müraciət edilib: 18 aprel 2014).

32. Dünyamalı, Vəliyev. Karyera; şəxsi müvəffəqiyyətin strategiyası / V. Dünyamalı. - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2005. – 440 s.

33. Eyvazov, A.A. Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, - Bakı: AMEA, İİ. - 2008. – 183 s.

34. Əhalinin sayının dəyişməsi [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi adresi, - URL: <http://www.stat.gov.az/source/demography/>

35. Əhmədov, M.M. Xidmət sahələrinin marketinqi / M.M. Əhmədov, - Bakı: İqtisad universiteti, - 2015. - 372s.

36. Əliquliyev, R. Elmi kadr hazırlığı (monitorinq) / R.Əliquliyev, R.Mahmudova, S. Allahverdiyeva, - Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2014. – 61s.

37. Əliquliyev, R.M. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları / R.Əliquliyev, Bakı: Elm, 2002.- 48 s.

38. Əliyev, Şahrza. Təhsildə aparılan islahatın əsas xətti - yeni maliyyələşmə mexanizmi [Elektron resurs] // Azərbaycan müəllimi. - 2012, 14 sentyabr. №36. - URL: <http://muallim.edu.az/www.old/arkiv/2012/36/24.htm>

39. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet adresi, - URL: https://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azerbaycan_Respublikasinin_Qanunu.pdf

40. Gülaliev, M.G. Xarici iqtisadi fəaliyyət: tənzimləmə ilə liberallığın

tarazlığı/ M.G. Güllaliyev- Bakı: Elm və Bilik, - 2016. - 382s.

41. Güllaliyev, M. Mənəfova, Ə.Q. Xarici iqtisadi əlaqələrdə təhsil xidmətinin yeri // - Bakı: BDU, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, - 2013. - №2(34), - s.275-281

42. Güllaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın beynəlxalq təhsil bazarında yeri // - Bakı: BDU, Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, - 2013. №3 (35), - s.248-255.

43. Güllaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil xidməti bazarında ixrac gəlirləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2013. №4, - s.119-125.

44. Güllaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri ixracında Azərbaycanın ali məktəblərinin potensialının qiymətləndirilməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2013. №4, - s.390-395.

45. Güllaliyev, M.G., Mənəfova Ə. Azərbaycan da təhsil xidmətləri idxalı və dövlət hesabına xaricdə təhsilin dinamikası // - Bakı: Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri (elmi analitik və praktiki jurnal), Dövlət Universiteti, - 2013. №4 (36), - s.363-372.

46. Güllaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin idxalının əsas xüsusiyyətləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2014. - №2, - s.220-228.

47. Güllaliyev, M., Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin idxalı və öz vəsaiti hesabına xaricdə təhsilin dinamikası // - Bakı: Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, - 2014. - №4 (35), - s. 299-309.

48. Güllaliyev M., Mənəfova, Ə.Q. Eyvazov A.A. Azərbaycanın elm və təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı (kollektiv monoqrafiya) / AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, - Bakı -2015, - s. 210-236.

49. Hesabat jurnalı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <https://edu.gov.az/az/hesabatlar/hesabatlar>

50. Hesabat və statistika [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu - URL: http://www.oilfund.az/az_AZ/hesabatlar-ve-statistika/son-

reqemler.asp#sthash.hRzZQIVZ.dpuf

51. Hacıyev Ş.H. Dünya İqtisadiyyatının tarixi.-2019.
52. Həsənli, Y.H. Xərc-bulaxılış, tarazlı qiymətlər modelləri və əmək ehtiyatlarının sahələrarası balansının işlənməsi və simulyasiyaların aparılması // - Bakı: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmiş tədqiqat işi,- 2011.
53. Xaricdə təhsil [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi internet adresi, - URL: <https://edu.gov.az/az/higher-education/xarici-tehsil>, - (müraciət edilib:10 oktyabr 2014).
54. Xarici ali təhsil müəssisələrinin Bakı filialları barədə Proqramı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi internet adresi, - URL: <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=134>
55. Xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı (tədris ilinin əvvəlinə, nəfər) [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet adresi, - URL: <http://www.stat.gov.az/source/education> (müraciət edilib: 25 yanvar 2014).
56. Xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində dövlət xətti ilə təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarının sayı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet adresi - URL: <http://www.stat.gov.az/source/education/> (müraciət edilib: 16 aprel 2014).
57. Xarici ticarətdə ixrac idxalı xeyli üstələyir [Elektron resurs] / Azərbaycan qazeti, - URL: <http://www.azerbaijannews.az/index.php?Lng=aze&year=2009&Pid=3934>
58. Xəlilov Bəhram. Heydər Əliyev – Azərbaycanın müasir dövlət qulluğu sisteminin banisi // Respublika qəzeti, - 2013.17.04. – s.4.
59. Xəlilov, S. Elm haqqında elm / S. Xəlilov, - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2011. - 752 s.
60. İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, - URL: http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

61. İlik hesabat 2017 [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu - URL:<http://www.oilfund.az/uploads/status2017.pdf>
62. Kərimli.İ.A. “Beynəlxalq İqtisadi münasibətlərin müasir problemləri” tədris vəsaiti / - Bakı: – 2006. – 373 s.
63. Qənbərov. Ə.F. “Məzənnə siyasəti: yeni çağırışlar və imkanlar” - 2021. - 296 s.
64. Quliyev.R.R.Tədrisin nəticələrinin qiymətləndirilməsinin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri.2019, cild 7,s18-34
65. Quliyev M.Y.Azərbaycan-Belarus əməkdaşlığının qloballaşma və investisiya-innovasiya problemləri,Minsk, 2008,s89-90
66. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sistemində inteqrasiyası // Respublika qəzeti. - 2018, 28 iyun, - №139 (6172). – 9s.
67. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanda dövlət hesabına xaricdə ali təhsil alma göstəricilərinin dinamikası // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2016. - №6, - 201-206s.
- 68.Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının MDB Ölkələri ilə elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığının hüquqi tənzimlənməsi // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, -2011. №2, -s.182-188.
69. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın elmi potensialı // -Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2012. №3, - s.115-119.
70. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın elmi-texniki potensialının sosial iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi // AMEA, Elmi innovasiyalar mərkəzi Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasının 20 illiyinə həsr olunmuş, “Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyaların rolu beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları”, - Bakı: 24-25 noyabr, - 2011, -
71. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının müasir vəziyyəti // Strateji islahatlar: Qabaqlayıcı vergi siyasəti” A.Musayevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr edilən Beynəlxalq elmi-praktik

konfransın materialları. Bakı: - 6 Oktyabr, - 2017, -429-430s.

72. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas inkişaf perspektivləri // Ümumi Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanda ali təhsilin beynəlmilləşdirilməsi və rəqabətliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi - praktiki konfransın materialları, - Bakı: 2-3 may, 2019, - 358-363s.

73. Mənəfova, Ə.Q. Azərbaycanla Rusiya arasında təhsil sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi // Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin bərpası və sosial –iqtisadi nailiyyətlər mövzusunda elmi-praktiki konfransı, - Bakı: Biznes Universiteti, - 07 oktyabr, - 2011, №3, -

74. Mənəfova, Ə.Q. Elm və təhsil sferasında Azərbaycan və Ukrayna arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlərin inkişaf perspektivləri // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2012. - №2, - 82-86 s.

75. Mənəfova, Ə.Q. Elmi və elmi-texniki potensialın nəzəri – metodoloji əsaslarına dair // AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası, - 2012. - №4 – s.

76. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri bazarında ali məktəblərin rəqabətqabiliyyətliliyi, // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2013. №3, - s.

77. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri bazarının dinamikası // - Bakı: BDU Xəbərlər, - 2013. № , - s.

78. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri ixracında // - Bakı: BDU Xəbərlər, - 2013. № , - s.

79. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil xidmətləri ixracının metodoloji əsasları // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, - 2013. - №5, - s.

80. Mənəfova, Ə.Q. Təhsil sistemində inteqrasiya geniş imkanlar yaradır // Respublika qəzeti. – 2021, 22 avqust. №176(7072), - s-4.

81. Mərdanov, Misir. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmişə, bu günə və gələcəyə bir baxış. // Azərbaycan müəllimi qəzeti, - 2010, 8 yanvar, - s. 1-2.

82. Orucov, N.X. Azərbaycanın ali təhsil sistemində aparılan islahatlar və

onun qiymətləndirilməsi, // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, - 2011. №2, - s.99-103.

83. Şəkərəliyev, A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi / A.Ş. Şəkərəliyev. - Bakı: İqtisad Universiteti, - 2011. - 542 s.

84. Test imtahanlarında iştirak etmək üçün ödənişin tətbiqi [Elektron resurs] / Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası (TQDK), - URL: <http://www.tqdk.gov.az/documents/resolution/>

85. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 19 iyun 2009-cu ildə qəbul edilmişdi. Bakı: URL: <http://www.e-qanun.az/framework/18343>

86. Təhsil, elm və mədəniyyət [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, - URL: <http://www.stat.gov.az/source/education/> (müraciət edilib: 15 aprel 2014).

87. Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=319> (müraciət edilib: 12 dekabr 2013)

88. Ümumi daxili məhsul - manat, dollar və avro ilə [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, - URL: http://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/.

89. Yadigarov, T.A. Böhran şəraitində tədris müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən amillərin optimallaşdırılması yolları // ADDA-nın təşkil etdiyi “Dəniz nəqliyyatında innovativ texnologiyalar mövzusunda” XI -ci Beynəlxalq elmi-texniki konfransı, -Bakı: - Mayın 6, - 2016, - s. 240-245

90. Yadigarov, T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Exel və EVIEWS Proqram Paketlərində həlli: Nəzəriyyə və praktika / T.A. Yadigarov, - Bakı: AMEA İİ, - 2019. - s. 352.

91. Yaşayış yerinə görə illik ödəmələr (ABŞ dollar) 2004-2013-cü illər // Birja həftəlik qəzeti, - 2012. 23 may, - 4 s.

92. Yadigarov, T.A, Gömrük statistikasına və müasir informasiya texnologiyaları (Monoqrafiya) // - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2020, - s.520.

93. 2007- 2015- ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə

Dövlət Proqramı [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://edu.gov.az/upload/file/Benelxalq-elaqeler/Proqram2007-15.pdf> (müraciət edilib: 12 yanvar 2014)

94. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // 27 noyabr 2008-ci il tarixdə təsdiq edilmişdi. – Bakı: Qanun, - 2014, - 57s.

95. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı'nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı [Elektron resurs] / 22 may 2009-cu ildə qəbul edildi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, - URL: <https://edu.gov.az/upload/file/islahat-proqrami.pdf>

96. 2012-ci il oktyabrın 9-da Budapeşt şəhərində imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Macarıstan Hökuməti arasında təhsil, elm və mədəniyyət üzrə əməkdaşlığa dair Saziş”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [Elektron resurs] // 19 dekabr 2012-ci ildə təsdiq - Bakı: Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası - URL: <http://www.e-qanun.az/framework/30049>

97. 2015-ci ildə təhsil sahəsində görülmüş işlərə dair hesabatın qısa xülasəsi [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı, - URL: <http://edu.gov.az/upload/file/HESABAT/2015/hesabat-xulase-2015.pdf>

98. 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı çərçivəsində xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil alacaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçim Qaydaları'nın təsdiq edilməsi haqqında [Elektron resurs] / 13 noyabr 2019-cu ildə qəbul olunub. – URL: <http://e-qanun.az/framework/43618>

99. 2019-2023 Dövlət Proqramı çərçivəsində Xaricdə Doktorantura Təhsili [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, - URL: https://edu.gov.az/upload/file/Beynelxaql-emekdashliq/2019/11/elan-DP-PhD-18_11_2019.pdf

100. Uluslararası Yüksek Öğretim ve Türkiye” nin Konumu. Eğitim Ekonomisi İş Konseyi Raporu. İstanbul Eylül 2012 [Elektron resurs] / In study finder, - URL: <http://studyinturkey.org.tr/index.php/en/education-news/78-international-higher-education-and-turkey-s-position> (müraciət edilib: 12 aprel 2014)

101. Абасова, С.Г., Манафова, А. Современное состояние подготовки специалистов с высшим образованием Азербайджана в области сельского хозяйства // «Современные тенденции развития образования, науки и технологий» Сборник научных трудов по материалам IV международной научно-практической конференции, - Москва: - 28 сентября, - 2018, - с. 92-97

102. Аббасов, Т.И. Развитие науки // Народное хозяйство Азербайджана, - 1990. №10, - с.28-35.

103. Агаев, Р.А, Аббасов, Т.И, Ахундова, Э.С. Совершенствование управления научно-техническим потенциалом Азербайджанской ССР // Научные труды НИИ Экономики при Госплане Азерб. ССР, том XXII, Проблемы социально-экономического развития Азербайджанской ССР, - Баку, - 1989. – с. 329.

104. Агаев, Р.А, Кадиров, Б.А. Научно-технический потенциал Азербайджана в условиях становления рыночных отношения / Р.А. Агаев, Б.А. Кадиров, - Баку: Элмь, - 1992. - с. 148.

105. Айдрус, И.А., Филиппов В.М. Мировой рынок образовательных услуг / И.А. Айдрус, В.М. Филиппов. - Москва: РУДН, - 2008. – 194 с.

106. Алиев, М.Н, Гусейнова, А.Д. Анализ Научно-исследовательских и конструкторский опытных работ в Азербайджанской Республике // Журнал Известия высших технических учебных заведений Азербайджана, - 2003, №3(19), - с. 60-65.

107. Андрианов, В. Конкуренентоспособность России в мировой экономике // Мировая экономика и международные отношения, - 2000. №3, - с. 47-57

108. Антонова, О.В. Рынок образовательный услуг: современные условия и тенденции развития: / автореферат на соискании ученый степени кандидата экономических наук) / -Москва, 2012. – 25 с.- URL: <http://economy->

lib.com/disser/372164/a#?page=1

109. Анчишкин, А.И. Наука, техника, Экономика / А.И. Анчишкин. Москва: Экономика, - 1986, - 302 с.

110. Арефьев, А.Л. Иностранцы студенты в российских вузах [Электронный ресурс] // Доклад на 3-м всемирном форуме иностранных выпускников советских и российских вузов, - Москва: ноябрь 2012 года, - URL: (<http://demoscope.ru/weekly/2013/0571/analit02.php>, - (müraciət edilib.15 dekabr 2013))

111. Арефьев, А.Л. Российские вузы на международном рынке образовательных услуг / А.Л. Арефьев. - Москва: Центр социального прогнозирования, - 2007. - 700 с.

112. Афанасьев, К.С. Управление знаниями и маркетинговой деятельностью в сфере дополнительного профессионального образования // Царскосельские чтения, - 2015. – 9 (2), - с. 125-129.

113. Белова, Т. И. Статистический анализ рынка международных образовательных услуг США // Сборник Научных Трудов НГТУ, - 2004. - №2(36), - с. 123-128.

114. Беляков, С.А., Государственное управление научно-технологическим развитием: зарубежный опыт // Вопросы инновационной экономики, - 2019. - №3 (9), - с. 657-671.

115. Богомолов, О.Т. Анатомия глобальной экономики: пособие / О.Т. Богомолов, – Москва: ИКЦ Академкнига, - 2004. – 216 с.

116. Быков, В.В. Методы науки / В.В. Быков, - Москва: Наука, - 1974. - 289 с.

117. Варшавский, А., Маркусова, В. Оценку эффективности российских фундаментальных ученых следует скорректировать [Электронный Ресурс] // Наука и технологии России: Электронное издание, - URL: <http://www.econorus.org/sub.phtml?id=137>

118. Волков, О.И. Плановое управления научно-техническим прогрессом, Москва: 1975. – 356с.

119. Всемирный доклад по образованию 2007 [Электрон ресурс] / UNESCO, - URL: http://www.uis.unesco.org/template/pdf/ged/2007/GED2007_rus.pdf
120. Высшее профессиональное образование и кадровая политика в современной России // Аналитический вестник Совета Федерации РФ. 2006. № 25 (313), - с. 76.
121. Галаган, А.И. Современное состояние мирового рынка образовательных услуг и положение на нем России // Социально-гуманитарные знания, - 2004. № 3, - с. 61–75.
122. Галичин, В.А., Международный рынок образовательных услуг: основные характеристики и тенденции развития // Век глобализации, 2013. - № 2, - с.101 -112.
123. Гатовский, Л.М, Научно-технический прогресс и экономика развитого социализма / Л.М. Гатовский, - Москва: Наука, - 1974. – 432с.
124. Гедранович, А.Б. Рынок международных образовательных услуг // Что дает Беларуси глобализация?: что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации и какие дискуссии ведутся вокруг них?: материалы Междунар. Конф, - Минск: 20-23 октября – 2004, - с.83–100.
125. Горфинкеля, В.Я. Экономика инноваций (второе издание) / В.Я. Горфинкеля. – Москва: НИЦ ИНФРА, - 2013. - 336с.
126. Григорьева, Е.Г. Образовательная услуга как объект экономического анализа [Электронный ресурс] / Е.Г. Григорьева. - 2010. - 285 с. – old.ippd.ru/bibl/pedagog_razvitie/pr_st.html
127. Громека, В.И. США: научно-технический потенциал / В.И. Громека. - Москва: Мысль, - 1977. - 117 с.
128. Гудожник, Г.С. Научно-технический прогресс: сущность, основные тенденции / Г.С. Гудожник, Москва: Наука, - 1970. – с. 271.
129. Гюльалиев, М., Манафова, А. Основные свойства международных образовательных услуг в Азербайджане // Экономика образования, - Кострома: - 2013. № 4, - с. 111-115.

130. Гюльалиев, М., Манафова, А. Основные свойства международных образовательных услуг в Азербайджане и потенциалы ВУЗ-ов Азербайджана // Вестник Экономики, Права и Социологии, - Казань: - 2014. № , с.
131. Гюльалиев, М., Манафова, А. Оценка потенциала высших учебных заведений Азербайджана в экспорте образовательных услуг // - Москва: Alma mater вестник высшей школы, - 2014. №2, - с. 82-86.
132. Гюльалиев, М., Манафова, А. Основные характеристики импорта образовательных услуг в Азербайджане // Alma mater, - Вестник высшей школы, -2014. №7, - с.45-49.
133. Доклад Правительству Российской Федерации Об итогах реализации в 2010 году // Программы фундаментальных научных исследований Государственных Академий Наук на 2008-2012 гг. ТОМ I, - Москва: -2011. – 132 с.
134. Ильин, М.С. Научно-технические потенциалы стран СЭВ: состояние и взаимодействие / М.С. Ильин, - Москва: Экономика, - 1984. – 489 с.
135. Кадыров, Б.А. Пути повышения эффективности функционирования научно-технического потенциала Азербайджана в условиях становления рыночных отношений / Дис. на соискание ученой степени канд.экон.наук) / - Баку: - 1994. – с. 133.
136. Калинин, Е.В. Научно-технический потенциал вузов и пути его эффективного использования / Е.В. Калинин, - Москва: Высшая школа, - 1982. – 127с.
137. Кара-Мурза, С.Г. Проблемы организации научных исследований / С.Г. Кара-Мурза, - Москва: Наука, - 1981. – 203 с.
138. Кирой, В.Н. Новый университет на Юге России // Высшее образование сегодня. – Москва: - 2006 - №4.-с. 22-26.
139. Козырьков, Р.В. Специфика экономических отношений на рынке образовательных услуг // Проблемы современной экономики, – 2011. – № 2(38), – с. 361-364.
140. Концепция инновационной политики Республики Беларусь на 2003-

2007 годы [Электронный ресурс] // Одобрено Постановлением Совета министров Республики Беларусь № 1016 от 31 июля 2003 г, -Право Законодательство Республики Беларусь, - URL: <http://pravo.kulichki.com/zak/year2003/doc05441.htm>

141. Котлер, Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер, - Москва: Ростинтэр, - 1996. - с. 704.

142. Ксенофонтова, О.Л. Специфика образовательных услуг: маркетинговый аспект // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. – 2006. - № 2. - с. 45-49.

143. Кузнецов, Ю. Финансирование гражданской науки в России из федерального бюджета [Электронный ресурс] // Журнал Отечественные записки, - 2002. №7, - URL: <https://strana-oz.ru/2002/7/finansirovanie-grazhdanskoj-nauki-v-rossii-iz-federalnogo-byudzheta>

144. Кулвец, П.А. Проблемы экономической эффективности использования научно-технического потенциала / П.А. Кулвец, - Вильнюс: Минтис, - 1978. – с.192

145. Ломакин, В.К. Мировая экономика / В.К. Ломакин. – 5-е издание, - Москва: ЮНИТА-ДАНА, - 2019. – 671 с.

146. Лукашенко, М.А. Образование в условиях рынка: концепция учебного заведения / М.А. Лукашенко. – Москва: Высш. шк., КноРус, - 2002. – с. 22-27.

147. Макаров, В.Л., Варшавский, А.Е. Наука и высокие технологии России на рубеже третьего тысячелетия (социально-экономические аспекты развития) / Руководители авторского коллектива Москва: Наука, - 2001. – 636 с.

148. Малов, В.С. Прогресс и научно-техническая деятельность. - Москва: 1991. – с. 38-39.

149. Манафова, А. Динамика и основные особенности экспорта образовательных услуг Азербайджана // Вестник Экономики, Права и Социологии, - Казань: - 2014. № , с.

150. Манафова, А. Возможности повышения эффективности международного сотрудничества в сфере образования Азербайджана //

Современные исследования основных направлений технических и общественных наук: материалы международной научно-практической конференции, - Казань: 2017, – 02–03 марта, - 599-602 с.

151. Махлуп, Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп, - Москва: - Прогресс, - 1966. – 464 с.

152. Мелешенко, Ю. С., Шухардин, С.В. Научно-технический прогресс / Ю.С. Мелешенко, С.В. Шухардин, - Ленинград, - 1969. – 327 с.

153. Менгер, К. Основания политической экономии / К. Менгер. – Москва: Экономика, - 2005. – 496с.

154. Мирзаджан-заде, А.Х. Этюды о гуманизации образования / А.Х. Мирзаджан-заде, Баку: Азернешир, - 1993. – 416 с.

155. Мурадов, Ш. Образовательный потенциал и демографические процессы // Международный конгресс «Наука и образование на пороге III тысячелетия». Минск, 3. 10-6.10, 2000. Тез. Докл.: В 2-х кн., Кн. 1. – Минск, 2000. – с. 264-265; Кн. 2. –с. 253-254.

156. Остапченко, В.Д. Концепция товарного образовательного производства в системе высшего образования // Молодежь, образование, рынок / В.Д.Остапченко. – Москва: НИИВО, - 1992. – с. 93.

157. Панкрухин, А.П. Маркетинг образовательных услуг в высшем и дополнительном образовании /А.П. Панкрухин. – Москва: Интерпракс, - 2005. – 240 с.

158. Подготовка для зарубежных стран в России: состояние и перспективы развития // Информационно-аналитические и методические материалы, - Москва: МО РФ, - 1999. - 160 с.

159. Потенциал науки / Г.М. Добров, В.Н. Клименюк, П.П. Смирнов, [и др.]. – Киев: Наукова думка – 1969. - 156.с.

160. Почекина, В.В., Якубук, Ю.П. Международный рынок услуг, - Минск: НО ООО «БИП-С», - 2004. - 141 с.

161. Рейтинг стран мира по индексу глобальной конкурентоспособности [Электронный ресурс] // Всемирного экономического форума URL:

<https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index>

162. Сагинова, О.В. Маркетинг высшего образования: основные понятия, новые тенденции и перспективы [Электронный ресурс] // Социальная сеть профессиональных контактов. URL:

<http://www.marketologi.ru/publikatsii/stati/marketing-vysshego-obrazovaniya-osnovnye-ponyatija-novye-tendentsii-i-perspektivy/>

163. Сеницкая, Н.Я. Финансирование высшего профессионального образования в современных социально-экономических условиях: монография / Н.Я. Сеницкая. - Архангельск: Поморский гос. Ун-т, - 2003. – 183 с.

164. Фоломьев, А.Н. Инновационный тип развития экономики / А.Н.Фоломьев, - Москва: Высшее образование, - 2013. – 562с.

165. Щетинин, В.П. Экономика образования / В.П. Щетинин, Н.А. Хроменков, Б.С. Рябушкин. – Москва: Российское педагогическое агентство, - 1998. – с. 35.

166. Якобсон, Л.И. Экономика общественного сектора / Л.И. Якобсон. – 3-е издание, -Москва: Юрайт, -2014. – 558 с.

167. Ahner, D., Goddard, D.S, Kensler, J. Air Force Enterprise Effort to Improve the Acquisition Workforce in Testing [Electronic resource] // International Test & Evaluation Association Journal, - 2014.- june, - p.168-172. URL: <https://www.itea.org/images/journal/2014-June/document.pdf>

168. Back-to-school statistics [Electronic resource] / National Center for Education Statistics, - URL: <http://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?id=372>, - (müraciət edilib: 1 dekabr 2013)

169. Damme, Dirk Van. Outlooks for the international higher education community in constructing the global knowledge society // First Global Forum on International Quality Assurance, Accreditation and the Recognition of Qualifications in Higher Education “Globalization and Higher Education”, - Paris: - - 17 - 18 October, 2002, - 16p.

170. Data Points [Electronic resource] / The Chronicle of Higher Education URL: <https://chronicle.com/academicDestination/Germany/28/facts/>, - (müraciət edilib: 1

dekabr 2013)

171. Education Statistics [Electronic resource] / The World Bank, - URL: <http://databank.worldbank.org/data/views/reports/tableview.aspx>

172. Education transforms lives [Electronic resource] / UNESCO, - URL: www.unesco.org/education

173. Education, Science, Culture [Electronic resource] / National Statistic of Georgia, - URL: http://www.geostat.ge/index.php?action=page&p_id=206&lang=eng
(müraciət edilib: 15 mart 2014)

174. Wit, de. Hans.(1995) 'Education and globalization in Europe: current trends and future developments' // *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, - 1995. 1, - p. 28–53.

175. Higher-education [Electronic resource] / -URL: <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/strengthening-education-systems/higher-education/>

176. International Education as an Institutional Priority [Electronic resource] / *The Power International of Education*, - 2015. – p.8. URL: <http://www.iie.org/Research-and-Publications/Open-Doors/Data/International-Students/All-Places-of-Origin/2013-15>

177. International Fellowships Program (IFP) Alumni Tracking Study [Electronic resource] / *The Power International of Education* URL: <https://www.iie.org/Research-and-Insights/IFP-Alumni-Tracking-Study>

178. Knight, J. The changing landscape of higher education internationalisation — for better or worse?' // *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*, - 2013. 17(3), - p.84–90.

179. Larsen, K., Martin, J.R., Rosemary M. Trade in educational services: Trends and emerging issues // *The World Economy*, - 2002. vol. 25, issue 6, - p.849 -868.

180. Learning & Training [Electronic resource] / NAFSA: Association of International Educators, - URL: http://www.nafsa.org/_/file/_/eis2011/usa.pdf

181. Number of international students studying in the United States in 2019/20, by country of origin [Electronic resource] // Statista, - URL:

<https://www.statista.com/statistics/233880/international-students-in-the-us-by-country-of-origin/>

182. Open data and official statistics [Electronic resource] / Higher Education Statistics Agency URL: <https://www.hesa.ac.uk/>, - (müraciət edilib: 1 dekabr 2013)

183. Pielke, R. In Retrospect: The Social Function of Science. // Nature, - 2014. - 507, p.427–428.

184. QS World University Rankings by Region [Electronic resource] / Tsinghua University, - URL: <https://www.topuniversities.com/universities/tsinghua-university#wurs>

185. Teichler, Ulrich. The Changing Debate on Internationalisation of Higher Education [Electronic resource] // Higher Education, Springer, -2004. –V.48, -p.5–26. URL:<https://link.springer.com/article/10.1023%2FB%3AHIGH.0000033771.69078.41?LI=true>

186. Trends and Reports [Electronic resource] / NAFSA: Association of International Educators. - URL: http://www.nafsa.org/Policy_and_Advocacy/Policy_Resources/Policy_Trends_and_Data/NAFSA_International_Student_Economic_Value_Tool/

187. University Rankings [Electronic resource] / Tsinghua University, - URL: <https://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2016>

188. <https://vuzopedia.ru/stoimost-obucheniya-v-vuzah-rossii#59>

189. <https://studyinrussia.ru/life-in-russia/life-conditions/living-costs/>

190. <https://xn--80aulcp5a5c.dp.ua/obrazovanie/489-stoimost-obucheniya-v-vuzax>

191. <https://ieu.com.ua/ru/admission-2/faq>

192. <https://www.gidahatti.com/devlet-universitesi-ogrenim-ucretleri-ne-kadar-turkiyede-kac-tane-devlet-universitesi-var-193034>

193. <https://worldscholarshipforum.com/tr/son-derece-d%C3%BC%C5%9F%C3%BCk-%C3%B6%C4%9Frenim-bilgi-al/>

194. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019/az.pdf

195. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020/az.pdf

196. https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/
197. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/az.pdf
198. https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021/az.pdf
199. <https://.scimagojr.com/countrysearch.php?country=AZ>
200. <https://www.nafsa.org/policy-and-advocacy/policy-resources/nafsa-international-student-economic-value-tool-v2#main-content>